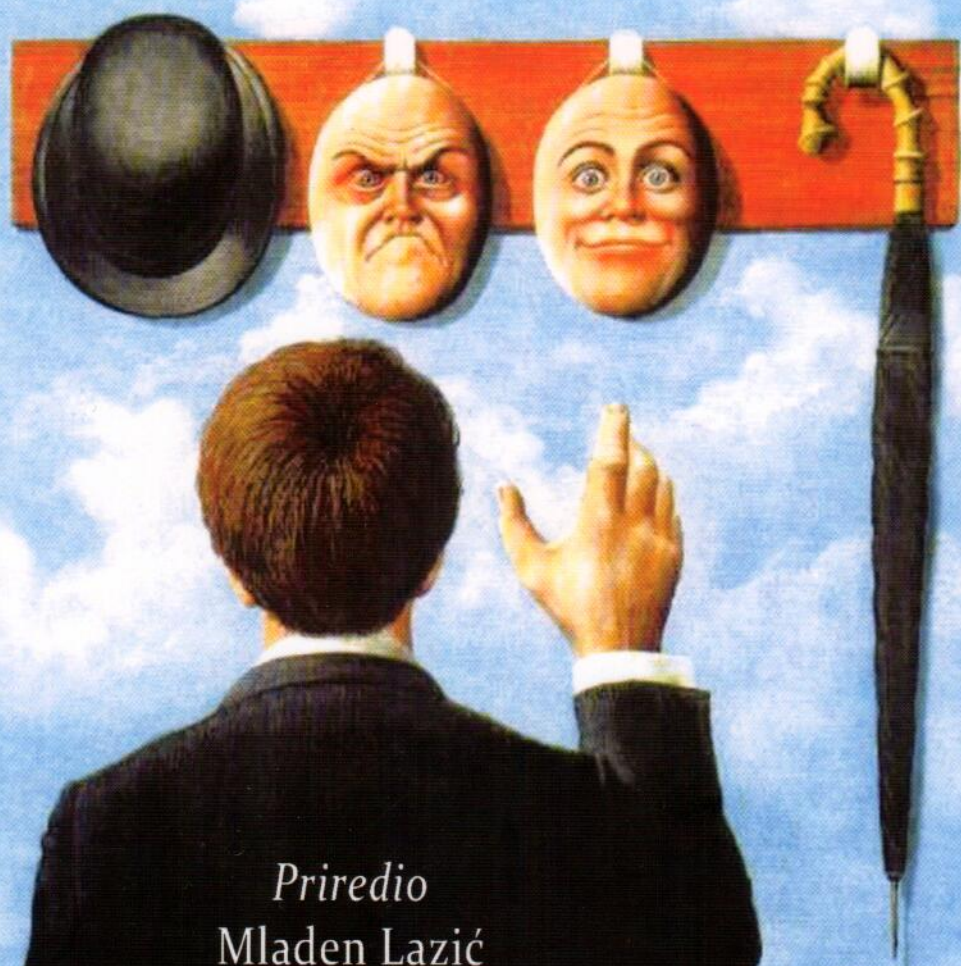

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Priredio
Mladen Lazić

IS! Čigoja
STAMPARNA

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE
KAPITALISTIČKOG PORETKA

Izdavači
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
Čigoja štampa

Za izdavače
Prof. dr Mirjana Bobić
Žarko Čigoja

Recenzenti
Prof. dr Mihail Arandarenko
Prof. dr Vladimir Vuletić
Prof. dr Vukašin Pavlović

Lektura i korektura
Olivera Veličković

Na koricama
René Magritte, *Social Construction of Reality*

Priprema i štampa

office@cigoja.com
www.chigoja.co.rs

ISBN 978-86-531-0260-9

Štampanje knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Knjiga je rađena u okviru projekta br. 179035, koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

POLITIČKA ELITA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG POKRETA

Priredio
Mladen Lazić

Beograd,
2016

SADRŽAJ

1. Predgovor	7
2. Mladen Lazić, Uvod: konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje nove političke elite u Srbiji	9
– Dodatak: Anđelka Mirkov, Karakteristike poduzorka političke elite	27
3. Željka Manić, Anđelka Mirkov, Materijalni položaj političke elite	33
4. Mladen Lazić, Obrasci regrutacije političke elite	57
5. Nataša Jovanović, Selena Radović, Aleksandra Marković, Konsolidacija izborne demokratije, formiranje pluralističke političke elite i njena ideološka orijentacija	81
6. Jelena Pešić, Tanja Svilanović, Vrednosne orijentacije političke elite: politički i ekonomski liberalizam	109
7. Irena Petrović, Marija Radoman, Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam	143
8. Milica Vesković, Milena Toković, Shvatanje nacionalnog identiteta političke elite	179
9. Dunja Poleti, Selena Lazić, Jelisaveta Vukelić, Delatni potencijal političke elite	201
10. Mladen Lazić, Konsolidacija novih klasnih odnosa u Srbiji: formiranje kapitalističke klase	219

PREDGOVOR

Studija o političkoj eliti u Srbiji predstavlja neposredan nastavak studije o ekonomskoj eliti („Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka“ – ISI i Čigoja štampa, Beograd, 2014), tako da te dve studije čine celinu. Ona se, kao i prethodna, zasniva na istraživanju izvedenom u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (evidencioni broj 179035), koji je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Praktične okolnosti su uslovile da se istraživanje jedinstvene teme – nastanka novog, kapitalističkog tipa klasnih odnosa u Srbiji – odvijalo u „fazama“. Zbog oskudnih finansijskih sredstava, tokom regularnog trajanja projekta, 2012. godine, izvedeno je istraživanje na proporcionalnom reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije (čime je omogućena analiza hijerarhijski nižih društvenih grupacija – klasa i slojeva), kao i na poduzorku ekonomske elite, dok je moralo biti izostavljeno istraživanje na poduzorku drugog sloja nastajuće kapitalističke klase, političke elite. Neočekivani produžetak finansiranja projekta, za godinu dana, a zatim za još jednu, osigurao nam je dodatna sredstva, kako za terenski rad (u 2015) tako i za pisanje i objavljivanje tekstova o političkoj eliti (u 2016). Uvidi u procese nastajanja nove kapitalističke klase u Srbiji na taj su način upotpunjeni. Naravno, u strogoj stručnoj vizuri, zbog trogodišnjeg razmaka u prikupljanju terenske građe, mogla bi se dovesti u pitanje uporedivost podataka o ekonomskoj i političkoj eliti (kao i ostalim društvenim klasama/slojevima). Međutim, pošto se u ovoj, kao, uostalom, i prethodnoj studiji, prati proces klasnih promena na širokom vremenskom planu (1989–2015), a velika većina korišćenih empirijskih indikatora nije podložna značajnim promenama u kratkom vremenskom periodu, opravdano je pretpostaviti da pomenuto „odgađanje“ u prikupljanju jednog dela podataka nije bitno uticalo na ukupne zaključke istraživača.

Treba napomenuti i da je u ovom istraživanju, kao i u pisanju tekstova za studiju, učestvovala skoro ista grupa saradnica koja je (uz jednog saradnika) radila na studiji o ekonomskoj eliti. Pošto su „prinove“ u istra-

živačkom timu još mlađe od prethodnih autorki – i samih pripadnica najmlađe i mlađe-srednje generacije – čitaoci ove knjige moći će da prosude i o potencijalima za plodan naučni rad novog naraštaja sociologa u Srbiji, okupljenih oko Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. Primarnu odgovornost za eventualne propuste u pojedinačnim tekstovima, kao i studiji u celini, snosi, razume se, rukovodilac tima i priređivač studije.

Beograd, juni 2016.

Mladen Lazić

Mladen Lazić

**UVOD:
KONSOLIDACIJA LIBERALNO-DEMOKRATSKOG
PORETKA I FORMIRANJE NOVE POLITIČKE ELITE U SRBIJI**

U tekstu se izlažu polazne pretpostavke na kojima se zasniva istraživanje političke elite u Srbiji. Obrazlaže se teza da sistemska promena – iz socijalističkog u kapitalistički način proizvodnje društva – menja kako preduslove na temelju kojih se konstituiše ova grupacija tako i njena osnovna svojstva, kao i prirodu relacija s ekonomskom elitom i ostalim društvenim klasama/slojevima. Promene zahvataju njen ekonomski status, način regrutacije, vrednosne orijentacije. S obzirom na specifičan tok transformacije u Srbiji, ukazuje se na teškoće preobražaja političke elite iz podeljene (oblik karakterističan za period neposredno posle sloma socijalizma) u konsenzualnu (tip koji preovlađuje u liberalno-demokratskom poretku). Stoga se ta elita u Srbiji može odrediti kao, prvenstveno, fragmentisana, s početnim elementima konsenzualnosti. U posebnom dodatku predstavljaju se osnovne karakteristike uzorka na kojem je, 2015. godine, obavljeno empirijsko istraživanje političke elite.

Knjiga koja je pred čitaocima predstavlja neposredan nastavak ranije objavljene studije, o formiranju nove ekonomske elite u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije (Lazić prir. 2014). Dok je u prethodnoj knjizi analiziran nastanak sloja nove vladajuće kapitalističke klase koji kontroliše koncentrisane ekonomske resurse, u ovoj će se nastojati pružiti uvid, zasnovan takođe na empirijskim istraživanjima, u proces formiranja drugog sloja ove klase, koji kontroliše koncentrisane organizacijske/političke resurse: političke elite. S obzirom na to da dve studije predstavljaju celinu, i da je u uvodnom tekstu prve knjige (kao i u mnogim prethodnim studijama; vidi naročito Lazić 2011) iznet osnovni interpretativni – teorijsko-hipotetički – okvir u kojem se analiziraju procesi sistemskih društvenih promena, tokom kojih se (realno)socijalistički način proizvodnje društva (u celini, i posebno u Srbiji) preobražava u kapitalistički, a s njim i jedan oblik klasnih odnosa u drugi, ovde će se tom okviru posvetiti manja pažnja, da bi se izbegla ponavljanja.

Na jedan uvid je, međutim, ipak neophodno još jednom podsetiti: sistemska transformacija implicira i promenu osnove na kojoj se konstituiše vladajuća klasa, pa tako i svaka podgrupa/sloj unutar nje. U socijalizmu, reprodukcijisku osnovu sistema činila je komandno-planska proizvodnja društvenog života, na kojoj je počivala i jedinstvena hijerarhija kolektivno-vlasničke klase (u daljem tekstu, skraćeno, nomenklature). Jedinstvenost nomenklature značila je, pre svega, da su sve njene podgrupe bile podvrgnute identičnom procesu reprodukcije klase. Taj je proces uključivao: nimenovanje (s viših hijerarhijskih nivoa), kao mehanizam putem kojeg su zauzimani položaji; principijelnu međugeneracijsku i unutargeneracijsku otvorenost klase (nemogućnost nasleđivanja položaja u nomenklaturi, kao i postepen „karijerni“ uspon u nju i napredovanje u hijerarhiji); utemeljenje materijalnog statusa pripadnika klase u privilegijama, koje su sticane isključivo na osnovu zauzimanja određenog hijerarhijskog položaja u nomenklaturi (odnosno aktivnog obavljanja uloge unutar klase); distribuciju (kolektivističko-egalitaristički orijentisanu) ideologiju i sl. (Lazić 1987, 2011). Podgrupe unutar klase, koje su kontrolisale različite resurse, u prvom redu organizacijske/političke i ekonomske – slojevi „politokratije“ i „tehnokratije“ – samo su se uslovno diferencirale, s obzirom na činjenicu da je komandovanje resursima bilo u krajnjoj liniji centralizovano, a uloge u hijerarhiji komandovanja isprepletene (kontrola nad organizacijskim resursima – odnosno hijerarhijski viši „politički“ položaj – implicirala je i kontrolu nad ekonomskim resursima, u vidu spolja regulisane redistribucije resursa preduzećima; dok je viši „tehnokratski“ položaj, po pravilu, donosio i komandni položaj unutar partijsko-državnih aparata). S druge strane, striktna hijerarhičnost nomenklature nužno je proizvodila unutrašnje interesne sukobe, u vidu nastojanja nižih nivoa klase da osiguraju izvestan stepen decentralizacije odlučivanja, što je spolja dobijalo oblik konflikata između „politokratije“ i „tehnokratije“ (ideološki predstavljanih kao sukob centralističko-redistributivnih i tržišno orijentisanih grupacija), a komandno planiranje je stoga imalo i ulogu homogenizovanja jedinstvenog klasnog interesa (zbog čega su i društveno-ekonomske reforme u socijalizmu u realnosti predstavljale stalno obnavljani formalni oblik vraćanja u pretходно stanje; o svemu vidi više u Lazić 1987).

Kapitalistička restauracija radikalno prekida s ovim načinom reprodukcije vladajuće klase, pre svega zato što proizvodnja kapitala nužno nameće principijelnu međusobnu odvojenost ekonomskog i političkog podsistema (po čemu se ovaj poredak razlikuje od svih drugih načina proizvodnje društva). Ta je, pak, odvojenost posledica toga što tržišna proizvodnja/razmena čini neophodnu pretpostavku, društveno „polje“ u kojem

se odvija akumulacija kapitala. Tržište u osnovi znači to da se Kapital u realnim odnosima isključivo pojavljuje razložen u mnoge kapitale. Jasno je, po sebi, da bi uspostavljanje monopola *unutar* ekonomskog podsistema značilo ukidanje tržišnih odnosa (pa tako i Kapitala). U empirijskom smislu, pošto je, iz ekonomskih i vanekonomskih razloga, potpuni monopol na posebnim tržištima praktično nemoguće uspostaviti, monopolske/oligopolske tendencije menjaju karakter tržišne konkurencije, pretvarajući je iz (teorijski) „savršene“ u „nesavršenu“. Država se, nasuprot tome, pojavljuje kao akter u celini ekonomskog sistema, postavljajući opšta pravila tržišne utakmice, i nema u tome spoljašnjih ograničenja koja imaju pojedinačni kapitali. Stoga, kada bi sama nastupala neposredno u ekonomskoj areni i nastojala da uspostavi kontrolu nad ekonomskim resursima, ona bi potencijalno suspendovala tržišnu razmenu u celini, pa stoga tendencijski, u krajnjem izvođenju, i samu proizvodnju Kapitala (u tom su smislu neoliberalni napadi na državni intervencionizam, a posebno na naraslo državno vlasništvo, principijelno opravdani, sa stanovišta kapitalističkih društvenih odnosa; problem je samo u tome što je do rastuće neposredne ekonomske uloge države tokom 20. veka došlo nužno, kao nastojanje da se očuvaju ukupne pretpostavke društvene egzistencije, ugrožene upravo reprodukcijom kapitalističkih odnosa – vidi Polanyi 1999).

Spoljašnja regulativna uloga države postavljena je, dakle, kao nužna posledica unutrašnje logike samog ovog načina društvene reprodukcije, što znači i da se iza međusobne autonomije ekonomije i politike – kao i kulture – krije njihovo bazično unutrašnje jedinstvo, determinisano neophodnim potrebama akumulacije kapitala.¹ Idealno-tipska razdvojenost podsistema (kao posledica jedinstvenog procesa te reprodukcije) podrazumeva i različite obrasce regulacije svakog od njih, uključujući i način konstituisanja grupacija koje kontrolišu resurse u njima. Odnosi međusobno nezavisnih ekonomskih aktera, koji se pojavljuju kao privatni vlasnici, podvrgnuti su tržišnoj samoregulaciji (čije istorijske pretpostavke normativno određuje, nadzire, osigurava, pa i ograničava država, kao regulator opštih uslova reprodukcije kapitala, pa tako i čuvar poretka). Pri tom je sama ta međusobna odvojenost ono što definiše privatnost vlasništva, a ne njegova neposredna pravna forma, tj. činjenica da se ono može pojaviti kao individualno,

¹ Još jednom: kao što je u kapitalizmu nužna odvojenost države od neposredne ekonomske reprodukcije društva, tako je nužna i njena (spoljašnja) ekonomska regulativna uloga, jer je tržišna samoregulacija nedovoljna i u krajnjoj konsekvenci vodila bi samouništenju (Polanyi 1999). Stalne, tržišnim zakonima uzrokovane, tendencije monopolizacije, a to znači i ukidanja tržišta, karakteristične za kapitalizam, obuzdava upravo država (Lazić 1988).

institucionalno, ili državno itd. Odnosi u političkom podsistemu, za razliku od toga, regulisani su na osnovu liberalno-demokratskih principa, koji osiguravaju mogućnost reprezentacije pojedinačnih/posebnih interesa na opštem planu (države) za sve predstavnike mnogih kapitala.

Sve bitne dimenzije društvenog života grupacija, koje kontrolišu resurse unutar dva podsistema, određene su tim različitim regulacionim principima: materijalni položaj, oblici grupne reprodukcije, vrednosne orijentacije. Tako se, idealno-tipski, materijalni položaj u ekonomskom podsistemu osigurava uspehom u tržišnom takmičenju i pravom prisvajanja i korišćenja profita bez spoljašnjih ograničenja, dok su prihodi posednika položaja unutar državnih aparata određeni (ograničeni) javnim aktima (pozitivnim zakonodavstvom). Posledica ove razlike jeste činjenica da je, u principu, materijalni položaj vlasnika koncentrisanih ekonomskih resursa znatno povoljniji od položaja posednika organizacijskih/političkih resursa. Sticanje (i zadržavanje) kontrole nad ekonomskim resursima prvenstveno je rezultat porodičnog nasleđivanja, a zatim i tržišnog uspeha (koji najčešće ima podlogu u ranije akumulisanim – porodičnim – ekonomskim, organizacijskim ili kulturnim resursima), dok se kontrola nad organizacijskim/političkim resursima pojavljuje kao, po definiciji privremen, ishod političkog takmičenja (naravno, empirijska ne/jednakost šansi u tom takmičenju, kao rezultat, po pravilu, takođe ranije akumulisanih resursa – porodičnih: ekonomskih i kulturnih, kao i mrežnih itd. – notorna je činjenica).² Vrednosne orijentacije vlasnika ekonomskih resursa (bez obzira na svu empirijsku idiosinkratičnost, kao posledicu slobode pojedinca na izbor uverenja) usmerene su primarno individualistički, dok se posednici organizacijskih/političkih resursa (ponovo, bez obzira na to što pojedinačno predstavljaju različite interese posebnih frakcija „mnogih kapitala“) moraju orijentisati (i) prema opštim interesima Kapitala (kao celine), predstavljenih i kao interesi celokupnog društva.

Još jednom: iza svih pomenutih razlika, unutar i između podsistema kapitalističkog načina proizvodnje društva, koje se u empirijskoj ravni pokazuju dodatno razmrvljene, u najraznovrsnijim varijacijama, kako vremenski tako i prostorno posmatrano, nalazi se jedinstvena logika reprodukcije Kapitala, koja se dugoročno i na širokom planu pokazuje kao tendencijsko ujednačavanje (podvrgavanje toj logici) različitih oblika društvenog života. Pri tom, najznačajnija odstupanja od idealno-tipskog oblika

² O sve dramatičnijem neposrednom i legalizovanom uplitanju frakcija mnogih kapitala u političko takmičenje (koje je samo korelat direktnih intervencija države unutar ekonomskog podsistema), i to u samom centru kapitalističkog poretka – u SAD – vidi Stiglic, 2015: 141.

ovog poretka javljaju se kada se kao analitički obrazac primeni podela na centralna, poluperiferijska i periferijska područja. Tu opšta pravila važe pre svega za centralne oblasti, dok se – pogotovo na periferiji – mogu javljati društva u kojima preovlađuje netržišni oblik ekonomije, ili ne(liberalno)-demokratski tip političkog poretka itd. No, čak i tu se, prisilno ili dobrovoljno, u pojedinim segmentima društva osigurava funkcionisanje opšte osnovne logike proizvodnje kapitala – za strane korporacije npr. Uvid u jedinstvenost ukupnog načina proizvodnje ovde se postiže onda kada se ta područja analiziraju kao deo „svetskog kapitalističkog sistema“, u kojem ona imaju posebne uloge (sirovinske osnove, jeftinog rada, obuzdavanja antisistemskih pokreta itd.), kao što pokazuje Volerstin (Wallerstein 1986; nasuprot Volerstinu, međutim, prethodna analiza počiva na stanovištu da je nekadašnje socijalističke društvene oblike plodnije analizirati kao specifičan način proizvodnje društva nego kao kapitalističku polu/periferiju – vidi Lazić 1987).

Kao (nastajuća) polu/periferijska oblast (koja se nalazi negde između ta dva statusa: periferijskog u Evropi i poluperiferijskog u svetskom sistemu), Srbija je proces systemske transformacije započela na specifičan način: tako što je socijalistička nomenklatura uspeła da zadrži kontrolu nad društvenim promenama (ovo istorijsko kretanje nazvao sam blokiranom transformacijom – vidi Lazić, u Lazić prir. 2000). U ekonomskom podsistemu to je značilo da je proizvodnja kapitala ostala podređena komandnoj ekonomiji, sve dok glavnina privatizacije socijalističkog kolektivnog vlasništva nije obavljena u korist pripadnika dotadašnje nomenklature (Lazić, u Lazić prir. 2014). U političkom podsistemu upravljanje systemskim promenama sastojalo se u uskraćivanju šansi opozicionim strankama za fer takmičenje, putem kontrole nad administrativnim i represivnim državnim aparatima, kao i nad najuticajnijim javnim medijima od strane vladajuće Socijalističke partije Srbije (SPS), koja je odlučujuće uticala na celokupan izborni mehanizam (vidi tekst Jovanović, Radović, Marković u ovoj studiji). Ta dva toka s vrha kontrolisanih promena međusobno su se podržavala: zadržavanje nekontrolisane političke vlasti omogućavalo je privatizaciju javnih ekonomskih resursa u korist pripadnika dotadašnje nomenklature, a korišćenje tih resursa olakšavalo je produžetak njihove političke dominacije.

Tako je, u Srbiji, prvih desetak godina postsocijalističke transformacije karakterisalo održavanje značajnih elemenata komandne regulacije unutar formalno (normativno) preovlađujućih okvira tržišno-liberalno/demokratskog (kapitalističkog) poretka (uspostavljenog legalizacijom i legitimisanjem privatnog vlasništva i višestranačkog sistema). A ovakav tok transformacije prekinut je onda kada su se, kao ishod blokiranе transfor-

macije, interesi znatnog broja nekadašnjih pripadnika nomenklature radikalno promenili: pošto su se dokopali privatnog vlasništva nad (do tada) javnim resursima, pouzdana (stabilna, predvidiva) zaštita tog novog oblika vlasništva, putem autonomnog pravnog poretka, dobila je prioritet. Tada je, naime, postalo izvesno da samo principi liberalne (pravne) države osiguravaju takvu zaštitu dugoročno. Dakle, novoformirani ekonomski interesi podstakli su sistemski rekonstruisanu ekonomsku elitu (u koju su, uz delove nomenklature, preobražene u kapitalističku klasu, postepeno ulazili i „samonikli“ pojedinci, koji su akumulisali kapital u okolnostima rata, međunarodne izolacije i sloma pravnog poretka tokom devedesetih godina) da u političkom takmičenju podrži dotadašnje opozicione stranke. To je predstavljalo jednu od ključnih pretpostavki (uz rastuće nezadovoljstvo srednjih slojeva, političku pasivizaciju pripadnika nižih slojeva – koji su činili oslonac dotadašnje vlasti SPS-a, spoljašnji pritisak i sl.) za uklanjanje Miloševićevog režima 2000. godine i za početak preovlađujuće primene liberalno-demokratskih načela u političkom podsistemu (Lazić 2011).

Blokirana transformacija u celini, pogotovo s obzirom na činjenicu da se odvijala u uslovima građanskih ratova i međunarodne izolacije Srbije, kao i njene posebne karakteristike u okviru političkog podsistema, imale su dugoročne značajne posledice po oblikovanje tog podsistema. Za analizu oblikovanja političkih odnosa korisno bi mogla da posluži tipologija političkih elita, koju u proučavanju ovih promena razvija i primenjuje Džon Higly (vidi Higley and Lengyel, eds. 2000: 1–21).³ Po ovom autoru je, s obzirom na dva kriterijuma – unutrašnju diferencijaciju i jedinstvo ove grupacije – moguće razlikovati četiri tipa političkih elita: konsenzualni, fragmentisani, ideokratski i podeljeni. Njihove karakteristike određene su na sledeći način.

Za *konsenzualne* elite tipično je opšte prihvatanje etosa jedinstva uprkos postojećim razlikama, samoograničavanje u zastupanju posebnih interesa i sklonost kompromisima, a međusobna povezanost njihovih frakcija je čvrsta. Radi se o elitama koje funkcionišu u konsolidovanim (liberalnim) demokratijama.

Fragmentisane elite nemaju zajednički etos, ili je on slabo razvijen, a odlikuju ih međusobna sumnjičavost i nepoverenje. Unutrašnja povezanost frakcija tih elita je čvrsta, ali su njihove međusobne veze slabo razvijene. Tipične su za nekonsolidovanu demokratiju.

³ Treba naznačiti da Higly analizira političke elite prvenstveno kao suštinski autonomne društvene grupacije, dok se ovde one vide kao deo jedinstvene nastajuće kapitalističke vladajuće klase i u odnosu prema drugim osnovnim društvenim grupacijama. Vidi i Higley & Burton 2006.

Ideokratske elite poseduju jedinstven sistem uverenja, a njihovu unutrašnju povezanost obezbeđuje snažno centralizovana politička stranka ili pokret. Karakteristične su za totalitarne ili posttotalitarne režime.

Najzad, *podeljene* elite počivaju na duboko suprotstavljenim uverenjima, povezanost je svedena isključivo na mreže unutar pojedinih frakcija, od kojih je jedna dominantna. Uobičajene su u autoritarnim ili sultanističkim režimima. (Higley and Lengyel, eds. 2000: 7)

U ovako određenim pojmovnim okvirima, promene u Srbiji u političkom podsistemu odvijale su se tako što je prethodna (socijalistička) vladajuća „ideokratska elita“ (ideološki i organizacijski čvrsto centralizovana, odnosno nomenklatura, prema terminologiji koja se koristi u našoj studiji), tokom prvog („blokiranog“) perioda sistemske transformacije, zadobila dvostruko svojstvo. Posmatrana u celini, konstituisala se kao „podeljena elita“, koju su činile u ideološkom pogledu neprijateljski suprotstavljene grupacije („snage starog režima“ i „demokratske snage“), pri čemu je jedna od njih tokom devedesetih, uz masovno korišćenje neliberalnih sredstava, uprkos normativnom pluralističkom poretku, održavala dominantan položaj. Konkretnije, reč je o rukovodstvima SPS-a i njenih satelitskih stranaka, s jedne, i rukovodstvima stranaka „demokratske opozicije“, s druge strane. Same, pak, ove opozicione stranke obrazovale su „fragmentisanu elitu“, čiji su delovi iznutra bili čvrsto povezani, po pravilu, takođe, na osnovu postojanja neprikosnovenog vođe.

Promenom političkog režima 2000. godine započet je proces ukidanja dvostrukog karaktera političke elite u Srbiji: tipična obeležja podeljene elite postepeno su slabila, u meri u kojoj je SPS napuštao „ideokratske“ pretenzije i prihvatao pluralistička pravila igre. S druge strane, antagonizmi između stranaka dotadašnje demokratske opozicije nisu se smanjivali, što je političkoj eliti u celini i dalje davalo obeležja fragmentisanog tipa, pojačanih nepoverenjem prema pluralističkom preobražaju SPS-a i kontinuiranim otvorenim nedemokratskim istupima sve snažnije Srpske radikalne stranke/SRS.⁴ To, dalje, znači da su tendencije približavanja političke elite Srbije konsenzualnom obliku, nužnom preduslovu ne samo liberalno-demokratske konsolidacije političkog poretka nego i konsolidacije celokupne kapitalističke klase u Srbiji, izrazito usporene.⁵ Naravno, ispitivanje opšteg

⁴ SRS je dobila najveći broj glasova na izborima za Narodnu skupštinu 2003. godine (27,61%), a zatim je postepeno uvećavala broj pristalica na sledećim izborima (2007: 28,60%; 2008: 29,46%), da bi primat „preпустиła“ otcepljenoj Srpskoj naprednoj stranci/SNS, koja je na izborima 2012. osvojila 24,4% glasova (uz 4,61% glasova za SRS).

⁵ Delovi fragmentisane političke elite u međusobnoj borbi, po pravilu, posežu za populističkom mobilizacijom. Tako su česta meta verbalnih, ali i pravosudnih, napada

pravca tog usporenog preobražaja i njegov dostignuti stepen predstavljaje glavni predmet istraživanja u ovoj studiji (kao deo nastojanja da se utvrdi koliko su pomenute promene saglasne s analognim promenama u okviru ekonomskog podsistema, a posebno kada je reč o društvenoj grupaciji koja je tokom postsocijalističke transformacije ovladala ekonomskim resursima, kako bi se odgovorilo na pitanje o stepenu konsolidovanja celokupne kapitalističke klase u Srbiji, odnosno ukupnog kapitalističkog načina proizvodnje društva).

Postavi li se sada pitanje zbog čega je, i na koji način, pluralistički politički preobražaj u Srbiji krenuo posebnim (i posrednim) putem – preko formiranja elitnih grupacija koje su imale dvostruki karakter, svojstva podeljene, a uz to i fragmentisane elite – treba (sasvim ukratko) navesti sledeće. Pre svega, formalno uvođenje stranačkog pluralizma na samom kraju osamdesetih (nametnuto spolja, pod pritiskom promena u svim evropskim postsocijalističkim zemljama), u okolnostima priprema za moguće nastupajuće ratove na etničkoj osnovi – u kojima je nacionalizam bio osnovni mobilizacijski princip – suzilo je polje političkog takmičenja skoro isključivo na probleme države/nacije. To je sužavanje pogotovo postalo izraženo nakon što su dominantne svetske sile Srbiju proglasile za jedino odgovornu za izbijanje i nastavak ratova. U tim okolnostima, pluralističko nadmetanje za vlast, koje je tek legalizovano i nije steklo širu legitimnost, lako je bilo predstaviti kao borbu između zastupnika nacionalnih interesa i onih koji su (manje ili više prikriveni) eksponenti stranih interesa. Pošto su, početno, one opozicione stranke koje su bile najbolje organizovane i imale najviše sledbenika (Srpski pokret obnove/SPO i Demokratska stranka/DS) i same prihvatile ovakvo definisanje polja političke borbe, državotvorni interes kao glavno područje stranačke reprezentacije prihvaćen je u društvu u celini: skoro sve značajnije stranke predstavljale su se kao zastupnice nacije, dok je klasno, slojno, profesionalno, ili bilo koje drugo specifično (partikularno) interesno predstavljanje – kao nužan korelat modernog diferenciranog društva – potisnuto i marginalizovano (osim najapstraktnijeg ideološkog određivanja: za socijalistički ili kapitalistički poredak). Naravno, važno je napomenuti i da je prethodni socijalistički poredak isključivao, organizacijski i ideološki, mogućnost partikularnog interesnog predstavljanja, pa se njegovo uobličavanje u institucijama, ali i svesti pripadnika različitih društvenih grupa, tek postavljalo kao istorijski zadatak.

funkcionera SNS, pre i posle dolaska na vlast, vlasnici najvećih ekonomskih resursa, „tajkuni“, što može da destabilizuje ekonomsku elitu zemlje.

Navedeni početni uslovi uspostavljanja političkog pluralizma omogućili su stranci čije je rukovodstvo imalo apsolutnu vlast tokom socijalizma – SPS-u – da osigura izrazito uverljivu izbornu pobjedu na prvim višestranačkim izborima (1991. godine)⁶ i svoj politički monopol zameni neprikosnovenom dominacijom, koja je sada bila „demokratski“ legitimisana (na osnovu formalno pluralističkih izbora). I zatim, pošto je odbrana nacionalnog interesa postavljena, od strane skoro svih važnijih političkih aktera (s izuzetkom Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu/UJDI i Saveza reformskih snaga Jugoslavije/SRSJ), u središte političkog nadmetanja, postalo je lako izvodljivo da se izborni konkurenti prokažu kao (nacionalni) izdajnici, što je dugoročno vodilo obeležavanju političkih protivnika kao neprijatelja. Na toj je osnovi stvorena pretpostavka za konstituisanje podeljene političke elite, sa duboko suprotstavljenim svetovozorskim opredeljenjima, i nastojanjem svake grupacije da se domogne isključive političke dominacije te, ako je moguće, politički protivnik trajno uništi. S druge strane, neočekivani poraz na prvim izborima – po čemu se Srbija razlikovala ne samo od skoro svih evropskih zemalja koje su pripadale bivšem sovjetskom bloku nego i od Hrvatske i Slovenije, npr. – prouzrokovao je nepomirljive sukobe između najvažnijih opozicionih stranaka, koje su se međusobno optuživale za početni, kao i svaki naredni izborni poraz, dodajući opštoj podeljenosti i posebna obeležja fragmentacije elite.

Promena političkog režima 2000. godine, kao što je pomenuto, neposredno je povezana s početkom stabilizacije novog tipa celokupnih društvenih odnosa – kapitalističkog društva – a pre svega s jačanjem položaja osnovnog aktera tog društva, privatnih vlasnika koncentrisanih ekonomskih resursa. Pri tom su interese ove grupacije predstavljale ne samo ranije opozicione stranke, koje su tada osvojile vlast, nego se prema njemu sve više orijentisao i značajan deo SPS-a (stranke koja se i sama ubrzano – više ideološki nego kadrovski – „rekonstruisala“, posle izručenja njenog dotadašnjeg lidera, Miloševića, u Hag), povezan s nekadašnjim pripadnicima nomenklature koji su tokom devedesetih konvertovali svoje komandne položaje u privatno vlasništvo. Tako je uspostavljena osnova za ubrzano slabljenje karakteristika političke elite u Srbiji tipičnih za podeljenu elitu i za njen preobražaj u fragmentisani tip (na starim načelima, potpune isključivosti prema političkim suparnicima, ostala je, od parlamentarnih stranaka, samo SRS). Sam prelaz je, međutim, sadržavao značajne ambivalentne elemente. Činjenica da SPS (kao i SRS) nije lustracijom eliminisana iz političke

⁶ Zbog većinskog izbornog principa, koji je uveden upravo zbog takvog očekivanog ishoda, pobjeda SPS-a bila je daleko uverljivija po broju osvojenih poslaničkih mandata (194 od 250) nego po procentu dobijenih glasova (46,09%).

borbe zbog nedemokratskog karaktera njene vladavine, upućivala je na orijentaciju nove vlasti na izgradnju odnosa tipičnih za konsenzualnu elitu. S druge strane, neizvesnost u vezi s ponašanjem tih predstavnika starog režima u slučaju da ponovo dođu na vlast, kao i dotadašnji odnosi između samih odranije liberalno-demokratski orijentisanih stranaka, upućivali su na to da se fragmentisani karakter političke elite neće lako prevazići.

Pošto će se šire i konkretnije o međustranačkim odnosima u Srbiji govoriti u odgovarajućem tekstu u ovoj studiji, ovde treba napomenuti još samo sledeće. U poslednjih petnaestak godina, otkada je u Srbiji uspostavljen liberalno-demokratski princip periodične promene nosilaca vlasti, uz približno jednake takmičarske šanse pretendenaata, tokom kojih su se smenjivali pobednici na izborima, a prethodni posednici mirno ustupali svoje položaje, politički proces pokazuje i dalje ambivalentna svojstva. U institucionalnom smislu, u zemlji je uspostavljen liberalno-demokratski poredak, prema kojem su razdvojene parlamentarna, izvršna i sudska vlast, izbori se održavaju prema utvrđenim pravilima, u četvorogodišnjem intervalu (ili češće), njihove rezultate gubitničke stranke priznaju (što znači i da su sami izbori relativno fer organizovani⁷), a prava manjina su barem u principu zaštićena. S druge strane, visoko učešće javnog sektora u ekonomiji osigurava državi velike ekonomske resurse, koji se često koriste na „politički način“ (postavljanjem stranačkih kadrova u uprave javnih preduzeća; zapošljavanjem članova stranaka u državnim aparatima, kao i u javnim preduzećima; korišćenjem fondova tih preduzeća za stranačku propagandu – „honoriranjem“ medija plaćanjem oglasa, npr., ako su „naklonjeni“ određenoj političkoj stranci itd.). Takođe, represivni državni aparati koriste se u stranačke svrhe (policijski i sudski progoni funkcionera opozicionih stranaka i dalje nisu retkost, iako njihova pravna utemeljenost često nije ubedljiva, što pokazuje i mali broj pravosnažnih sudskih presuda). Napadi na političke protivnike – najčešće u tzv. žutoj štampi, pod stranačkom kontrolom ili uticajem – po pravilu sadrže obeležja drastične moralne degradacije itd. Stoga, dolazak na vlast u Srbiji generiše i političko-ekonomski „ekstraprofit“ (a poraz na izborima i srazmeran „višak gubitka“), u vidu ekonomskih beneficija, ali i rastućih šansi za produženu vladavinu. Uz nerazvijenu demokratsku političku kulturu, kako političke elite tako i stanovništva, kao posledicu odsustva demokratske tradicije, taj „višak“ dobitaka/gubitaka deluje kao snažan činilac koji održava fragmentisani karakter političke elite u Srbiji.

⁷ O osporavanju demokratskog karaktera izbornog procesa po završetku izbora 2016. godine (održanih pošto je ova studija najvećim delom bila napisana) biće reči u zaključnom poglavlju.

Možda bi se ovde moglo primetiti da će proces pregovaranja o pristupanju Evropskoj uniji nužno jačati liberalne elemente političkog poretka, pre svega zbog spolja nametnutog uređenja odgovarajućeg institucionalnog sistema, pa će se tako učvršćivati i podloga za širenje konsenzualnih svojstava političke elite. U formalnom smislu, takva su očekivanja po svojoj prilici opravdana. Nasuprot tome, novija iskustva s derogiranjem elementarnih liberalno-demokratskih principa u više zemalja članica Unije – ne samo nedavno primljenih bivših socijalističkih zemalja (Mađarske, Poljske itd.) nego i starijih članica s mnogo dužom demokratskom tradicijom (u vidu neobuzdanog jačanja desnih populističkih pokreta/stranaka npr; vidi Kriesi and Pappas eds. 2015) – pokazuju da ne samo da nema sigurnog puta prema liberalnoj demokratiji (i konsenzualnoj eliti kao njenom „čuvaru“) nego da ni povratak iz nje prema nedemokratskom sistemu, s odgovarajućim odnosima u političkoj eliti, nije isključen.

Treba, međutim, upozoriti na to da institucionalni okvir (političke stranke, njihovi međusobni odnosi, karakter odnosa unutar elite i sl.) nije primaran cilj analiza u ovoj studiji već samo jedan od nužnih aspekata sociološkog proučavanja društvenih odnosa u okvirima političkog podsistema, kao dela ukupnog načina proizvodnje društva. Drugim rečima, u narednim tekstovima nastojaće se, pre svega, utvrditi u kojoj se meri politička elita u Srbiji konstituisala kao društveni sloj – deo kapitalističke klase – koji kontroliše organizacijske/političke resurse, tako što je uspostavila odgovarajuće oblike:

- svog materijalnog položaja (poseban, povlašćen ekonomski status),
- kadrovske reprodukcije (regrutaciju iz, prvenstveno, privilegovanih slojeva),
- ideološke hegemonije (formulisanje i širenje unutar grupe, ali i na hijerarhijski niže društvene grupacije, sistemski dominantnih liberalnih vrednosnih i političkih orijentacija, kojima se posebni interesi kapitalističke klase predstavljaju kao opšti društveni interesi),
- kao i oblike delanja: organizacione okvire i na interese (vlastite i ukupne klasne) oslonjenu delatnu usmerenost.

To, ukratko, znači da pod pojmom konsolidacije političke elite u Srbiji – kao elementa (aktivnog činioca, kao i rezultata) konsolidacije ukupnih kapitalističkih društvenih odnosa – koja je središnji predmet narednih analiza, podrazumevamo uspostavljanje, jačanje i, najzad, stabilizaciju ukupnog načina života i oblika društvene svesti ove društvene grupe, u skladu s osnovnim principima savremenog kapitalističkog poretka (prema idealno-tipskom obrascu), koji uključuju: razdvojenost politike od ekonomije (što

predstavlja, treba ponoviti, drugu „iteraciju“; prvu čini jedinstvo zakona oplođivanja Kapitala, a treću preplitanje konkretnih interesa pojedinačnih kapitala i posednika državnih aparata); prevlast liberalno-demokratskih principa u okviru organizovanja političkog poretka; privilegovan materijalni položaj pripadnika elite, na osnovu kontrole organizacionih/političkih resursa društva; proizvođenje i kontrolu diseminacije hegemone liberalne ideologije, odnosno vrednosnih orijentacija.

Termin konsolidacija podrazumeva procesualnost: promenu neke pojave tokom vremena. U ovom slučaju, u studiji će se analizirati istorijski tok koji je vodio preobražaju socijalističke nomenklature u aktuelnu političku elitu u Srbiji. Pošto je reč o dva različita načina proizvodnje i reprodukcije društva, u kojima dominantan društveni položaj zauzimaju dve različite (po načinu konstituisanja, ukupnom načinu života itd.) vladajuće klase (nomenklatura i kapitalistička klasa), to upotreba termina elita, kao tehničkog termina koji treba da „pomiri“ dva pojma, počiva na razlogu ekonomičnosti. Međutim, ovaj je pojam ranije definisan tako da, u užem i preciznijem značenju, obuhvata podgrupu unutar vladajuće klase koja ima *koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima*, bitnim za reprodukciju vladajućeg načina proizvodnje društva (Lazić, u Lazić priir. 2000). To znači da se, uz zadržavanje opšteg suštinskog razlikovanja između nomenklature i kapitalističke klase (uprkos terminu koji će ih zbog potrebe poređenja naizgled izjednačavati), u studiji pod elitom podrazumevaju prvenstveno viši slojevi odgovarajuće grupacije/klase: posednici hijerarhijski viših političkih položaja (kao što su, u prethodnoj studiji, pod ekonomskom elitom podrazumevani krupni preduzetnici, odnosno direktori većih javnih preduzeća). Takvom određenju bio je prilagođen i uzorak istraživanja (o kojem će biti posebno reči na kraju uvodnog teksta): u njega su ulazili samo pojedinci koji su zauzimali najviše položaje u „tri grane“ vlasti (po pretpostavci, relativno međusobno nezavisne), odnosno u državnim aparatima (u *parlamentima* – republičkom i pokrajinskom – i rukovodstvima parlamentarnih stranaka; u republičkoj i pokrajinskoj *vlasti* i vrhovima izvršne vlasti u najvećim gradovima: Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Krajevju; kao i u *sudovima*, Ustavnom, Vrhovnom i okružnim, u navedenim gradovima).

Konsolidacija kapitalističkih odnosa u Srbiji odvijala se, kao što je rečeno, na specifičan način. U većini postsocijalističkih zemalja ona je započeta na političkom polju, formiranjem pluralističkog političkog poretka, a zatim je, ubrzanom privatizacijom i ekonomskim restrukturisanjem, u kratkom vremenu bila „poduprta“ stvaranjem sloja privatno-vlasničke ekonomske elite, kao i prodorom stranog krupnog kapitala sa Zapada

(prvenstveno iz EU). To znači da su kapitalistički društveni odnosi u većini tih zemalja uspostavljeni u sadejstvu (iako ne uvek beskonfliktnom) elitnih slojeva nastajuće kapitalističke klase (ta bazična „sloga“ dve elite trajala je dvadesetak godina, sve do izbijanja svetske ekonomske krize 2008, posle koje se pojavljuju ozbiljne napukline u liberalno-demokratskom uređenju političkih poredaka mnogih zemalja). U Srbiji je produžena politička dominacija nomenklature takođe kao učinak imala stvaranje privatno-vlasničke elite, ali uz izmenjen karakter međuelitnih odnosa: ona je proizvodila duboke konflikte unutar same političke elite tokom devedesetih godina – čije su posledice dobile trajniji karakter („fragmentisana elita“) – kao i snažne tenzije između političke i ekonomske elite (u vidu pomenutih populističkih medijskih, ali i sudskih, progona „tajkuna“; prikrivenog podržavanja različitih političkih opcija – umesto javnog lobiranja radi promocije partikularnih interesa – od strane ekonomske elite i sl.). To znači da je proces konsolidacije nove vladajuće klase ovde izrazito nelinearan, s usponima i padovima, pri čemu se elementi strukturalne i vrednosne konsolidacije međusobno razilaze, pa i ometaju: jačanju strukturalnih elemenata sistema (pravno-političkoj sigurnosti procesa akumulacije kapitala, učvršćenju pluralističkog institucionalnog sistema itd.) protivstavljaju se ambivalentna kretanja na polju liberalnih vrednosnih orijentacija (v. Pešić, u Lazić *prir.* 2014), a mogućnost široke mobilizacije stanovništva na temelju neliberalnih vrednosti (egalitarizma, kolektivizma itd.) ugrožava uspostavljeni normativni poredak.

Ovi oscilirajući, a povremeno i protivrečni procesi konsolidacije kapitalističkog poretka, i političke elite kao jednog od njegovih nosilaca, ispitivaće se tako što će se analizirati promene u tri ključne vremenske tačke (kao i u prethodnom slučaju analize ekonomske elite): u „nultoj“ godini promena – 1989. – na samom kraju socijalističkog poretka; zatim u vreme u kojem je do tada formalan pluralistički politički poredak počeo u osnovi da funkcioniše prema postavljenim normativnim principima (2003. godina); i u današnje vreme, kada se mogu uočiti učinci tog delovanja na konsolidovanje političke elite (u širem smislu, kao društvenog sloja, i u užem smislu, definisanja konsenzualnih ili fragmentisanih unutarelitnih odnosa). Reč je, naravno, o vremenskim tačkama u kojima su prikupljeni empirijski podaci, kako o pripadnicima političke elite tako i, s manjim odstupanjima, o pripadnicima ekonomske elite i stanovništvu Srbije (odnosno pripadnicima ostalih društvenih klasa) u celini (odstupanja su sledeća: stanovništvo i ekonomska elita istraživani su 2012, a politička elita 2015. godine; ovaj trogodišnji vremenski razmak, uslovljen nedovoljnim finansijskim sredstvima za jedinstven istraživački talas, ne može, po našoj proceni, bitno ugroziti

uporednu analizu podataka za ove tri društvene grupacije). Da bi se analizirao proces konsolidacije političke elite kao dela kapitalističke klase, kao i ove klase u celini, jasno je da će biti neophodno sistematsko poređenje oba sloja te klase: političke i ekonomske elite. Takođe, da bi se pratio proces klasnog konsolidovanja u širem društvenom smislu – s obzirom na činjenicu da se klase definišu relaciono, na osnovu međusobnih odnosa (Lazić 2011) – moraće se stalno uzimati u obzir i analogni procesi u drugim društvenim klasama. Pošto su, međutim, podaci o tim drugim klasama ranije detaljnije analizirani, delom samostalno (Lazić i Cvejić prir. 2013), a delom i poređenjem s podacima o ekonomskoj eliti (Lazić prir. 2014), to će u tekstovima unutar ove studije, koji se bave temama u kojima su takve analize ranije vršene, međuklasna poređenja biti ograničeno korišćena.

Ukratko, pred čitaocima se nalaze sledeće analize.

Željka Manić i Anđelka Mirkov ispituju promene materijalnog položaja pripadnika političke elite u periodu sistemskih transformacija, od 1989. do 2015. godine. Pokazuje se da se izražene ekonomske nejednakosti u socijalizmu, zasnovane na privilegijama nomenklature, ali istovremeno strukturalno i legitimacijski ograničavane, u kapitalističkom društvenom poretku oslobađaju sistemskih i ideoloških ograničenja. S obzirom na to da je dramatično rastući jaz između materijalnog položaja pripadnika ekonomske elite i srednjih i nižih društvenih slojeva ranije istraživački dokumentovan, sada je u središtu pažnje sledeće pitanje: da li politička elita „ravnopravno“ prati ekonomski uspon drugog (preduzetničkog) sloja kapitalističke klase, ili za njim zaostaje, te kako se ovaj proces ekonomske diferencijacije odvija u odnosu na srednje i niže društvene slojeve. Uporedna analiza (vremenska, ali i međuslojna) oslanja se na empirijske indikatore tri osnovne dimenzije materijalnog položaja: prihoda, imovine i potrošnje, a nastoje se utvrditi i promene ukupnog ekonomskog položaja, na osnovu kompozitnog indeksa.

U tekstu o regrutaciji političke elite Mladen Lazić prati kako su promene osnovnog mehanizma regrutacije (iz socijalističkog naimenovanja u liberalno-demokratsko političko takmičenje), kao i legitimacijskog obrasca (egalitarizma u takmičarski uspeh), dovele do promene regrutacione osnove za međugeneracijski i unutargeneracijski uspon pripadnika ovog sloja. Ispitivanje širenja jaza između hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva, s jedne strane, i srednjih i viših, s druge, izraženog kroz drastično opadanje šansi pripadnika nižih klasa/slojeva za uspon u elitu, čini središnje mesto ove analize.

U tekstu o konsolidaciji izborne demokratije, formiranju pluralističke političke elite i njenim osnovnim političko-ideološkim diferencijacijama,

Nataša Jovanović, Selena Radović i Aleksandra Marković pokazuju kako se tokom procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji oblikuje institucionalna osnova za liberalno-demokratsku političku utakmicu, kao sredstvo zauzimanja položaja u državnim aparatima. Nastanak i konsolidacija više-partijskog sistema, koji je prešao put od jednopartijskog, preko „izbornog autoritarizma“ karakterističnog za poslednju deceniju 20. veka, do relativno fer izborne utakmice tokom poslednje decenije, u središtu su prvog dela teksta. Institucionalna analiza dopunjena je u drugom delu teksta ispitivanjem prepreka za konsolidaciju pluralističkog poretka. One se mogu naći u načinu konstituisanja same političke elite, u njenim strukturalnim i ideološkim podelama (a naročito podeli na levicu i desnicu), a s druge strane, u nerazvijenosti demokratske političke kulture, kako elite tako i stanovništva u Srbiji. Autorke zaključuju da bi neuspesi u formiranju konsenzualne političke elite značili i nemogućnost stabilizacije liberalno-demokratskog političkog poretka, a time i konsolidacije ukupnog kapitalističkog društvenog poretka prema njegovom središnjem obrascu.

Jelena Pešić i Tanja Svilanović ispituju promene u stepenu prihvatanja liberalnih, kao i njima suprotstavljenih, kolektivističko-redistributivnih vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite tokom perioda sistemske transformacije. Središnji problem kojim se autorke bave je vrednosna konzistencija u okviru ovog društvenog sloja te rast/opadanje normativno-vrednosne disonance. Naime, ranija istraživanja su utvrdila da je, nasuprot očekivanjima, prihvatanje liberalnih vrednosnih orijentacija, vezanih za regulaciju ekonomskog i političkog podsistema – kako unutar elite tako i stanovništva – tokom vremena podložno kolebanju, usponima i padovima. Dok je liberalizam, naročito među pripadnicima nomenklature, pri kraju socijalističkog poretka, bio široko rasprostranjen, teškoće u konsolidaciji novog poretka, a zatim, naročito, ekonomska kriza od kraja prve decenije 21. veka, vodile su opadanju u stepenu prihvatanja liberalnih vrednosti, naročito onih vezanih za ekonomski podsistem. Autorke nastoje da utvrde razlike u dinamici rasprostiranja liberalnih orijentacija u posmatranom periodu (1989–2015) između političke i ekonomske elite, kao i stanovništva, kao i činioce koji utiču na tu dinamiku, polazeći od opšteg stava da je čvršća konsolidacija liberalno-kapitalističkog poretka nemoguća ukoliko njemu odgovarajući vrednosni sistem ne uspostavi hegemoniju.

Dodatna istraživanja vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite, i to patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma, preduzimaju Irena Petrović i Marija Radoman. Polazna pretpostavka autorki je da značajno prisustvo ovih orijentacija, kao sastavnih delova tradicionalizma, koje je potvrđeno u ranijim istraživanjima i to naročito među pripadnicima

hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva, predstavlja prepreku za formiranje liberalne političke kulture, kao neophodne pretpostavke liberalno-kapitalističkog poretka. Opadanje tradicionalizma među pripadnicima političke, kao i ekonomske elite, čak i uz zaostajanje ovog procesa kada je reč o nižim klasama/slojevima, znači da se postepeno učvršćuju vrednosni temelji novog poretka. Stepenn opadanja tradicionalizma, u tri njegove različite manifestacije, tokom poslednje dve i po decenije, pokazan je na osnovu rezultata empirijskih istraživanja iz 1989, 2003. i 2012/15. godine.

Milica Vesković Anđelković i Milena Stanojević analiziraju nacionalni identitet pripadnika političke elite, kao specifičan oblik vrednosne orijentacije. Polazna tačka njihovog istraživanja je teza o navodnom slabljenju nacionalnog identiteta kao posledici procesa globalizacije. Prema autorkama, način na koji globalizacija utiče na taj identitet zavisi od samog njegovog karaktera, pri čemu imaju u vidu podelu na građanski i etnički tip identiteta, koju je obrazložio Entoni Smit (Smith). Karakter nacionalnog identiteta političke elite u Srbiji, i njegove sličnosti i razlike u odnosu na političke elite drugih evropskih zemalja, autorke ispituju na osnovu rezultata empirijskog istraživanja u 17 zemalja (INTUNE projekat), te u Srbiji. Takođe, ispituje se i uticaj „leve“ i „desne“ političke orijentacije, kao i stranačke pripadnosti pripadnika političke elite, na profilisanje nacionalnog identiteta.

Selena Lazić, Dunja Poleti i Jelisaveta Vukelić pišu o delatnom potencijalu pripadnika političke elite. Delatni potencijal se definiše kao stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarenja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, ili da se suprotstavi takvoj akciji neke suprotstavljene grupe. S obzirom na to, na temelju nalaza empirijskog istraživanja analiziraju se njegova četiri elementa: samoidentifikacija, percepcija međugrupnih odnosa, grupna organizacija i grupna akcija. Autorke nastoje da utvrde i stepen homogenosti elite u ovom pogledu, kao i na kojoj se osnovi javljaju razlike u potencijalu kod nekih podgrupa elite. Nalazi ovog istraživanja upoređuju se s odgovarajućim nalazima dobijenim u istraživanju ekonomske elite, kao srednjih i nižih društvenih klasa/slojeva.

Najzad, u zaključnom tekstu Mladen Lazić nastoji da, koristeći nalaze izložene u prethodnim tekstovima, odgovori na pitanje da li je ukupni proces konsolidacije političke elite, uporedo s konsolidacijom ekonomske elite, uznapredovao toliko da se može govoriti o konstituisanju nove kapitalističke klase, i zatim, šire, u kojoj se meri – uključujući druge društvene klase/slojeve – može govoriti o uspostavljanju celovitih kapitalističkih društvenih odnosa u Srbiji.

Literatura

- Higley, J. & G. Lengyel, eds. 2000. *Elites After State Socialism*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Higley, J. & M. Burton. 2006. *Elite Foundations of Liberal Democracy*. Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Kriesi, H. and T. Pappas, eds. 2015. *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester: ECPR Studies.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1988. *Kapitalizam u evoluciji*. Beograd: IIC SSOS.
- Lazić, M. prir. 2000. *Ražji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva, u M. Lazić prir. *Ražji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i S. Cvejić prir. 2013. *Promene osnovnih struktura srpskog društva u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Pešić, J. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Polanyi, K. 1999. *Velika preobrazba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Stiglic, Dž. 2015. *Velika podela*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Wallerstein, I. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CKD.

DODATAK

Andelka Mirkov

KARAKTERISTIKE PODUZORKA POLITIČKE ELITE

1. Tok istraživanja i izbor ispitanika

U okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu je u prvoj polovini 2015. godine sproveo anketno istraživanje na poduzorku političke elite. Prikupljeni podaci omogućavaju visok stepen uporedivosti s rezultatima istraživanja obavljenog 2012, na proporcionalnom reprezentativnom uzorku stanovništva i poduzorku ekonomske elite, kao i uporedivost s nalazima ranijih istraživanja političke elite (1989, 1993. i 2003).¹

Spomenimo da je u 2012. došlo do promene vlasti na republičkom nivou, pošto je najviše glasova osvojila koalicija SNS, koja je na vanrednim parlamentarnim izborima 2014. dodatno ojačala svoju poziciju, te je naredna, 2015. godina bila politički rasterećena i pogodna za realizaciju istraživanja. Napominjemo da su sve parlamentarne političke stranke prihvatile saradnju i učestvovale u ovom istraživanju.

Anketiranje su obavili mladi istraživači, studenti doktorskih studija sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Društveni kontakti članova istraživačkog tima znatno su olakšali uspostavljanje odnosa poverenja sa potencijalnim ispitanicima, iako se do ispitanika dolazilo i neposrednim obraćanjem istraživača političkoj stranci ili organu vlasti. Uspešno uspostavljen prvi kontakt podrazumevao je u većini slučajeva preporuku drugim potencijalnim ispitanicima da prihvate učešće u istraživanju, posebno kad je reč o članovima iste političke stranke, tako da se uzorak jednim delom razvijao i metodom „grudve snega“. Procenat odbijanja iznosio je oko 25%.

¹ Osnovni upitnik korišćen u ovim istraživanjima može se naći u prilogu studije: Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.

Uzorak čine 192 predstavnika političke elite, a to su istaknuti politički funkcioneri u organima vlasti (zakonodavna, izvršna i sudska vlast Republike Srbije, Skupština i Vlada AP Vojvodine, gradske vlasti Beograda, Novog Sada, Niša i Kragujevca), te rukovodstva parlamentarnih političkih stranaka. Prilikom izbora ispitanika vodilo se računa o odgovarajućoj zastupljenosti različitih nivoa vlasti na kojima se obavljaju političke funkcije (Tabela 1), kao i o proporcionalnoj zastupljenosti predstavnika svih političkih stranaka (Tabela 2).

Tabela 1. Struktura uzorka prema nivou vlasti na kojem ispitanik obavlja političku funkciju

Nivo vlasti	Procenti
Narodna skupština Republike Srbije	32,8
Vlada Republike Srbije	13,0
Sudstvo	4,7
AP Vojvodina	13,5
Grad Beograd	8,3
Grad Novi Sad	2,6
Grad Niš	2,6
Grad Kragujevac	1,6
Rukovodstvo parlamentarnih političkih stranaka	20,8
<i>Ukupno</i>	<i>100</i>

Prema političkoj funkciji koju obavljaju, ispitanici su razvrstani u tri kategorije. Među političare višeg ranga spadaju predsednik i potpredsednici republičke i pokrajinske vlade, ministri, državni sekretari i pomoćnici ministara u republičkoj vladi, predsednik i potpredsednici republičke i pokrajinske skupštine, predsednici odbora u republičkoj skupštini, predsednici i zamenici predsednika Ustavnog i Vrhovnog kasacionog suda, članovi predsedništva parlamentarnih političkih stranaka. Pod političarima srednjeg ranga podrazumevaju se ostali plaćeni funkcioneri u republičkoj i pokrajinskoj vladi, poslanici u republičkoj i pokrajinskoj skupštini, gradonačelnici i predsednici skupština Grada Beograda, Novog Sada, Niša i Kragujevca, sudije Ustavnog i Vrhovnog kasacionog suda, predsednici i zamenici predsednika apelacionih sudova u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu, članovi izvršnog odbora parlamentarnih političkih stranaka. Političari nižeg ranga su članovi gradskog veća i odbornici skupštine grada (Beograd), predsednici odborničkih grupa (Novi Sad, Niš i Kragujevac), sudije apelacionih sudova

u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Kragujevcu, članovi glavnog odbora parlamentarnih političkih stranaka. Uzorak čine 23,4% političara višeg ranga, 55,2% političara srednjeg ranga i 21,4% političara nižeg ranga.

Tabela 2. Struktura uzorka prema članstvu u političkoj stranci

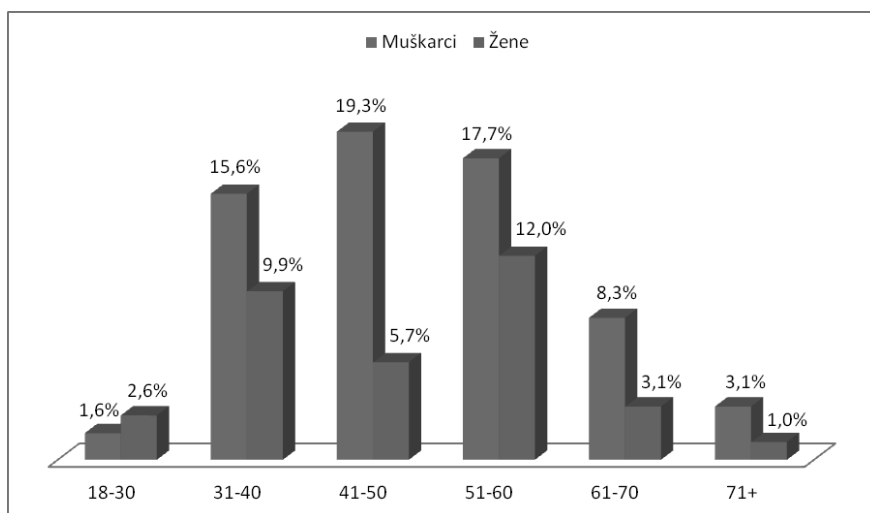
Politička stranka	Procenti
Srpska napredna stranka (SNS)	38,5
Koalicioni partneri SNS-a (Socijaldemokratska partija Srbije, Nova Srbija, Srpski pokret obnove, Pokret socijalista)	3,7
Socijalistička partija Srbije (SPS)	13,0
Koalicioni partneri SPS-a (Partija ujedinjenih penzionera Srbije, Jedinstvena Srbija)	5,2
Demokratska stranka	11,5
Socijaldemokratska stranka	5,7
Liga socijaldemokrata Vojvodine	2,6
Savez vojvođanskih Mađara	2,6
Stranka demokratske akcije Sandžaka	0,5
Partija za demokratsko delovanje	0,5
Demokratska stranka Srbije	1,0
Zajedno za Šumadiju	1,0
Ostalo (manje stranke)	2,1
Nestranačke ličnosti	12,0
<i>Ukupno</i>	<i>100</i>

2. Socio-demografske karakteristike ispitanika

Polna struktura uzorka uslovljena je većim udelom muškaraca nego žena među političkim funkcionerima, tako da je uzorkom obuhvaćeno 65,6% ispitanika muškog pola i 34,4% ispitanika ženskog pola. Ova proporcija odgovara polnoj strukturi Narodne skupštine Republike Srbije.

Anketirani predstavnici političke elite su različite starosti. Najmlađi ispitanik je imao 23 godine, a najstariji više od 80. Starosna struktura uzorka pokazuje izvesne razlike između muškaraca i žena (Grafikon 1). Među muškarcima koji obavljaju političke funkcije najviše je onih između 41. i 50. godine, dok žene upravo u tom periodu života, verovatno zbog porodičnih obaveza, privremeno napuštaju političku scenu.

Grafikon 1. Polno-starosna struktura uzorka

Prema školskoj spremi ispitanika, uzorak političke elite razlikuje se od proporcionalnog reprezentativnog uzorka stanovništva, ali je veoma sličan uzorku ekonomske elite. Najniža školska sprema među predstavnicima političke elite je srednja škola, i nju je završilo 7,8% ispitanika. Višu školsku spremlu ima 4,7% anketiranih. Najviše su zastupljeni fakultetski obrazovani ispitanici (63,5%), među kojima dominiraju pravnici (19,3%) i ekonomisti (13%). Svaki četvrti ispitanik stekao je zvanje specijaliste, magistra ili doktora nauka (24%).

Kao što je očekivano, najveći broj ispitanika ima stalni boravak u Beogradu (46,9%), uglavnom u užem ili širem centru grada, a izdvaja se opština Novi Beograd. Za razliku od uzorka ekonomske elite, značajno su zastupljeni i stanovnici drugih gradova u Srbiji. Četvrtina ispitanika živi u većem gradu koji je regionalni centar (Novi Sad – 14,1%, Niš – 6,8% i Kragujevac – 4,2%). U gradskoj sredini živi ukupno 99,5% ispitanika, a u selu samo 0,5%.

Kada je reč o nacionalnoj pripadnosti, ispitanici se uglavnom izjašnjavaju kao Srbi (86,5%). U uzorku su zastupljeni i predstavnici drugih nacionalnosti, među kojima su Mađari, Crnogorci, Bošnjaci, Albanci i drugi. Prema veroispovesti, u uzorku ima najviše pravoslavnih hrišćana (81,3%), a zatim rimokatolika (5,2%). Udeo ateista je gotovo identičan kao u uzorku ekonomske elite (9,9%).

Što se tiče bračnog statusa, 68,1% ispitanika živi u bračnoj zajednici, a 7,3% u kohabitaciji. One koji nikada nisu stupili u brak i ne žive sa partnerom čine 15,2% ispitanika, razvedenih ima 6,3%, a udovaca/udovica 3,1%.

* * *

Prethodno navedene političke i socio-demografske karakteristike ispitanika pokazuju da je uzorak političke elite iz 2015. godine reprezentativan, te da se na osnovu njega mogu izvesti pouzdani zaključci o političkom delu vladajuće grupacije u Srbiji.

Željka Manić
Andelka Mirkov

MATERIJALNI POLOŽAJ POLITIČKE ELITE

U tekstu se analizira materijalni položaj pripadnika političke elite, od kraja socijalističkog poretka, preko ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Osnovni cilj analize je utvrđivanje da li se materijalni položaj pripadnika političke elite menjao u posmatranom periodu. Analiza je zasnovana na rezultatima anketnih istraživanja, realizovanih na poduzorku političkih elita 1989, 2003. i 2015. godine, s tim da je posebna pažnja posvećena materijalnom položaju ove grupacije tokom poslednjeg proučavanog perioda. Korišćeni su i rezultati anketnih istraživanja realizovanih na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije i poduzorku ekonomske elite iz 2012. godine, radi poređenja materijalnog položaja pripadnika političkog i ekonomskog dela vladajuće klase, i radi poređenja s materijalnim položajem drugih društvenih klasa/slojeva. U radu su analizirani indikatori osnovnih dimenzija materijalnog položaja, odnosno prihodi, imovina i potrošnja, kao i ukupan materijalni položaj iskazan kompozitnim indeksom. Materijalni položaj pripadnika političke elite značajno se poboljšao u periodu od 1989. do 2015. godine, čemu su pretežno doprineli povećanje prihoda i posedovanje nekretnina velike tržišne vrednosti, a poboljšanje je prisutno i u domenu potrošnje. Sve ovo ukazuje na strukturalnu konsolidaciju nove vladajuće klase tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji.

1. Uvod

U radu analiziramo materijalni položaj pripadnika političke elite od kraja socijalističkog poretka, preko usporene, pa ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Osnovni cilj rada je utvrđivanje da li se materijalni položaj pripadnika političke elite menjao u posmatranom periodu, u apsolutnom smislu, kao i u odnosu na materijalni položaj ekonomske elite i drugih društvenih klasa/slojeva, to jest da li sistemske promene i unutrašnji procesi transformacije političke elite utiču na njen materijalni položaj. U analizi se pošlo od pretpostavke da u Srbiji tokom stabilizacije kapitalističkog poretka, uz istovremeno uspostavljanje političkog pluralizma, dolazi do strukturalne konsolidacije

nove vladajuće klase, sastavljene od političke i ekonomske elite, koje se svojim materijalnim položajem bitno izdvajaju u odnosu na druge društvene klase/slojeve.

Transformacija kolektivno-vlasničke klase (nomenklature) u novu vladajuću klasu bila je predmet temeljne analize, kako na teorijskoj tako i na empirijskoj ravni, počev od sloma socijalističkog poretka do ubrzane postsocijalističke transformacije u Srbiji (Lazić 2011). U uslovima sistemskih promena, do kojih je došlo napuštanjem socijalizma, vladajuća nomenklatura više nije bila jedinstvena u monopolu nad društvenom reprodukcijom, nego je došlo do njene podele na političku i ekonomsku elitu, koje su zadržale kontrolu nad resursima različite vrste. Započeti proces postsocijalističke transformacije ubrzan je nakon promene političkog režima 2000. godine, što je omogućilo konsolidaciju kapitalističkog poretka u Srbiji, a to je podrazumevalo uspostavljanje proizvodnje kapitala i političkog pluralizma kao dominantnih oblika ekonomske i političke reprodukcije društva. Stabilizacija kapitalističkog poretka dovela je do strukturalne konsolidacije političke i ekonomske elite (koje zajedno čine vladajuću klasu), a jedan od bitnih pokazatelja ove strukturalne promene, koja vodi ka uspostavljanju novih klasnih odnosa u društvu, jeste upravo učvršćenje privilegovanog materijalnog položaja ovih grupacija, nasuprot drugim društvenim klasama/slojevima.

Izvođenje zaključaka o promenama materijalnog položaja političke elite omogućeno je prikupljanjem podataka o ovoj društvenoj grupi pomoću uporedivih instrumenata tokom dužeg vremenskog perioda. Rad počiva na analizi rezultata anketnih istraživanja, koja su realizovana na poduzorku političkih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2015. godine, s tim da je posebna pažnja posvećena materijalnom položaju ove grupacije tokom poslednjeg proučavanog perioda. Upotrebljeni su i podaci prikupljeni u anketnim istraživanjima realizovanim na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije i na poduzorku ekonomske elite 2012. godine, radi poređenja materijalnog položaja političke i ekonomske elite, a po potrebi i drugih društvenih klasa/slojeva.

2. Teorijsko-metodološki okvir

Analiza materijalnog položaja političke elite zasnovana je na klasnom pristupu Mladena Lazića (Lazić 2011), čije su osnove date u *Uvodu* studije *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka* (Lazić 2014), a ovde su definisani samo ključni pojmovi. Strukturalno utemeljenim određenjem pojma političke elite usmereno je prikupljanje

i tumačenje iskustvenih podataka o ovoj društvenoj grupaciji. „Elite se određuju kao društvene grupe koje *poseduju koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima*, i to resursima koji su *neophodni za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati način proizvodnje društvenog života* (ili način proizvodnje koji se unutar datog društvenog poretka pojavljuje *kao istorijski moguć, alternativan, konkurentski*), te koje aktivno učestvuju u reprodukciji tih pretpostavki“ (Lazić 2011: 43). Pod političkom elitom podrazumevamo društvenu grupu koja unutar političkog podsistema kontroliše i obnavlja resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva. Teorijski pojam političke elite je operacionalizovan na osnovu položaja u organima vlasti i političkoj stranci, pa su istraživanjem iz 2015. obuhvaćeni članovi izvršnih organa vlasti na nivou Republike Srbije i Autonomne Pokrajine Vojvodine, predstavnici izvršnih organa vlasti u većim gradovima (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac), članovi republičkog i pokrajinskog parlamenta, najviši funkcioneri parlamentarnih stranaka i predstavnici sudstva (detaljnije videti u *Uvodu* ove studije, deo o karakteristikama uzorka).

U socijalističkom poretku je diferenciranje vladajuće grupacije na njen politički i ekonomski deo bilo samo uslovno, zbog monopola kolektivno-vlasničke klase nad resursima u političkom i ekonomskom podsistemu. „Pošto su politika i ekonomija bile suštinski srasle, svaki je politički položaj (i to u toliko većoj meri, ukoliko je bio viši) implicirao neposredna ekonomska ovlašćenja“ (Lazić 2000: 31). Takođe, zauzimanje rukovodećeg položaja u privredi po pravilu je podrazumevalo članstvo u partijskim komitetima. Kraj socijalističkog poretka (1988–1990. godine) i systemske promene načina reprodukcije društvenog života usloveli su ukidanje monopola vladajuće nomenklature i kapitalizmu svojstveno razdvajanje dominantne društvene grupacije na političku i ekonomsku elitu, s tim da je period blokirane postsocijalističke transformacije (1990–2000. godine) karakterisalo zamrzavanje procesa razdvajanja političke i ekonomske sfere društva, radi konverzije tokom socijalizma koncentrisanih resursa i zadržavanja privilegovanog položaja vladajuće grupacije. „Formalno uvođenje i široko legitimisanje takmičarskog pluralizma praćeno je u stvarnosti kontinuitetom političke dominacije grupe koja je neposredno potekla iz socijalističke nomenklature“ (Lazić 2007: 68).

Razdvajanje vladajuće društvene grupacije na političku i ekonomsku elitu u postsocijalizmu ne podrazumeva odsustvo njihove međusobne povezanosti. U većini balkanskih postsocijalističkih država, povezanost političke i ekonomske elite došla je do izražaja u toku privatizacije. To je u državama poput SR Jugoslavije, Bugarske, Rumunije i Albanije uslovalo

krajnje usporeni proces privatizacije i pojačanu političku kontrolu vodećih preduzeća, koja su dugo bila u državnom vlasništvu. U ostalim balkanskim državama privatizacija je bila više ili manje politizovana (posebno u Hrvatskoj), tako da su pojedinci bliski vladajućoj političkoj stranci imali priliku da otkupe velika preduzeća pod privilegovanim uslovima (šire u Bartlett 2000: 135–140). Osim političkog uticaja na ekonomske procese, povezanost političkog i ekonomskog dela vladajuće grupacije ogleda se i u prisustvu ekonomske elite u političkom životu, što naročito važi za Srbiju. „Taj zaključak je proistekao iz stepena uključenosti privrednika u političke stranke i njihove zastupljenosti na visokim partijskim pozicijama i političkim funkcijama“ (Vuletić 2013: 184).

Pojam materijalnog položaja definišemo kao raspolaganje materijalnim dobrima, uslovljeno mestom pojedinaca i društvenih grupa u reprodukciji sistema. Materijalne pretpostavke načina života javljaju se kao „direktna posledica položaja u društvenoj reprodukciji“ (Lazić 1994: 70). Drugim rečima, nejednakosti materijalnog položaja društvenih grupa proističu iz njihovih različitih uloga u reprodukciji datog načina proizvodnje društva.

Prilikom razmatranja materijalnog položaja političke elite tokom (post)socijalizma treba imati u vidu razlike između socijalističkog i kapitalističkog poretka, posebno kada je reč o dominantnom tipu vlasništva. Socijalistički poredak je počivao na kolektivnoj svojini, koja je ograničavala mogućnost akumulacije individualnog materijalnog bogatstva među pripadnicima nomenklature, zatim na komandno-planskoj ekonomiji, ideji socijalne jednakosti, ali i skrivenih privilegija vladajuće grupacije dobijenih na osnovu položaja u društvenoj hijerarhiji, što je otežavalo utvrđivanje postojećih materijalnih nejednakosti. Materijalni položaj društvenih grupa tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka „bio je, manje-više, uniforman, ali istovremeno i nelinearan: životni uslovi pripadnika kolektivno-vlasničke klase bili su povlašćeni u odnosu na druge grupe, ali nisu bili – kad je reč o klasi kao celini – izrazito povoljniji od, recimo, onih u kojima su živeli pripadnici srednjih slojeva“ (Lazić 2000: 47). Slom socijalizma i uspostavljanje kapitalističkog društvenog poretka, koji počiva na privatnom vlasništvu, tržišnoj ekonomiji i individualizmu, uslovlili su da porast materijalne diferencijacije postane legitiman, a privilegije vladajuće grupacije neskrivene, što dovodi do polarizacije između elitnih i drugih društvenih grupa. O kontinuiranom značaju političke regulacije u reprodukciji sistema tokom blokiranog postsocijalističke transformacije svedoče nalazi istraživanja iz 1989. i 1997. godine. Naime, politički rukovodioci su imali nešto viši materijalni položaj od direktora 1989. godine, a u narednom periodu su tu prednost i povećali (Lazić 2000: 48–49).

Različit karakter društvenog poretka u socijalizmu i kapitalizmu uslovljava i razlike u teorijskom značaju između osnovnih dimenzija (prihodi, imovina i potrošnja) važnih za razumevanje materijalnog položaja vladajuće društvene grupacije. Prihodi političke elite uobičajeni su pokazatelj njihovog materijalnog položaja, ali se mora imati u vidu da je u socijalističkom poretku „monetarizovani deo raspodele stavljan u službu egalitarnosti legitimacijskog principa (pa su rasponi plata između vrha i dna društvene piramide bili relativno ograničavani)“ (Lazić 1994: 71), za razliku od kapitalističkog poretka, u kojem nema ograničenja visine prihoda, posebno ne u privatnom sektoru. Imovina pripadnika kolektivno-vlasničke klase je tokom socijalizma bila manje značajan indikator materijalnog položaja, zbog ograničenih mogućnosti posedovanja dobara u privatnom vlasništvu, što je pripadnike vladajuće grupacije usmeravalo na korišćenje prihoda za ličnu potrošnju. Dakle, privilegovani položaj nomenklature počivao je na upotrebi potrošnih dobara, pre svega onih trajnih poput stanova, dok se u kapitalističkom poretku podstiče privatno vlasništvo, zbog čega imovina i investiciona potrošnja dobijaju na teorijskom značaju. Prilikom poređenja potrošnje u socijalizmu i kapitalizmu mogu se očekivati značajne razlike, s tim da korišćeni instrumenti za prikupljanje podataka omogućavaju samo praćenje razlika u ličnoj potrošnji (tačnije, u provođenju godišnjeg odmora).

Na osnovu polazne pretpostavke o strukturalnom konsolidovanju vladajuće klase (sačinjene od političke i ekonomske elite) tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, formulisano je nekoliko istraživačkih hipoteza. U uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka očekuje se porast prihoda pripadnika političke elite zbog kontrole resursa u okviru političkog podsistema, neophodnih za reprodukciju društva. Pretpostavka je i da ova grupacija uvećava svoju imovinu, usled nepostojanja legitimacijskih prepreka za akumulaciju materijalnih dobara, u poređenju sa socijalističkim poretkom. Očekuje se i povećanje potrošnje pripadnika političke elite, kao izraz veće platežne moći i razvijanja distinktivnog stila života. Pretpostavlja se da konsolidacija kapitalističkog poretka dovodi do učvršćenja privilegovanog materijalnog položaja ove elite, po kome se taj sloj razlikuje od drugih, hijerarhijski nižih slojeva/klasa. Naposljetku, očekujemo da politička elita ima nešto niži materijalni položaj od ekonomske elite, uprkos značaju političke regulacije u reprodukciji sistema, što se javlja kao posledica autonomnosti privatnog sektora, ali i zakonskih ograničenja u akumulaciji resursa prilikom vršenja javnih funkcija.¹

¹ Prema Zakonu o Agenciji za borbu protiv korupcije, ovaj državni organ vodi registar imovine i prihoda funkcionera (član 5), uključujući prinadležnosti supružnika ili vanbračnog partnera, maloletne dece ako žive u istom domaćinstvu (član 43), a po potrebi i

Analiza materijalnog položaja se u ovom radu zasniva na rezultatima anketnih istraživanja realizovanih na poduzorku političkih elita u Srbiji 1989, 2003. i 2015. godine. U istraživanju iz 1989. godine uzorak je činilo 219 ispitanika, zatim je 2003. godine bilo 206 respondenata, a 2015. godine je anketirano 192 pripadnika političke elite.² Materijalni položaj dela vladajuće grupacije koji kontroliše političke/organizacijske resurse je u sva tri istraživanja meren preko indikatora koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva. Na osnovu njih formiran je kompozitni indeks materijalnog položaja, koji je predstavljen u obliku intervalne skale sa pet nivoa, a razlikovani su niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Između instrumenata za merenje materijalnog položaja, koji su upotrebljeni 1989, 2003. i 2015. godine, postoje izvesne razlike. U upitniku iz 1989. godine nisu bila prisutna pitanja o visini prihoda i tržišnoj vrednosti stambenog prostora domaćinstva. Nedostajući podaci su rekonstruisani, radi stvaranja indeksa materijalnog položaja: visina prihoda na osnovu zanimanja ispitanika, imajući u vidu broj članova domaćinstva i izdržavanih lica, a vrednost stambenog prostora na osnovu pretpostavke da su nosioci stanarskog prava otkupili društvene stanove (Lazić i Cvejić 2004: 54). Druge razlike se odnose na indikatore opremljenosti domaćinstva, u skladu sa promenama njihovog pretpostavljenog značaja. Postoje i razlike u vrsti i formulaciji pitanja, koje su u nekim slučajevima onemogućile poređenje nalaza na nivou pojedinačnih indikatora, što će biti napomenuto u odgovarajućim delovima rada.

Radi sadržinski potpunijeg prikaza materijalnog položaja političke elite tokom konsolidacije kapitalističkog poretka, odnosno radi poređenja sa drugim društvenim grupama, u radu su, kao što je već napomenuto, upotrebljeni i rezultati anketnog istraživanja iz 2012. godine. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2.557 stanovnika Srbije i poduzorku od 163 pripadnika ekonomske elite.³ Kada su u pitanju delovi

drugih povezanih lica (član 49). Na osnovu registra, Agencija prati da li dolazi do uvećanja vrednosti imovine za vreme vršenja javne funkcije i da li je ono u saglasnosti sa zakonitim i prijavljenim prihodima (član 49).

² Istraživanje iz 1989. godine izvedeno je u okviru šireg ispitivanja društvene stratifikacije, u organizaciji Konzorcijuma instituta društvenih nauka Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Prikupljanje podataka 2003. godine realizovano je u okviru istraživanja *The Southeast European Social Survey Project*. Podaci iz 2015. godine prikupljeni su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

³ Oba istraživanja realizovana su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri* Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

instrumenata relevantni za predmet analize, ističemo da su podaci iz istraživanja 2012. i 2015. godine potpuno uporedivi.

3. Prihodi političke elite

Mada su podaci o prihodima domaćinstva nedovoljni za celovito sagledavanje materijalnog položaja, posebno ako se (s razlogom) pretpostavi da ispitanici u odgovorima potcenjuju svoje realne prihode, ova dimenzija je neizostavna. Kao što je ranije napomenuto, ne raspolaže se podacima o visini prihoda domaćinstava pripadnika političke elite 1989. godine, tako da je moguće samo poređenje nalaza iz 2003. i 2015. godine. Ipak, delimičan uvid u ovu dimenziju materijalnog položaja političke elite tokom socijalizma moguć je na osnovu nalaza istraživanja društvene strukture Srbije iz 1974. godine (Popović *prir.* 1977), iz kojih se vidi da su lični dohoci rukovodećeg osoblja (političkih i privrednih rukovodilaca zajedno) osetno viši nego dohoci drugih društvenih klasa/slojeva, a isto važi i za ukupne mesečne prihode po članu domaćinstva (Janićijević 1977: 58–59).

Pre razmatranja prihoda domaćinstava političkog dela vladajuće grupacije treba podsetiti da je istraživanje iz 2003. godine realizovano tokom perioda ubrzane postsocijalističke transformacije. Njene karakteristike su uslovljene dotadašnjim razvojnim tokom systemske transformacije u Srbiji, što zahteva osvrt na prethodni period blokirane transformacije, koja označava proces zamene monopola kolektivno-vlasničke klase nad ukupnim društvenim resursima političkom i ekonomskom dominacijom jednog njenog dela, što je uslovalo odlaganje političkog takmičenja i tržišne ekonomije u Srbiji (Lazić i Cvejić 2004: 42). Uprkos usporenosti, tokom perioda blokirane transformacije došlo je do značajnih društvenih promena, uključujući formiranje institucionalne osnove višepartijskog sistema, kao i privatizaciju društvenog vlasništva, koja je dobila na zamahu posle promene političkog režima 2000. godine i vodila ekonomskoj stabilizaciji i porastu prihoda stanovništva. U narednom periodu „rast BDP-a je prosečno iznosio oko 5% na godišnjem nivou“ (Babović 2013: 104).

Podaci iz 2015. godine prikupljeni su tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U vezi sa prihodima, neophodno je imati u vidu da su se i na našem području osetile posledice svetske ekonomske krize, koja je izbila 2008. godine. Od početka ubrzane transformacije, pad BDP-a od -3,5% prvi put je registrovan 2009. godine (Babović 2013: 105). Opadanje prihoda stanovništva uslovljeno je padom ekonomskih aktivnosti, s tim da se ovaj trend ne očekuje i kod domaćinstava pripadnika

političke elite, zbog kontrole nad resursima značajnim za društvenu reprodukciju.

Ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika političke elite, izraženi u evrima, prikazani su u Tabeli 1. Način prikazivanja podataka je uslovljen oblikom skale kojom je prikupljena iskustvena građa 2003. godine. Te godine podatke o ukupnim mesečnim prihodima domaćinstva, koji su beleženi kao intervalne vrednosti, nije dalo svega 3,9% ispitanika. U istraživanju iz 2015. godine, kada su upisivane nominalne vrednosti prihoda domaćinstva, na pitanje nije odgovorio svaki deseti ispitanik, s tim da je podatke bilo moguće statistički rekonstruisati na osnovu drugih pokazatelja.

Tabela 1. Ukupni mesečni prihodi domaćinstava pripadnika političke elite 2003. i 2015. godine (u %)

Ukupni mesečni prihodi domaćinstava	2003.	2015.
Do 499 evra	7,6	0,5
500–999 evra	45,4	19,3
1.000–1.999 evra	38,9	59,9
2.000–9.999 evra	8,1	19,8
10.000 evra i više	–	0,5
Ukupno	100	100

Između dva posmatrana perioda došlo je do приметnog povećanja prihoda domaćinstava političkog dela vladajuće grupacije.⁴ Ukupni mesečni prihodi gotovo polovine domaćinstava političke elite su se 2003. kretali između 500 i 999 evra, a dvanaest godina kasnije 3/5 domaćinstava bilo je prisutno u kategoriji od 1.000 do 1.999 evra. Приметно povećanje prihoda od početnog perioda ubrzane postsocijalističke transformacije, do konsolidacije kapitalističkog poretka, uočeno je i kod ekonomske elite (Manić i Mirkov 2014: 48), s tim da su njihovi prihodi, u oba perioda, viši nego kod političke elite. Poređenja radi, domaćinstva pripadnika ekonomske elite su 2012. bila najprisutnija u kategoriji prihoda od 2.000 do 9.999 evra (48%), a čak 13,5% je imalo prihode od 10.000 evra i više.

Prema podacima iz 2012. i 2015. godine, indeks prihoda (Tabela 2) ukazuje na statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva

⁴ Osnovni izvor prihoda kod svih domaćinstava predstavlja redovno zaposlenje, a slede penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji (21,9%), ostali dopunski prihodi od dodatnih redovnih ili povremenih poslova (21,4%), renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora (7,8%), novčana primanja iz inostranstva u vidu plata i/ili penzija (2,6%) itd.

($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,391$), a to podrazumeva izrazitu ekonomsku diferencijaciju stanovništva. Na petostepenoj skali prihoda, 76,1% pripadnika ekonomske elite i 53,6% pripadnika političke elite imaju veoma visoke prihode, dok je u svim ostalim društvenim klasama/slojevima znatno manji udeo onih sa veoma visokim prihodima (15,4% sitnih preduzetnika, 9,6% stručnjaka, 3,3% službenika i tehničara i tako dalje).

Tabela 2. Indeks prihoda prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/ slojevi	Indeks prihoda					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,6	6,8	38,0	53,6	100
Ekonomska elita	–	–	0,6	23,3	76,1	100
Sitni preduzetnici	6,0	23,9	24,8	29,9	15,4	100
Stručnjaci	4,3	14,7	27,0	44,3	9,6	100
Službenici i tehničari	4,8	34,1	33,0	24,8	3,3	100
VKV i KV radnici	7,0	47,6	27,2	16,2	2,0	100
PKV i NKV radnici	18,1	51,1	22,8	6,3	1,7	100
Sitni poljoprivrednici	23,6	46,8	20,7	6,8	2,1	100
Ukupno	7,8	31,8	24,2	23,6	12,6	100

4. Imovina političke elite

Veoma bitna dimenzija materijalnog položaja pripadnika viših društvenih slojeva jeste imovina domaćinstva, i to ne samo zato što su odgovori ispitanika o posedovanju imovine pouzdaniji pokazatelj nego izjave o prihodima, već i zato što se značajno materijalno bogatstvo kumulira upravo kroz posedovanje nekretnina, vrednih vozila i slično. U radu se analiziraju sledeći aspekti imovinskog stanja pripadnika političke elite: tip vlasništva nad kućom ili stanom, tržišna vrednost i površina stambenog prostora, posedovanje drugih nekretnina (dodatna stambena jedinica, poslovni prostor, zemljište), posedovanje putničkog automobila i drugih vozila, kao i tehnička opremljenost domaćinstva.

4.1. Vlasništvo nad kućom/stanom

Prilikom analize stambene situacije domaćinstva neizostavno je pitanje o vlasništvu nad kućom/stanom. Godine 1989. više od polovine pripadnika političke elite (62,8%) živelo je u društvenim stanovima (kao i pripadnici ekonomske elite). Najviše je bilo onih koji su dobili stan od radne organizacije (44,5%), ili koji su koristili kadrovski stan (10,1%), a značajan je bio i udeo onih koji su do stana došli gradnjom (17,4%). Valja podsetiti da je korišćenje društvenog stana u periodu socijalizma bilo privilegija, pošto je cena 1m² stambene površine bila visoka, a stanarina neekonomska (Vujović 1987: 83). Poznato je da su prilikom raspodele društvenih stanova bili favorizovani pripadnici viših društvenih slojeva (prvenstveno politički i privredni rukovodioci, ali i stručnjaci). Oni su češće bili nosioci stanarskog prava, a stanovi koji su njima dodeljivani bili su veće površine (bez obzira na broj članova domaćinstva) i na boljim lokacijama (videti Živković 1968, Vujović 1987). Pripadnici nižih društvenih klasa/slojeva (sitni poljoprivrednici i manuelni radnici) bili su vlasnici kuća, uz napomenu da je u to vreme privatno vlasništvo, po pravilu, podrazumevalo niži standard stanovanja.

Početakom devedesetih godina XX veka, za vrlo kratko vreme sprovedena je masovna privatizacija društvenih stanova. To je bio jedan od načina da u uslovima blokirane postsocijalističke transformacije privilegovane društvene grupe zadrže i osiguraju povlašćenu poziciju u društvu (videti Hegedüs 2013: 35–36). Rukovodeći kadrovi su imali mogućnost da otkupe kvalitetne stanove, po ceni koja je bila znatno ispod tržišne vrednosti, što znači da je stambena privatizacija faktički doprinela reprodukciji i učvršćenju povoljnog materijalnog položaja vladajuće grupacije u Srbiji (Manić i Mirkov 2014: 50).

U poređenju sa podacima s kraja socijalizma, struktura vlasništva nad kućom/stanom je potpuno drugačija 2003, kada je privatizacija društvenih stanova bila uveliko završena. Pripadnici viših društvenih slojeva postali su privatni vlasnici nekadašnjih društvenih stanova, čime su razlike između društvenih klasa/slojeva prema vlasničkom statusu postale zanemarljive (šire u Petrović 2004: 278–279). Rezultati istraživanja iz 2003. godine pokazuju da je čak 92,7% pripadnika političke elite (kao i 92,1% pripadnika ekonomske elite) živelo u kući/stanu koji je u privatnom vlasništvu ispitanika ili nekog od članova njegovog domaćinstva. Taj udeo je ostao konstantan do 2015. godine (92,2%), s tim da je svaka peta stambena jedinica pod hipotekom, ili kupljena na kredit koji se još uvek otplaćuje. Kada je reč o vlasništvu nad kućom/stanom, politička elita je u nešto sigurnijoj poziciji

od ekonomske elite, pošto je u političkom delu vladajuće grupacije veći udeo onih koji poseduju kuću/stan u vlasništvu domaćinstva bez opterećenja (73,4% naspram 65,6%), a manji je udeo onih čije je vlasništvo stavljeno pod hipoteku, ili se otplaćuje na kredit (18,8% naspram 23,3%). Drugim rečima, politička elita je manje sklona kreditnom zaduživanju kao strategiji poboljšanja materijalnog položaja. Ne treba zanemariti još 3,1% pripadnika političke elite koji bez nadoknade koriste kuću/stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja, pošto se može pretpostaviti da je reč o stambenim jedinicama u vlasništvu porodice porekla. Udeo podstanara među pripadnicima političke elite iznosi 4,1%, računajući i one kojima je radna organizacija dala stan u zakup.

Tabela 3. Vlasništvo nad kućom/stanom
2015. godine (u %)

Tip vlasništva	Politička elita
U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	73,4
U vlasništvu domaćinstva, sa hipotekom ili kreditom	18,8
U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade	3,1
U vlasništvu preduzeća	1,0
U vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari)	3,1
Nešto drugo	0,5
Ukupno	100

Što se tiče porekla stana, prema podacima iz 2015. godine, najviše je onih koji su do stana došli na tržištu (38,6%), bilo kupovinom od investitora ili od prethodnog vlasnika, čime su verovatno poboljšali svoju stambenu situaciju. Udeo onih koji su sagradili kuću u kojoj žive gotovo je identičan kao 1989. godine – 17,7%. Nešto manje od četvrtine ispitanika (22,4%) koristi stan koji su nasledili, a svega 10,9% živi u istom stanu koji su otkupili u vreme privatizacije.

4.2. Tržišna vrednost kuće/stana

Pošto je vlasnički status na stambenom tržištu postao relativno ujednačen nakon masovne privatizacije stanova, tržišna vrednost kuće/stana javlja se kao relevantniji pokazatelj stambenih nejednakosti nego samo vlasništvo (Petrović 2004: 284). U istraživanju iz 1989. godine nema podataka ove vrste, mada su oni rekonstruisani za potrebe izračunavanja indeksa materijalnog položaja. Tržišna vrednost kuće/stana u vlasništvu ispitanika

ili drugog člana njegovog domaćinstva potpuno je uporediva u istraživanjima iz 2003. i 2015. godine. Tržišne vrednosti stambenih jedinica podeljene su u nekoliko kategorija i potkategorija, koje najbolje ilustruju stambenu situaciju pripadnika političke elite (Tabela 4).

Tabela 4. Tržišna vrednost kuće/stana
2003. i 2015. godine (u %)

Tržišna vrednost kuće/stana		2003.	2015.
Ne poseduje kuću/stan		7,3	7,3
Mala	Manje od 40.000 evra	25,2	13,5
Srednja	40.000 – 89.999 evra	45,1	39,1
Velika	90.000 – 149.999 evra	12,6	20,3
	150.000 – 199.999 evra	4,9	7,3
	200.000 evra i više	4,9	12,5
Ukupno		100	100

Godine 2003. skoro tri četvrtine pripadnika političke elite (70,3%) posedovalo je kuću/stan male ili srednje vrednosti, da bi se taj udeo smanjio do 2015. godine, kada iznosi nešto više od jedne polovine (52,6%), uz povećanje udela pripadnika političke elite u sve tri potkategorije velike tržišne vrednosti. Posebno ističemo da značajan rast beleži kategorija koja obuhvata kuće/stanove vrednosti 200.000 evra i više (sa 4,9% na 12,5%). Na osnovu toga zaključujemo da je politička elita u periodu ubrzane transformacije stekla stambene jedinice veće tržišne vrednosti, čime je bitno poboljšala svoju stambenu situaciju. Ipak, ne treba zaboraviti da je ova tendencija još izraženija u ekonomskom delu vladajuće grupacije (videti Manić i Mirkov 2014: 52), tako da je u periodu između 2003. i 2012. godine udeo pripadnika ekonomske elite koji poseduju kuću/stan velike tržišne vrednosti skočio sa 43,7% na 62%, a udeo onih koji poseduju stambene jedinice vredne 200.000 evra i više porastao je sa 12,3% na 22,1%.

4.3. Površina kuće/stana

Analiza površine kuće/stana u kojem žive pripadnici političkog dela vladajuće grupacije obuhvata poređenje podataka iz sva tri istraživanja, što omogućava potpuniji uvid u njihovu stambenu situaciju u proučavanom periodu. Kuće/stanovi su prema površini razvrstani u sledeće kategorije: manje od 50m², 50–99m², 100–149m², 150–199m², 200m² i više.

Tabela 5. Površina kuće/stana 1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Površina kuće/stana		1989.	2003.	2015.
Mala	Manje od 50m ²	9,6	10,2	7,9
Srednja	50–99m ²	72,0	59,0	51,3
Velika	100–149m ²	11,5	19,5	17,8
	150–199m ²	3,2	6,3	10,5
	200m ² i više	3,7	4,9	12,6
Ukupno		100	100	100

Na osnovu podataka iz prva dva istraživanja može se zaključiti da pripadnici političke elite, nakon sprovedene privatizacije stanova i daljeg napredovanja konsolidacije kapitalističkog poretka, imaju na raspolaganju veću stambenu površinu nego što je to bio slučaj na samom kraju socijalističkog perioda. Tako je 1989. godine skoro tri četvrtine političkih rukovodilaca (72%) živelo u stanovima srednje površine (50–99m²), da bi se taj broj smanjio do 2003. godine (59%), zbog povećanja udela domaćinstava u sve tri potkategorije stanova velike površine (Tabela 5). Osim toga, valja istaći da se u periodu ubrzane transformacije, između 2003. i 2015, znatno povećao udeo onih koji imaju stanove veoma velike površine (200m² i više). Prema površini kuće/stana u kojem žive, politička i ekonomska elita su veoma slične, s tim da je u ekonomskom delu vladajuće grupacije udeo onih koji poseduju stanove veoma velike površine dostigao 12,7% još 2003, a do 2012. se povećao na 16% (Manić i Mirkov 2014: 54).

4.4. Druge stambene jedinice, poslovni prostor, zemljište

Posedovanje dodatnih stambenih jedinica je vrlo diskriminatoran pokazatelj materijalnog položaja, posebno ako se ima u vidu da još od perioda socijalizma postoji stambena oskudica (videti Vujović 1987: 87, Vujović 1991: 284). Stoga je u analizi imovinskog stanja pripadnika političke elite veoma važno pitanje da li domaćinstvo poseduje još stambenih jedinica (drugi stan ili vikendicu), u zemlji i/ili inostranstvu.

Na kraju socijalističkog perioda, prema podacima iz 1989. godine, dodatne stambene jedinice posedovalo je 26,6% domaćinstava pripadnika političkog dela nomenklature (podsećamo da ih je u ekonomskom delu bilo još više – 37,2%). Do 2003. godine ovaj udeo se znatno uvećao među predstavnicima oba dela vladajuće grupacije (34,9% domaćinstava političke elite posedovao je jednu dodatnu stambenu jedinicu, a još 6,8% njih posedovalo je više od jedne dodatne stambene jedinice, dok je takvih među predstavnicima ekonomske elite bilo 45,6% i 14,2%). Do 2015. godine taj

udeo se dodatno povećao među predstavnicima političke elite (45,3%), a neznatno se smanjio među predstavnicima ekonomske elite, koja je ipak zadržala povoljniju poziciju (55,8%).

U poslednja dva istraživanja uzeta je u obzir i tržišna vrednost druge stambene jedinice, ali podaci nisu uporedivi zbog različite formulacije pitanja u slučaju posedovanja više od jedne dodatne stambene jedinice. Tako je 2003. beležena vrednost dodatne stambene jedinice koja je najskuplja, dok je 2015. upisana ukupna vrednost svih dodatnih stambenih jedinica. Prema podacima iz 2003, svega 4,9% domaćinstava političke elite posedovalo je dodatnu stambenu jedinicu velike tržišne vrednosti (90.000 evra i više), dok ih je među pripadnicima ekonomske elite bilo 16,1%. Istraživanje iz 2015. pokazalo je da svaki šesti pripadnik političke elite poseduje dodatne stambene jedinice čija je ukupna vrednost najmanje 90.000 evra, a svaki dvadeseti navodi vrednost od 200.000 evra i više (ova učestalost je veća među predstavnicima ekonomske elite, prema podacima iz 2012. godine; vidi Manić i Mirkov 2014: 55). Zbog neuporedivosti podataka u poslednja dva istraživana perioda, ne može se zaključivati o eventualnim promenama do kojih je došlo tokom ubrzane postsocijalističke transformacije.

U poslednjem istraživanju ispitanicima je postavljeno pitanje da li domaćinstvo poseduje poslovni prostor i koja je njegova tržišna vrednost. Zbog prirode posla, ovaj tip nekretnina nije naročito rasprostranjen među predstavnicima političke elite (14,1%), kao ni među pripadnicima ekonomske elite (16,6%).

U periodu od 1989. do 2015. godine nije došlo do značajnijih promena u posedovanju zemljišta. U sva tri istraživanja, oko četiri petine pripadnika političkog (kao i ekonomskog) dela vladajuće grupacije nije posedovalo zemljište, ili su imali veoma male posede (manje od 1 hektara).

4.5. Posedovanje putničkog automobila i drugih vozila

Osim vlasništva nad nekretninama, jedan od važnijih pokazatelja materijalnog položaja političke elite jeste posedovanje putničkog automobila. U prvom istraživanju, 1989. godine, automobil je imalo 83% domaćinstava političke elite (i 88,7% domaćinstava ekonomske elite). U toku blokirane transformacije došlo je do smanjenja udela onih koji poseduju automobil, tako da ih je 2003. godine bilo 75,2%, i ovo je jedini indikator prema kojem je došlo do manjeg pogoršanja materijalnog položaja jednog dela političke elite (ovo važi i za ekonomsku elitu, mada je kod njih smanjenje zanemarljivo). Ipak, prema podacima iz 2015. godine, posedovanje automobila je u porastu. Tačnije, između 2003. i 2015. godine, udeo onih koji imaju

jedan automobil povećan je sa 54,4% na 58,9%, a onih koji poseduju više od jednog automobila sa 20,9% na 28,1%. U periodu ubrzane postsocijalističke transformacije došlo je i do povećanja tržišne vrednosti automobila (u slučaju posedovanja više od jednog automobila beležena je vrednost onog koji je najskuplji). Udeo pripadnika političke elite koji poseduju automobil vrednosti 5.000 evra i više povećao se sa 34,1% na 41,1%. Pripadnici ekonomske elite su u tom periodu još značajnije popravili svoj materijalni položaj posedovanjem vrednih automobila (videti Manić i Mirkov 2014: 57), tako da se vladajuća klasa u celini znatno izdvojila u odnosu na druge društvene klase/slojeve.

Posedovanje drugih vozila predstavlja još jedan pokazatelj imovinskog stanja, mada domaćinstva pripadnika političke (i ekonomske) elite veoma retko imaju u vlasništvu druga vozila. Zanimljivo je spomenuti da je 2015. godine 1,6% pripadnika političkog dela vladajuće grupacije posedovalo jahtu ili luksuzni čamac vredan 2.000 evra i više. U tome su im slični pripadnici ekonomskog dela vladajuće grupacije (3,1%), dok se kod pripadnika drugih društvenih klasa/slojeva ne javlja ova vrsta vozila.

4.6. Tehnička opremljenost domaćinstva

Posedovanje raznih tehničkih uređaja u domaćinstvu takođe može poslužiti kao pokazatelj imovinskog stanja, odnosno materijalnog položaja. Kako se između 1989. i 2015. godine menjala značajnost pojedinih indikatora tehničke opremljenosti domaćinstva, pitanja u upitniku su revidirana, odnosno neki indikatori su izbačeni (na primer, električni/plinski šporet, crno-beli televizor i televizor u boji), a neki su dodati (2003. godine mobilni telefon, kablovska televizija/satelitska antena i internet, a 2015. klima uređaj; Tabela 6).

Kao što je očekivano, imajući u vidu rezultate iz istraživanja ekonomske elite (Manić i Mirkov 2014: 58–59), u periodu od 1989. do 2015. povećavao se udeo domaćinstava pripadnika političke elite koji poseduju navedene uređaje, sa izuzetkom zamrzivača i vrednijeg muzičkog stuba, koji su sve manje u modi zbog ponude alternativnih uređaja na tržištu. Prema podacima iz poslednjeg istraživanja, svi pripadnici političke elite imaju mobilni telefon, a skoro svi imaju kompjuter i internet u svom domaćinstvu.

Tabela 6. Tehnička opremljenost domaćinstava pripadnika političke elite 1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Tehnička opremljenost domaćinstava	1989.	2003.	2015.
Frižider	98,2	–	100
Zamrzivač	91,7	94,2	79,7
Mašina za pranje veša	96,3	98,1	98,4
Mašina za pranje posuđa	17,0	53,4	74,5
Vredniji muzički stub	57,8	62,1	49,5
Kompjuter	20,2	85,4	99,5
Mobilni telefon	–	97,1	100
Kablovska televizija / satelitska antena	–	78,2	98,4
Internet	–	78,2	99,5
Klima uređaj	–	–	92,7

Tabela 7. Indeks imovine prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/slojevi	Indeks imovine					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,6	22,9	59,9	15,6	100
Ekonomska elita	–	3,1	13,5	47,9	35,6	100
Sitni preduzetnici	–	7,7	12,8	49,6	29,9	100
Stručnjaci	3,1	20,0	29,4	40,0	7,5	100
Službenici i tehničari	4,6	31,8	33,0	25,0	5,6	100
VKV i KV radnici	7,2	38,9	29,5	18,2	6,1	100
PKV i NKV radnici	16,0	44,3	19,8	18,1	1,7	100
Sitni poljoprivrednici	5,0	21,1	20,4	33,9	19,6	100
Ukupno	5,2	26,3	26,2	31,4	10,9	100

Podaci iz 2012. i 2015. godine ukazuju na statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva u pogledu ukupnog imovinskog stanja ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,249$), mada su te razlike nešto manje izražene nego kada je reč o prihodima. Na petostepenoj skali indeksa imovine (Tabela 7), ekonomska elita se izdvojila posedovanjem veoma velike (35,6%) i velike imovine (47,9%), s tim da su im u tome najbližiji sitni preduzetnici (29,9% poseduje veoma veliku i 49,6% veliku imovinu), a tek onda sledi politička elita (15,6% poseduje veoma veliku i 59,9% veliku imovinu), za kojom slede

stručnjaci (7,5% veoma velika i 40% velika imovina) i tako dalje, s tim da sitni poljoprivrednici u ovoj dimenziji stoje bolje od manuelnih radnika.

5. Potrošnja političke elite

Položaj u reprodukciji društva, koji zauzimaju pripadnici političke elite, uslovljava njihov način života, što zahteva da se pored prihoda i imovine analizira i potrošnja. Prema Pjeru Burdijeu (Pierre Bourdieu), o klasama se može govoriti jedino ako ih, pored objektivnih karakteristika kao što su obrazovanje i zanimanje, karakteriše i doživljaj pripadnosti grupi i osobeno ponašanje u različitim oblastima života, jer „društveni identitet se definiše i potvrđuje u razlici“ (Burdije 2013: 180). Iskustvena građa iz 1989, 2003. i 2015. godine ne omogućava izvođenje sveobuhvatnih zaključaka o stilu života pripadnika političke elite, jer ne obuhvata kulturne prakse, ali dozvoljava bar delimičan uvid. Predmet istraživanja su bili različiti aspekti potrošnje, među kojima su: odlazak na godišnji odmor, njegovo odredište, vrsta smeštaja, nabavka odeće i obuće, kao i nabavka sredstava za higijenu.

Odlazak na godišnji odmor van mesta boravka „istovremeno izražava tekuću opterećenost porodičnog budžeta i materijalne mogućnosti različitih slojeva“ (Bogdanović 1991: 257). Raspoloživi podaci o godišnjem odmoru pripadnika političke elite nisu potpuno uporedivi, pošto se 1989. godine pitanje odnosilo samo na ispitanike i provođenje odmora u zemlji, a u narednim istraživanjima obuhvaćeni su svi članovi domaćinstva, kao i odmor u zemlji i/ili inostranstvu. Godišnji odmor u zemlji priuštilo je 69,3% predstavnika političke elite 1989. godine. Na godišnji odmor u zemlji i/ili inostranstvu išlo je 87,9% respondenata i/ili članova njihovih domaćinstava 2003. i 85,4% ispitanika i/ili članova domaćinstva 2015. godine. Kod pripadnika ekonomskog dela vladajuće grupacije, odlazak na godišnji odmor je u svim posmatranim periodima učestaliji, a konstantno se povećava broj onih, i/ili članova njihovih domaćinstava, koji mogu sebi to da priušte (Manić i Mirkov 2014: 60).

Za razliku od podataka o odredištu godišnjeg odmora,⁵ podaci o vrsti smeštaja bolje izražavaju potrošačke mogućnosti domaćinstava političkog

⁵ Imajući u vidu različit državni okvir u tri empirijska istraživanja (Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezna Republika Jugoslavija, Republika Srbija), odnosno prisustvo i odsustvo mogućnosti morskog turizma u zemlji, kao i već navedene razlike u formulaciji pitanja, nalazi o odredištu godišnjeg odmora ne omogućavaju pouzdano proučavanje promena potrošačkih mogućnosti političke elite. Već je navedeno da je godišnji odmor u zemlji 1989. provelo 69,3% ispitanika. Nalazi iz 2003. pokazuju da je 44,2% respondenata i/ili članova njihovih domaćinstava odmor provelo u zemlji, 32% u inostranstvu,

dela vladajuće grupacije, a dostupni su za 1989. i 2015. godinu (Tabela 8). Evidentno je da tokom konsolidacije kapitalističkog poretka dolazi do promena po ovom pitanju. Godine 1989. najzastupljeniji je bio privatni smeštaj (37,8%), dok je 2015. više od polovine domaćinstava pripadnika političke elite (54%) bilo smešteno u hotelu, što svedoči o porastu njihovih potrošačkih mogućnosti, pod pretpostavkom da je hotelski smeštaj generalno skuplji od privatnog. Pripadnici i/ili članovi domaćinstava ekonomske elite češće su odsedali u hotelskom smeštaju (1989. 35,1% i 2012. 66,7%; Manić i Mirkov 2014: 61), što sugerise njihovu veću platežnu moć.

Tabela 8. Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru
1989. i 2015. godine (u %)

Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru	1989.	2015.
Hotel	27,2	54,0
Privatni smeštaj	37,8	31,9
Kamp	4,6	1,8
Kod rodbine, prijatelja	14,5	8,6
U svojoj kući, vikendici ili stanu	8,6	3,1
Odmarašite radne organizacije (1989), nešto drugo (2012)	9,3	0,6
Ukupno	102 ⁶	100

Način nabavke odeće i obuće u domaćinstvu, kao i sredstava za higijenu, bio je predmet proučavanja samo u istraživanju iz 2015. godine. Više od polovine domaćinstava pripadnika političkog dela vladajuće grupacije kupuje novu odeću i obuću, ali pažljivo bira cenu (55,2%), zatim sledi nabavka koja je prvo usmerena na kvalitet, a potom na cenu (38,5%), dok preostala domaćinstva kupuju kvalitetnu robu, ne vodeći mnogo računa o ceni (6,3%). Za razliku od njih, polovina domaćinstava pripadnika ekonomskog dela vladajuće grupacije prvo posmatra kvalitet proizvoda, a zatim cenu, i gotovo trostruko češće kupuje kvalitetnu robu, ne vodeći mnogo računa o ceni (Manić i Mirkov 2014: 62). Nalazi pokazuju i da domaćinstva političkog dela vladajuće grupacije pretežno, pored osnovnih, troše luksuznija

a 23,8% i u zemlji i u inostranstvu. Prema rezultatima iz 2015. godine, godišnji odmor u zemlji proveli su članovi 7,3% domaćinstava pripadnika političke elite, u inostranstvu 71,3%, a i u zemlji i u inostranstvu 21,3%.

⁶ Suma procenata je veća od 100 odsto, jer se moglo dati više od jednog odgovora, ukoliko su ispitanici više puta tokom godine išli na odmor i odsedali u različitim vrstama smeštaja.

sredstva za higijenu (94,8%), a ostala domaćinstva mogu da priušte samo osnovna sredstva (5,2%), dok je kod ekonomskog dela vladajuće grupacije upotreba luksuznijih sredstava još učestalija (98,2%). Sumarno, domaćinstva pripadnika političke elite se ne suočavaju sa problemima u pogledu nabavke odeće i obuće, kao ni sredstava za higijenu, ali su potrošačke mogućnosti domaćinstava ekonomskog dela vladajuće grupacije povoljnije.

Prema rezultatima istraživanja iz 2012. i 2015. godine, na petostepenoj skali indeksa potrošnje (Tabela 9) postoje statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,402$). Veoma veliku potrošnju praktikuje 84% pripadnika ekonomske elite i 51% pripadnika političke elite. Samo 17,9% sitnih preduzetnika i 14% stručnjaka sebi mogu da priušte veoma veliku potrošnju, dok se time može pohvaliti tek svaki stoti sitni poljoprivrednik.

Tabela 9. Indeks potrošnje prema društvenim klasama/slojevima 2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/slojevi	Indeks potrošnje					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	1,0	15,6	32,3	51,0	100
Ekonomska elita	–	–	3,1	12,9	84,0	100
Sitni preduzetnici	1,7	21,4	13,7	45,3	17,9	100
Stručnjaci	1,9	26,7	22,9	34,5	14,0	100
Službenici i tehničari	8,0	45,5	21,5	20,7	4,3	100
VKV i KV radnici	13,5	56,9	13,2	14,1	2,3	100
PKV i NKV radnici	28,7	59,5	8,0	3,4	0,4	100
Sitni poljoprivrednici	31,1	53,9	8,9	5,0	1,1	100
Ukupno	11,2	39,9	15,4	19,7	13,8	100

6. Materijalni položaj političke elite

Naposletku, analiziraće se ukupan materijalni položaj političke elite, i to 1989, 2003. i 2015. godine. Podsetićemo da je meren pomoću kompozitnog indeksa, koji je nastao na osnovu indikatora o prihodima, imovini i

potrošnji domaćinstva. Predstavljen je u obliku petočlane intervalne skale, u okviru koje su razlikovani niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaji.

Tabela 10. Materijalni položaj pripadnika političke elite 1989, 2003. i 2015. godine (u %)

Indeks materijalnog položaja	1989.	2003.	2015.
Viši	31,1	48,5	82,3
Viši srednji	40,2	38,8	15,6
Srednji	25,1	11,7	2,1
Niži srednji	3,7	1,0	–
Niži	–	–	–
Ukupno	100	100	100

Rezultati istraživanja iz 1989. godine ukazuju na prisustvo izrazitih razlika među pripadnicima političke elite u pogledu materijalnog položaja. Te razlike se smanjuju 2003. i još su manje 2015. godine (Tabela 10). Niži srednji materijalni položaj predstavljao je do 2003. godine barijeru, ispod koje se pripadnici političke elite nisu spuštali, s obzirom na to da do tada nisu bili prisutni u kategoriji nižeg materijalnog položaja. Zastupljenost pripadnika ove grupe u kategorijama nižeg srednjeg, srednjeg i višeg srednjeg materijalnog položaja konstantno opada, s tim da 2015. godine nije zabeleženo prisustvo pripadnika političke elite u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Trend povećanja se uočava u kategoriji višeg materijalnog položaja, u kojoj se 1989. nalazilo manje od 1/3 domaćinstava predstavnika ove grupe, 2003. gotovo polovina, a 2015. godine više od 4/5.

Konsolidovanje političke elite sugeriše i smanjenje stepena varijacija njenog materijalnog položaja (koeficijent varijacije iznosi 21,1% 1989, 16,6% 2003. i 9,6% 2015). Na osnovu poređenja rezultata iz 1989, 2003. i 2015, može se zaključiti da politički deo vladajuće grupacije u Srbiji tokom konsolidacije kapitalističkog poretka učvršćuje svoj materijalni položaj, koji postaje sve homogeniji. Isti zaključak je izveden i na osnovu analize materijalnog položaja ekonomskog dela vladajuće grupacije (Manić i Mirkov 2014: 63), s tim da su domaćinstva njihovih pripadnika u sva tri perioda zastupljenija u kategoriji višeg materijalnog položaja, a tokom stabilizacije kapitalističkog poretka nemaju predstavnike u kategoriji srednjeg materijalnog položaja, te je njihov materijalni položaj još homogeniji nego kod političke elite (koeficijent varijacije iznosi 20,2% 1989, 15% 2003. i 4,9%

2012). Sumarno, materijalni položaj ekonomskog dela vladajuće grupacije viši je nego njenog političkog dela.

Imajući u vidu statistički značajne razlike između društvenih klasa/slojeva koje su utvrđene pomoću pojedinačnih indeksa prihoda, imovine i potrošnje, razumljivo je da se takve razlike javljaju i kada je reč o kompozitnom indeksu materijalnog položaja ($p = 0,000$; Kramerov $V = 0,499$). Kada se sve tri dimenzije uzmu u obzir, razlike između društvenih klasa/slojeva postaju jasne i nedvosmislene (Tabela 11). Viši materijalni položaj zauzima 93,9% pripadnika ekonomske elite i 82,3% pripadnika političke elite. Sitni preduzetnici i stručnjaci skoncentrisani su u tri potkategorije srednjeg materijalnog položaja. Polovina službenika i tehničara zauzima niži srednji materijalni položaj, četvrtina njih je u nižem, a petina u srednjem materijalnom položaju. Više od 85% manuelnih radnika i sitnih poljoprivrednika ima niži srednji ili niži materijalni položaj, pri čemu su nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici u najnepovoljnijem položaju. Navedeni nalazi potvrđuju tezu o sve izraženijoj materijalnoj diferencijaciji, koja vodi konsolidovanju vladajuće klase (sastavljene od pripadnika ekonomske i političke elite) i uspostavljanju klasnih odnosa tokom perioda ubrzane postsocijalističke transformacije i konsolidacije kapitalističkog poretka u društvu Srbije.

Tabela 11. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva
2012/2015. godine (u %)

Društvene klase/ slojevi	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Politička elita	–	–	2,1	15,6	82,3	100
Ekonomska elita	–	–	–	6,1	93,9	100
Sitni preduzetnici	5,1	27,4	33,3	23,9	10,3	100
Stručnjaci	9,4	38,8	33,5	14,2	4,1	100
Službenici i tehničari	24,0	50,3	20,2	4,8	0,6	100
VKV i KV radnici	40,0	46,8	10,1	2,9	0,2	100
PKV i NKV radnici	62,0	31,6	5,5	0,8	–	100
Sitni poljoprivrednici	44,3	43,2	10,4	1,8	0,4	100
Ukupno	26,6	37,3	15,7	7,0	13,4	100

7. Zaključna razmatranja

Rezultati analize pokazuju poboljšanje materijalnog položaja pripadnika političke elite u Srbiji od kraja socijalističkog poretka, preko perioda deblokirane postsocijalističke transformacije, do vremena stabilizacije kapitalističkog poretka. Poboljšanje materijalnog položaja članova ove grupacije izražavaju indikatori prihoda, imovine i potrošnje domaćinstava, kao i na osnovu njih konstruisan kompozitni indeks. Domaćinstva pripadnika političke elite primetno su povećala prihode u periodu od 2003. do 2015. godine, bez obzira na posledice svetske ekonomske krize, ili na promene u sastavu ove grupacije posle parlamentarnih izbora 2012. i 2014. godine. U analiziranom razdoblju došlo je i do povećanja ukupne imovine kojom raspolažu domaćinstva političkog dela vladajuće grupacije. Tokom socijalizma imala su povoljniji stambeni položaj na osnovu privilegije raspolaganja društvenim stanom, koji je u postsocijalizmu poboljšan zahvaljujući otkupu stanova ispod tržišne cene, da bi tokom stabilizacije kapitalističkog poretka došlo do porasta njihovog udela među vlasnicima stanova velike tržišne vrednosti, veće površine i tehnički bolje opremljenih. Nalazi o potrošnji takođe sugerišu poboljšanje materijalnog položaja političke elite, pre svega podaci o vrsti smeštaja na godišnjem odmoru.

Kompozitni indeks materijalnog položaja ukazuje na to da od kraja socijalizma, preko perioda ubrzane postsocijalističke transformacije, do perioda stabilizacije kapitalističkog poretka, politička elita učvršćuje svoj privilegovani materijalni položaj. U prvom i drugom periodu članovi ove grupacije bili su prisutni u svim kategorijama materijalnog položaja osim nižeg, a u trećem periodu zabeleženo je njihovo odsustvo i u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Materijalni položaj domaćinstava pripadnika političke elite konstantno se poboljšavao, tako da je 2015. godine većina koncentrisana upravo u kategoriji višeg materijalnog položaja.

Smanjenje unutargrupnih razlika između predstavnika ove grupacije u pogledu materijalnog položaja predstavlja važan pokazatelj strukturalnog konsolidovanja političkog dela vladajuće grupacije. Zaključak analize promena materijalnog položaja političkog dela vladajuće grupacije, koji ukazuje na njegovo konstantno poboljšanje, podupire pretpostavku o napredovanju procesa strukturalne konsolidacije. Ipak, za celovito sagledavanje ovog procesa neophodno je razmotriti i obrasce regrutovanja članova ove grupacije, njihove vrednosne orijentacije i slično.

S obzirom na to da se vladajuća grupacija sastoji iz dva sloja, predmet analize bilo je i poređenje dimenzija i ukupnog materijalnog položaja političke i ekonomske elite, kao i poređenje sa drugim društvenim klasama/

slojevima. Rezultati ukazuju na to da, uprkos posebnom značaju koji politička regulacija reprodukcije kapitalističkog sistema ima u Srbiji, pripadnici ekonomske elite imaju više prihode, veću imovinu i bolje potrošačke mogućnosti, pa samim tim i viši ukupan materijalni položaj od pripadnika političke elite, prvenstveno usled autonomnosti privatnog sektora u odnosu na javni. Bez obzira na razlike između dva dela vladajuće grupacije, evidentno je da se oni po svom materijalnom položaju značajno razlikuju od drugih društvenih klasa/slojeva, zauzimajući sam vrh društvene lestvice.

Literatura

- Babović, M. 2013. „Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije“, u: Lazić, M. i S. Cvejić, prir., *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Bartlett, W. 2000. “Economic Transformation and Democratization in the Balkans”, in: Pridham, G. and T. Gallagher, eds. *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*. London and New York: Routledge.
- Bogdanović, M. 1991. „Materijalni standard društvenih slojeva“, u: Popović, M. prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Burdije, P. 2013. *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.
- Hegedüs, J. 2013. “Housing Privatization and Restitution”, in: Hegedüs, J., M. Lux and N. Teller, eds. *Social Housing in Transition Countries*. New York and London: Routledge.
- Janićijević, M. 1977. „Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva“, u: Popović, M. prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u: Lazić, M. prir. *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u: Milić, A. prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. 2007. „Vrednosne orijentacije političkih i ekonomskih elita u Srbiji“, u: Lutovac, Z. prir. *Političke stranke u Srbiji i Evropska unija*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Fakultet političkih nauka.

- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. 2014. „Uvod“, u: Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Manić, Ž. i A. Mirkov. 2014. „Materijalni položaj ekonomske elite“, u: Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, M. 2004. „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji“, u: Milić, A. prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. prir. 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Vujović, S. 1987. „Društvene nejednakosti u stanovanju“, u: Popović, M. prir. *Društvene nejednakosti: sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: ISI FF.
- Vujović, S. 1991. „Stanovanje i društvene nejednakosti“, u: Popović, M. prir. *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: ISI FF.
- Vuletić, V. 2013. *Politička elita Srbije i EU*. Beograd: Klett.
- Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje, 8/2015 – odluka US.
- Živković, M. 1968. „Primer segregacije u razvoju naših gradova“, *Sociologija*, No. 3: 37–58.

Mladen Lazić

OBRASCI REGRUTACIJE POLITIČKE ELITE

U tekstu se analiziraju podaci o unutargeneracijskoj i međugeneracijskoj pokretljivosti pripadnika političke elite u Srbiji. Koriste se istraživački nalazi dobijeni 1989, 2003. i 2015. godine. Tumačenje nalaza polazi od pretpostavke da se principi regrutacije ove grupe menjaju u posmatranom periodu, s obzirom na promenu osnova reprodukcije društvenog poretka. Dok je u socijalizmu osnovni princip dospevanja na političke položaje bio naimenovanje odozgo, u liberalno-demokratskom poretku na političke položaje dospeva se na osnovu takmičenja na višestranačkim izborima. U prvom slučaju, zbog legitimacijskih razloga, na elitne položaje bili su naimenovani i pojedinci poreklom iz nižih (radničkih) društvenih slojeva, kao i oni koji su karijeru započeli na tim – nižim – položajima. U novim okolnostima dolazi do ograničavanja regrutnog rezervoara, kako međugeneracijski tako i unutargeneracijski, na pripadnike srednjih slojeva. Ovaj proces sužavanja regrutacijske osnove bio je prvobitno dokumentovan istraživačkim podacima iz 2003. godine, a novi nalazi potvrđuju da je dodatno osnažen tokom poslednjih desetak godina.

1. Uvod

Početna pretpostavka naredne analize više je puta detaljnije obrađavana (v. naročito Lazić 2011), pa će se ovde samo sumarno izložiti. Slom socijalističkog poretka nije, u političkom podsistemu, značio samo zamenu jednopartijskog sistema višepartijskim (ili, u različitoj paradigmi, prelaz iz totalitarnog u demokratski poredak i sl.), već se mora tumačiti u sklopu promene ukupnog načina reprodukcije društvenog života. Jedan od najvažnijih elemenata te promene – sa stanovišta teme ovog teksta – činilo je razdvajanje političkog i ekonomskog podsistema, prethodno totalizovanih tako da čine neodvojivo jedinstvo. Relativno odvajanje politike od ekonomije u kapitalističkom poretku znači da se ta dva podsistema reprodukuju na osnovu posebnih – međusobno različitih – principa. Pri tom, relativnost tog odvajanja počiva na barem dve premise. Pre svega, regulacija i jednog i drugog podsistema proizlazi iz *jedinstvene* (nadređene) logike reprodukcije kapitala: proizvodnja profita

(kao temeljni cilj vladajućeg društvenog odnosa) odvija se u okvirima konkurencije mnogih kapitala, što odvajanje države od ekonomske sfere (i njenu spoljašnju regulacionu ulogu) čini nužnim. I zatim, međusobno prožimanje ekonomskog i političkog podsistema (u vidu, s jedne strane, opšte kontrole tržišnih tokova od strane države, „intervencionističkog“ prevladavanja njihovih neizbežnih ekscesa, koji vode u ciklične krize, uz prisvajanje dela društvenog proizvoda putem poreza i njegovu redistribuciju itd; i, s druge, direktnog i posrednog uplitanja kapitala u političke procese, od uticaja na izborne ishode, do lobiranja pri donošenju odluka u okviru ekonomskih politika i sl.) trajno je i neizbežno.

Osnovni mehanizmi kapitalističke regulacije unutar ekonomskog i političkog podsistema poznati su: ekonomske odnose primarno reguliše (konkurentsko) tržište, dok su politički odnosi uređeni na principu stranačkog takmičenja radi zaposedanja položaja unutar državnih aparata (te kontrole organizacijskih/političkih resursa – ukratko: vlasti). Privatno vlasništvo je središnja institucija ekonomskih odnosa, dok je za političke odnose takva institucija parlament. (Liberalni) Parlamentarni sistem zasniva se na pretpostavci da su legitimni oblici političkog takmičenja oni koji osiguravaju periodičnost izbora (ponavljanje šansi za izbor na položaje u državnim aparatima), formalna jednakost učesnika, fer takmičenje itd. (vidi Dal 1997).¹ U tim okvirima, privatno vlasništvo (kao oblik raspolaganja ekonomskim resursima koji je najprimereniji tržištu) počiva na zakonskoj zaštiti pojedinačnih prava na ekonomske resurse od posezanja drugih (pojedinaca, države itd.), dok je pretpostavka političkog pluralizma trajno pravo konkurenata na mogućnost promene grupacije koja (po definiciji privremeno) kontroliše državne aparate (odnosno organizacijske resurse države).

Kada je reč o temi ovog teksta, promena vladajućih odnosa – iz socijalističkog oblika jedinstvene komandno-planske regulacije društvenog života, u kapitalistički (relativni) „dualitet“ privatno-vlasničkog (ekonomskog) i liberalno-pluralističkog (političkog) oblika te regulacije – znači sledeće. Opšti obrazac reprodukcije vladajuće nomenklature, naimenovanje posednika položaja (u totalizovanom ekonomsko-političkom sistemu) od strane viših instanci, zamenjen je uspostavljanjem dva različita obrasca: nasleđivanjem – po pravilu porodičnim – privatnog vlasništva (ekonomskih

¹ Naravno, ovde je reč o uređenju političkih odnosa na osnovu liberalnih principa, koji predstavljaju paradigmatičan (idealno-tipski) oblik za središnje oblasti razvijenog kapitalizma („Zapad“). U njihovoj osnovi leži zahtev da mogućnost za predstavljanje, zaštitu i promociju svojih interesa u političkom podsistemu (u domenu države) dobijaju različite frakcije mnogih kapitala.

resursa); i partijskim takmičenjem za vlast (za posed organizacijskih/političkih resursa). Pošto je proces promene obrazaca reprodukcije sloja vladajuće klase, koji dominira u ekonomskom podsistemu u Srbiji, tokom prvih dvadesetak godina systemske transformacije, detaljno analiziran na temelju istraživačkih nalaza (vidi Lazić, u Lazić prir. 2014), sada će se pažnja posvetiti samo ovom drugom.

Kao što je pomenuto, reprodukcija vladajuće kolektivno-vlasničke klase u socijalizmu (nomenklature) odvijala se kao proces naimenovanja posednika nižih položaja od strane hijerarhijski viših instanci (koje su po pravilu funkcionisale kao kolektivna tela, „komiteti“; vidi detaljno u Lazić 1987). Taj temeljni princip određivao je i granice klase: ona se protezala do položaja na kojem je postojalo pravo naimenovanja. Tako je proces kontrole regrutacije novih pripadnika nomenklature i njihovog hijerarhijskog napredovanja predstavljao jednu od temeljnih privilegija klase: ona je u potpunosti nadzirala pristup vladajućim položajima, za razliku od regrutacije posednika organizacijskih/političkih resursa u kapitalizmu, čiji uspon na položaj u aparatima vlasti mora da bude – uspešno! – „verifikovan“ od strane glasačke većine potencijalno celokupnog odraslog stanovništva, u proceduri parlamentarnih izbora. U socijalizmu je proces selekcije i kontrole pristupa vladajućoj klasi „odozgo“ omogućavao jačanje homogenosti grupe na unutargeneracijskom planu, ali je vodio i radikalnom prekidu međugeneracijskog kontinuiteta: porodično nasleđivanje položaja – ne samo konkretnog već i pristupa bilo kojem položaju u nomenklaturi – bilo je izrazito otežano (zbog kontrole viših instanci).² Drugim rečima, sam način konstituisanja ove klase bitno je ograničavao mogućnost njene međugeneracijske samoreprodukcije. Na taj su način isti činioци koji su jačali homogenost grupe proizvodili i još snažniju njenu dehomogenizaciju.

Za razumevanje procesa reprodukcije nomenklature u socijalizmu – pre svega u okviru jugoslovenske varijante ovog poretka – mora se, osim opštih principa njenog konstituisanja, uzeti u obzir i način na koji je istorijski nastala. S obzirom na činjenicu da je formirana u istorijskom periodu koji je karakterisao jedinstveni spoj nacionalno-oslobodilačkog i građanskog rata, u njen su sastav u prvom periodu ušli pripadnici dve osnovne grupacije koje su u tom ratu učestvovalе na pobedničkoj strani: komunističke elite (rukovodstvo i istaknuti članovi KPJ), koja je zauzimala vodeće položaje u vreme stvaranja revolucionarnih državnih aparata (pri čemu je

² U tom je pogledu nomenklatura bila različita ne samo od kapitalističke klase već i od drugih vladajućih klasa u različitim oblicima društvenih poredaka: ona je početno bila, i ostala, izrazito otvorena društvena grupa (mada se mora reći da je ta otvorenost vremenom sve više bila „selektivna“, ograničavana prvenstveno na srednje slojeve).

ta elita i sama bila pretežno nižeg društvenog porekla: seljačkog i radničkog); i brojni pripadnici seljaštva, koje je činilo ogromnu većinu boraca u partizanskim jedinicama. Tako je prva generacija nomenklature u Jugoslaviji bila pretežno regrutovana (međugeneracijski, ali i unutargeneracijski) iz nižih društvenih slojeva (vidi Barton, Denitch, Kadushin eds. 1973; Lazić 1987).

Ubrzana socijalistička modernizacija (industrijalizacija, urbanizacija, rast školskog sistema itd.), međutim, postavljala je sve veće zahteve novoj vladajućoj grupaciji: za uspešno obavljanje komandno-planske uloge, pa tako i za položaj u nomenklaturi, sve neophodnije je postajalo visoko obrazovanje (koje je, tokom poslednje decenije postojanja socijalističkog poretka, dobilo prioritet čak i u odnosu na partijsko članstvo – vidi Lazić 1994). Uz to, sužavanje regrutnog rezervoara klase na deo populacije koji je sticao univerzitetske diplome smanjivalo je unutargeneracijski jaz (u obrazovanju, načinu života, pa i interesima) između pripadnika nomenklature i novoregrutovanih pripadnika, koji su sada pristizali prvenstveno iz srednjih slojeva. Najzad, legitimacijska načela društvene jednakosti i proleterskog utemeljenja socijalističkog poretka nametala su regrutovanje u vladajuću grupaciju određenog broja pripadnika nižih klasa/slojeva. Na taj je način, tokom vremena, nomenklatura postajala grupacija sa sve restriktivnijim uslovima za uključivanje novih pripadnika: ostajući bazično otvorena, tako što se nije međugeneracijski reprodukovala, ona je sužavala svoju međugeneracijsku i unutargeneracijsku regrutacijsku osnovu na srednje slojeve, na stručnjake i niže rukovodioce, ali je i dalje – iako u sve manjoj meri – apsorbovala i pripadnike nižih slojeva (sada uglavnom manuelne radnike, a ne više poljoprivrednike).

U ranijim tekstovima (vidi naročito Lazić 2011) pokazivano je da su principi na kojima je počivao vladajući položaj nomenklature u socijalizmu – a posebno nemogućnost međugeneracijskog transfera položaja, uz strogo vezivanje ekonomskih privilegija za aktivno obavljanje uloge unutar nomenklature (zbog kolektivnog karaktera poseda ekonomskih i organizacijskih/političkih resursa) – predstavljali najznačajniji činilac slabog i kratkotrajnog otpora ove grupe društvenim snagama koje su srušile socijalistički poredak (po pravilu, malobrojnim opozicionim grupama, koje su prvenstveno mobilisale pripadnike srednjih slojeva; izuzetak je, npr., bila Poljska, u kojoj su masovno bili mobilisani i radnici). Koliko su njeni pripadnici tim slomom imali da izgube, a to je bio aktuelan dominantan društveni položaj, toliko je dobitaka za veliki broj njih novi poredak mogao da donese. Potencijalni dobici, naime, počivali su na konverziji dotadašnjih položajnih resursa u zakonom zaštićeno, međugeneracijski prenosivo,

privatno vlasništvo ekonomskih resursa, uz zadržavanje šansi srednjih ešalona nomenklature da uspešno učestvuju u takmičarskoj borbi za kontrolu organizacijskih/političkih resursa. Kao što su pokazala međunarodna i domaća istraživanja (prva vidi u Szelenyi and Szelenyi 1995, druga u Lazić prir. 2014), u prvom poduhvatu značajan broj tih pripadnika bio je uspešan, naročito u Srbiji tokom devedesetih godina. U političkim nastojanjima uspeh je bio nešto manji i odložen, u većini postsocijalističkih zemalja (do drugog ili trećeg talasa parlamentarnih izbora), ali je u Srbiji tokom skoro cele decenije on bio skoro apsolutan: novu političku elitu – a pre svega njen vrh, koji je kontrolisao najznačajnije organizacijske/političke resurse – činili su, u izrazito prevladajućem broju, pripadnici dotadašnje nomenklature (organizovani u Socijalističku partiju Srbije/SPS).

Ovde nema potrebe da se detaljnije ulazi u noviju istoriju pluralističkog stranačkog – parlamentarnog – sistema u Srbiji.³ Za ovaj tekst dovoljno je podsetiti na to da je početne uslove konstituisanja novog političkog podsistema odredio, u svoju korist, vrh dotadašnje nomenklature. Većinski izborni zakon omogućio je ogromnu premoć njenih dotadašnjih pripadnika u sastavu nove parlamentarne (i ukupne) političke elite, daleko nadmašujući podršku glasačkog tela (SPS je dobio skoro 80% poslaničkih mandata, na osnovu manje od 50% dobijenih glasova na izborima – vidi Jovanović 1997). A dalja posledica ovog odnosa snaga bilo je zadržavanje elitnih političkih položaja od strane pripadnika te grupe i u ostalim državnim aparatima.

U prikazu prvobitno neuspešnog procesa konstituisanja političkog pluralizma u Srbiji početkom devedesetih (sa stanovišta liberalnih principa) ne bi, međutim, trebalo zanemariti sledeću činjenicu: iako je na pomenuti način prethodna vladajuća grupacija zadržala kontrolu nad organizacijskim resursima države, sam novi institucionalni poredak stvorio je pretpostavke za radikalne promene. Legalizacija stranačkog pluralizma (pa, dakle, i novog načina regrutacije pripadnika političke elite), postojanje alternativnih političkih opcija koje su zastupale interese različitih starih i novonastajućih, sve snažnijih društvenih grupacija (nove, privatno-vlasničke ekonomske elite, kao i srednjih i sitnih preduzetničkih slojeva), dramatična ekonomska i politička kriza u uslovima rata i međunarodne izolacije – sve su to bili uslovi u kojima je rasla mogućnost za radikalnije promene aktuelnog sastava i načina reprodukcije nove političke elite.

³ Vidi, između ostalih (mnogobrojnih) radova: Goati prir. 2002; Goati 2006; Lutovac prir. 2006; Slavujević 2007; Vukomanović 2010; Stojiljković 2015 (Vukotić media Beograd). Vidi i prilog Jovanović, Radović, Marković u ovoj studiji).

Poznato je da je do prvih takvih većih promena došlo posle lokalnih izbora krajem 1996. godine, kada su upravljanje u većim gradovima u Srbiji, a posebno u Beogradu, preuzela vođstva do tada opozicionih stranaka. Još radikalnija promena nastupila je posle predsedničkih i parlamentarnih izbora u jesen 2000, kada su opozicione stranke preuzele i kontrolu nad celokupnim državnim aparatima. Ovde je manje važno to što su, u oba ova slučaja, rezultati na izborima morali da budu poduprti masovnim protestnim pokretima stanovništva, kako bi se ti rezultati priznali, od činjenice da je kombinacijom institucionalnih i vaninstitucionalnih sredstava novi oblik regrutacije političke elite konačno dobio praktičnu prevagu, a s njim je došlo i do značajnog prodora novih pripadnika te elite u državne aparate. Naravno, ključna je i činjenica to što je preokret iz 2000. stvorio uslove za postepeno učvršćivanje i stabilizaciju novog principa reprodukcije ovog sloja, odnosno da su, na svim narednim izborima, u osnovi poštovana liberalna pluralistička načela relativno fer političkog takmičenja i prepuštanja kontrole nad državnim aparatima pobjednicima na izborima. Doduše, u uslovima svetsko-istorijske krize liberalne demokratije, kao i neoliberalnog režima akumulacije kapitala, a na terenu na kojem su oba principa kapitalističke reprodukcije društva tek posađena i plitko ukorenjena, teško je očekivati da se oni čvršće stabilizuju i neometano reprodukuju. Ali ova vrsta upozorenja ili prospektivne analize mora se sada ostaviti po strani.

Ono na šta će se usmeriti naredna rasprava jesu podaci koji pokazuju da li je promena principa reprodukcije političke elite, u periodu od sloma socijalizma do poslednjih pluralističkih izbora, donela i promene u osnovnim karakteristikama pripadnika te elite, pre svega s obzirom na njihovu regrutaciju, ali i – delimično – na njihovo konstituisanje u poseban sloj nove vladajuće klase (ova će se tema šire obrađivati, na osnovu ukupnih istraživačkih nalaza, u završnom tekstu studije). Kao i u drugim tekstovima ove studije, porediće se regrutacija elite u tri vremenske tačke: poslednjoj godini u kojoj je na snazi bio socijalistički princip naimenovanja na položaje (1989); godini koja je na početku stvarne primene liberalnih principa demokratskih izbora na političke položaje (2003); i godini za koju bi se moglo dokazivati da pripada fazi u kojoj su ti liberalni principi već nekoliko puta relativno uspešno primenjeni i tako stabilizovani (2015). Sve ostale relevantne činjenice o istraživanjima u kojima su prikupljeni podaci na kojima će počivati naredna analiza navedene su u uvodnom tekstu studije.

2. Promene u međugeneracijskoj pokretljivosti pripadnika političke elite

Pre nego što se započne analiza empirijskih nalaza o promenama u vertikalnoj pokretljivosti političke elite u Srbiji, u periodu 1989–2015, potrebno je da se predoče podaci o vremenu njihovog regrutovanja u elitu, imajući u vidu ne samo to da je reč o razdoblju dugom dvadeset pet godina, već i činjenicu da je u tom periodu došlo do nekoliko značajnih društvenih promena koje su uticale na njen sastav. Pre svega, u političku elitu uzdigli su se posle 1990. godine (doduše, u vrlo umerenom broju) pojedinci iz opozicionih stranaka, koji su regrutovani po drugačijim principima od kadrova dotadašnje nomenklature (dospelih u elitu naimenovanjem). Proboj novih pripadnika, čiji je uspon počivao na političkom takmičenju, ubrzan je posle uspeha opozicije na lokalnim izborima 1996, a naročito je dobio na zamahu posle sloma Miloševićevog režima 2000. godine. Taj je slom, kao što je rečeno, doveo do toga da se regrutacija novih pripadnika elite od tada u celini odvija na osnovu novih pravila, proizašlih iz pluralističkog političkog takmičenja, koja su donosila i nove obrasce regrutovanja. I najzad, posle izbora 2012. i stupanja na vlast koalicije SNS–SPS došlo je, kako na državnom tako, možda još i više, na lokalnom nivou, do značajne promene u sastavu političke elite, što je ponovo moglo uticati na karakteristike ove grupacije. Stoga će se prvo izložiti podaci o tome ko je, s obzirom na način regrutovanja, činio političku elitu posle dve pomenute tačke preloma: izbora iz godina 2000. i 2012. (Tabela 1).

Tabela 1. Period prvog dospevanja na politički položaj pripadnika političke elite iz 2003. i 2015. godine – u %

Period prvog dospevanja na položaj	elita iz 2003.	elita iz 2015.
Do 1990. godine	48,1	8,3
1991–2000. godine	25,7	22,4
Posle 2000. godine	26,2	69,3

Pokazuje se da su, posle političkog prevrata iz 2000, približno polovinu pripadnika ove grupacije još uvek činili nekadašnji pripadnici nomenklature, te da su oni prisutni i u sadašnjem sastavu elite, iako danas čine marginalnu grupu. Drugim rečima, kada se budu tumačili istraživački podaci iz 2003, treba imati u vidu da su oni u velikoj meri obeleženi principima reprodukcije nomenklature koji su vladali u socijalizmu, ali da ti principi više nisu na delu kada se govori o poslednjim nalazima. Kada je o ovima drugima reč, važno je da se prilikom interpretacije uzme u obzir

činjenica da je više od dve trećine pripadnika aktuelne političke elite dospelo na položaj u vreme kada su liberalna pravila političkog takmičenja već bila u velikoj meri primenjivana, što znači i da najnoviji podaci svedoče o učincima principa regrutacije ove grupe karakterističnim za politički poredak kapitalističkog tipa društva. Drugim rečima, velika većina aktuelne političke elite u Srbiji regrutovana je po obrascima tipičnim za ovaj poredak i stoga se može shvatiti kao istinski nova (ne samo u odnosu na kadrovske nasleđe socijalizma već, pre svega, s obzirom na promenjena pravila sistemske reprodukcije).

Na ovom je mestu važno upozoriti na to da su veoma slične tendencije utvrđene i za ekonomsku elitu, s tim da je veći broj njenih pripadnika iz 2003. poticao iz redova nomenklature (63,4%), a tek nešto manji broj sadašnjih pripadnika te elite, u odnosu na političku elitu, predstavlja pojedince koji su regrutovani posle 2000. godine (60,2%; vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014: 84). Ukratko, stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji, u periodu 2000–2015, donela je na svet, u velikoj meri, i personalno („kadrovski“) obnovljenu vladajuću društvenu grupaciju, u okvirima oba podsistema, političkom i ekonomskom.

Prelazeći na uži predmet istraživanja, treba podsetiti da vertikalna društvena pokretljivost predstavlja spoljašnji, „kadrovski“, izraz načina reprodukcije vladajućih društvenih odnosa (vidi Lazić 1987: 9–14, Lazić 2011: 134). S obzirom na to, ukidanje komandno-planskog oblika proizvodnje društva, uz uklanjanje naimenovanja koje je činilo princip regrutacije nomenklature, te njegova zamena političkim takmičenjem kao načinom zauzimanja elitnih političkih položaja, nameće sledeću pretpostavku: posle sloma socijalizma došlo je do značajnih promena u obrascima međugeneracijske pokretljivosti pripadnika sloja političke elite. Pravac promena nagovešten je već u kasnoj fazi socijalističkog poretka, tokom koje je, kao što je pomenuto, dotad izražena međugeneracijska otvorenost ove društvene grupe prema potomcima pripadnika svih društvenih grupa počela da biva redukovana na potomke pripadnika srednjih slojeva, uz opstanak legitimacijski neophodne regrutacije izvesnog broja potomaka pripadnika nižih društvenih klasa/slojeva (prvenstveno manuelnih radnika). Napuštanje starog legitimacijskog obrasca, rast ekonomskih nejednakosti (koji je vodio produblivanju jaza između životnih uslova nižih klasa/slojeva, s jedne strane, i srednjih i viših, s druge, te, zbog toga, i do smanjene mogućnosti sticanja višeg stepena obrazovanja za potomke nižih slojeva itd.), i dalji razvoj potrebe za profesionalizacijom politike (usled rasta društvene kompleksnosti), čine logičnim hipotezu da će se tendencija redukovanja međugeneracijske regrutacione osnove političke elite u odnosu na niže klase/

slojeve, kao i otvaranja prema klasama/slojevima koji su viši u društvenoj hijerarhiji, nastaviti. Istraživački podaci pokazuju da su ove hipoteze u osnovi opravdane (Tabela 2).

Tabela 2. Radno mesto oca pripadnika političke elite, 1989, 1993, 2003. i 2015. godine – u %

Društvena klasa/sloj*	1989.	1993.	2003.	2015.
Vladajuća klasa/slojevi	2,0	12,0	27,5	18,8
Srednja klasa/slojevi	21,0	23,0	38,2	44,0
Prelazni sloj	14,0	15,0	12,7	13,6
Radnička klasa	32,0	8,0	14,2	20,4
Poljoprivrednici	31,0	42,0	7,4	3,1

*Društvene klase/slojevi: Vladajuća klasa: politička i ekonomska elita; Srednja klasa: stručnjaci, niži rukovodioci, samozaposleni s visokom stručnom spremom, srednji i sitni preduzetnici; Prelazni sloj: službenici sa srednjom stručnom spremom, tehničari, samozaposleni sa srednjom stručnom spremom; Radnička klasa: kvalifikovani i nekvalifikovani radnici, rutinski službenici s nižom stručnom spremom; Sitni poljoprivrednici

Pogledaju li se prvo samo nalazi za početnu (1989) i završnu godinu (2015), videće se da su promene u regrutacijskim obrascima političke elite izrazito velike, i da se kreću u pretpostavljenom smeru. Najveća nominalna promena dogodila se na samom dnu društvene hijerarhije: mogućnost da potomak poljoprivrednika dospe na politički položaj svedena je s veoma izgledne na incidentnu (smanjena je čak deset puta). Ovde se, međutim, mora imati na umu i da je učešće poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu u tom periodu više nego prepolovljeno (prema popisu stanovništva, u 2011. godini iznosilo je 12,8%), tako da je opadanje šansi za uspon iz ove grupe manje nego što izgleda na prvi pogled (ali je ipak četiri puta manje od proporcionalnog). Znatno manji, ali ipak uočljiv pad vidljiv je i kod regrutacije potomaka manuelnih radnika u političku elitu: šanse za uspon iz grupe koja je predstavljala najveći regrutacijski rezervoar političke elite (u apsolutnom, ali ne i relativnom smislu) svedene su na dva do tri puta manje od proporcionalnih. Na suprotnom polu, dramatično su porasle šanse za potomke pripadnika vladajućih slojeva da zauzmu položaje unutar političke elite (čak devet puta), dok su srednjeklasni položaji postali najvažniji (sada i u apsolutnom smislu) rezervoar za međugeneracijsko popunjavanje ovih položaja, sa skoro trostruko većom šansom za uspon od proporcionalne.

Ukratko, moglo bi se zaključiti da je pretpostavka o promeni ključnog obrasca reprodukcije političke elite bila isuviše umereno postavljena: ne samo što je tendencija njenog zatvaranja prema nižim društvenim klasama/slojevima održana nego je dramatično ubrzana (ti su slojevi s dve trećine učešća u ukupnom regrutacijskom rezervoaru svedeni na manje od četvrtine). A mogućnost samoreprodukcije slojeva unutar vladajuće klase dostigla je neočekivano velike razmere (šest do sedam puta veća od proporcionalne; u slučaju ekonomske elite, međugeneracijsko klasno prenošenje položaja u 2012. utvrđeno je kod 29,3% ispitanika, pa je tako bilo jedva nešto više nego kod političke elite – vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014: 74). Izlazi, ukratko, da je usmerenost potomaka vladajuće društvene grupacije, uz korišćenje resursa kojima raspolažu (ekonomskih i organizacijskih/političkih), na zauzimanje političkih položaja postala toliko velika, da je u izvesnoj meri ograničila mogućnosti za uspon potomcima pripadnika srednjih slojeva (koji su ipak postali, u apsolutnom smislu, najveći regrutni rezervoar ove elite). To da elitni politički položaji predstavljaju najviši stepen aspiracija čak i za pripadnike/potomke ekonomske elite (kao i kulturne) nije, međutim, nešto novo u srpskoj istoriji: reč je o konstanti koja se može pratiti od 19. veka i uspostavljanja državne samostalnosti (vidi Lazić 2011: 99–126).

Mora se, međutim, primetiti da se promene koje su utvrđene nisu odvijale linearno, kao što pokazuju podaci za 1993. i 2003. godinu. Najveće odstupanje u 1993. javlja se na nižim nivoima društvene hijerarhije: tada je registrovano naglo opadanje broja potomaka manuelnih radnika i rast broja potomaka poljoprivrednika u političkoj eliti. Ovaj nalaz najverovatnije ne odslikava realno odnose vezane za klasnu reprodukciju. Pre svega, te godine uzorak elite bio je isuviše mali za izvođenje pouzdanih, čvrsto zasnovanih, zaključaka. Pri tom je za tumačenje dobijenih nalaza verovatno važna i jedna socijalno-psihološka činjenica: slom socijalizma, praćen dramatičnim usponom nacionalističke mobilizacije (u uslovima građanskih ratova), doneo je ključne promene u legitimacijskom sistemu. Radničko poreklo nije više bilo društveno najpoželjnije i u vladajućem ideološkom diskursu središnje je legitimacijsko mesto preuzelo tradicionalističko oslanjanje na seljaštvo. Kako je prethodnu generaciju stanovništva u Srbiji karakterisalo izrazito učešće seljaka-radnika, kao i seljaka koji su tokom radne karijere trajno prešli u manuelne radnike, po svoj prilici su ispitanici izabrali da istaknu onaj položaj svojih očeva (od dva koje su ovi simultano ili sukcesivno zauzimali) koji je bio u skladu s novim legitimacijskim prioritetima. Posmatraju li se, pak, dve hijerarhijski najniže društvene grupacije kao celina, utvrdiće se ono što je i očekivano: broj pripadnika političke elite

koji je iz njih regrutovan bio je u očiglednom opadanju, dok je rast samoreprodukcije vladajuće grupacije već bio jasno uočljiv.

Podatke za 2003. godinu treba analizirati u svetlu činjenice da je 2-3 godine ranije došlo do velikog prodora novih pripadnika u političku elitu, kao rezultat promene Miloševićevog režima i masovnog zauzimanja položaja u državnim aparatima od strane pripadnika dotadašnjih opozicionih stranaka, od kojih mnogi nisu ranije pripadali političkoj eliti (niži stranački kadrovi, novoregrutovani „simpatizeri“ u potrazi za položajima itd.). Već se na prvi pogled može utvrditi da su osnovne tendencije, uočene u poslednjem istraživanju (2015), došle do izražaja već desetak godina ranije, i to u još snažnije naglašenom obliku: samoreprodukcija je na vrhu hijerarhije bila dramatično porasla, šanse za uspon potomaka poreklom iz nižih klasa/slojeva srazmerno su umanjene (pogotovo poljoprivrednika, u skladu sa smirajem ideološke mobilizacije oslonjene na tradicionalističke vrednosti), a srednji slojevi postali su glavni međugeneracijski rezervoar političke elite (ali samo u apsolutnom smislu, a ne po šansama – koje su u njihovom slučaju bile 2-3 puta veće od proporcionalnih, dok su kod viših slojeva bile desetak puta veće). Registrovani iznenađujuće eksplozivni rast samoreprodukcije vladajućih slojeva počivao je, po svoj prilici, na dve osnove. Promena političkog režima bila je obuhvatila samo deo pripadnika političke elite iz devedesetih, a videli smo da je među njima bilo zastupljeno dosta onih koji su poticali iz porodica s vrha društvene hijerarhije. Uz to, očigledno je da je veliki broj novih pripadnika ove elite, koji su prethodnih desetak godina bili aktivni u opozicionim strankama, takođe poticao iz porodičnih krugova koji su pripadali socijalističkoj nomenklaturi, ali je u vreme Miloševićeve vladavine izabrao da podržava opozicione političke opcije.

Ono što preostaje da se objasni u vezi sa ovim poslednjim promenama jeste naglo opadanje učešća potomaka vladajućih slojeva u političkoj eliti, u periodu 2003–2015. godine (uz srazmeran rast učešća potomaka pripadnika srednjih slojeva). Čini se da odgovor na ovo pitanje nije težak: poslednjem istraživanju prethodila je nova veća promena sastava političke elite, kao rezultat izborne pobede Srpske napredne stranke/SNP na izborima 2012. godine. Pošto je ova populistička stranka svoje uporište imala, i ima, prvenstveno u nižim društvenim slojevima (kao i Srpska radikalna stranka/SRS od koje se otopila – vidi Slavujević 2005, 2007; Stojiljković 2015), jasno je da su se među brojnim njenim aktivistima, koji su tada zadobili niže i srednje elitne položaje, nešto češće nalazili pojedinci hijerarhijski nižeg (posebno radničkog) društvenog porekla. U stvari, moglo bi se tvrditi da je, s obzirom na značajnu promenu sastava političke elite, posle dvanaest godina vlasti stranaka koje su prvenstveno predstavljale

urbane (više i srednje) slojeve stanovništva Srbije, istraživački nalaz o relativno malom prodoru potomaka nižih slojeva u elitu (manuelnih radnika i, minimalno, pripadnika prelaznih slojeva, uz produženo opadanje učešća poljoprivrednika), i daljem povećanju učešća potomaka srednjih slojeva, ubedljiva potvrda tendencije o sve snažnijem ograničavanju mogućnosti međugeneracijskog uspona potomaka nižih društvenih slojeva u političku (kao i ekonomsku) elitu.

Na kraju, ako se još jednom uporede podaci o promenama u obrascima međugeneracijske pokretljivosti pripadnika političke i ekonomske elite tokom sistemske transformacije, pokazuje se, ukratko, sledeće. Tokom socijalističkog perioda (podaci iz 1989), ti obrasci su za dva elitna sloja skoro identični, što je razumljivo, jer je princip naimenovanja u nomenklaturu (koju su činila ta dva sloja) bio jedinstven (vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014: 74). I osnovne tendencije tokom sistemskih promena u slučaju obe grupe su vrlo slične: njihovo klasno poreklo karakteriše opadanje učešća pripadnika nižih društvenih klasa/slojeva – poljoprivrednika i manuelnih radnika – i rast broja očeva koji su pripadali srednjim i višim slojevima. Jedina značajnija razlika tiče se učešća očeva pripadnika aktuelne elite koji su pripadali vladajućim slojevima: njih je među pripadnicima ekonomske elite vidljivo više (29,3% – prema 18,8% kod političke elite; ovaj je „manjak“ očekivano nadoknađen nešto većim učešćem očeva iz srednjih slojeva). I ovaj je nalaz sasvim logičan i očekivan: za razliku od položaja u ekonomskoj eliti, koji se prenosi nasleđem, položaj u političkoj eliti mora se izboriti u političkom takmičenju, pa je šansa za uspeh srazmerno manja. Tako ovo poređenje upućuje na dva zaključka. Stabilizacija kapitalističkog poretka učvršćuje jedinstvene opšte principe reprodukcije vladajuće klase, na području međugeneracijske pokretljivosti, razdvajajući je sve više od pripadnika hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva. Pri tom, uz zajednički obrazac, javlja se i specifična razlika u međugeneracijskoj regrutaciji, u skladu s relativnom odvojenošću reprodukcijских obrazaca dva sloja ove klase: šanse za porodično prenošenje položaja očekivano su veće u slučaju ekonomske elite.

3. Promene u unutargeneracijskoj pokretljivosti pripadnika političke elite

U osnovi, tendencije u unutargeneracijskoj pokretljivosti – kretanju pojedinaca unutar društvene hijerarhije tokom karijere (određenom, ponovo, principima reprodukcije bazičnih društvenih odnosa) – prate procese u okviru međugeneracijske pokretljivosti, s tim da su, po pravilu,

promene položaja u ovom slučaju još manje naglašene. Naime, aktuelni društveni položaji pripadnika društvenih grupa u najvećoj su meri uslovljeni položajima koje su zauzimali na početku karijere. Naravno, kao što je ranije pokazano, važan izuzetak od ovog pravila predstavljala je u vreme socijalizma nomenklatura. Zbog izrazite otvorenosti grupe i naimenovanja kao načina regrutovanja novih pripadnika, u nju se u principu ulazilo s nižih položaja (a u kasnijoj fazi socijalističkog poretka, obično s onih koje su zauzimali pripadnici srednjih slojeva: stručnjaci i niži rukovodioci), što znači da je reprodukcija nomenklature podrazumevala početnu uzlaznu unutargeneracijsku pokretljivost. Takođe, u periodu snažnih strukturalnih promena u SFRJ – deagrarizacije i urbanizacije, kao i rasta tercijarnog sektora u ekonomiji – veliki broj poljoprivrednika prelazio je u industriju i usluge, te tako sticao viši društveni položaj. I zatim, kao što je pokazano, sistemske promene tokom devedesetih vodile su do promena u sastavu viših društvenih slojeva, kako pripadnika ekonomske tako i političke elite, koji su značajnim delom regrutovani (i unutargeneracijski) iz srednjih slojeva. Podaci prikupljeni u seriji naših istraživanja pokazuju sledeće promene u unutargeneracijskoj pokretljivosti političke elite (Tabela 3).

Tabela 3. Prvo radno mesto pripadnika političke elite, 1989, 1993, 2003. i 2015. godine – u %

Društvena klasa/sloj*	1989.	1993.	2003.	2015.
Vladajući slojevi	8,8	6,0	11,7	8,9
Srednji slojevi	63,4	84,0	81,6	78,6
Prelazni sloj	17,6	9,0	4,9	9,4
Radnička klasa	10,2	1,0	1,9	3,1
Poljoprivrednici	/	/	/	/

*Društvene klase/slojevi kao u Tabeli 2

Pogledaju li se, kao u prethodnoj tabeli, prvo krajnje vrednosti (za 1989. i 2015. godinu), u kojima su registrovani obrasci pokretljivosti u završnoj fazi socijalizma i u periodu stabilizovanja kapitalističkih društvenih odnosa, pokazaće se, kao što je pretpostavljeno, da su tendencije u okviru unutargeneracijske pokretljivosti slične onima za međugeneracijsku, samo ponešto „ublažene“. Relativno mali broj pripadnika nomenklature započeo je karijeru na položaju koji je pripadao vladajućoj hijerarhiji, a to važi i za pripadnike sadašnje političke elite. Na drugom kraju hijerarhijske društvene lestvice, početni poljoprivrednički položaj je već u socijalizmu onemogućavao pojedincima da stignu do vrha društvene hijerarhije, a tako

je ostalo do danas. Uz to, legitimacijska potreba da se u nomenklaturu, u marginalnom broju, regrutuju pojedinci iz radničke klase, karakteristična za kasni socijalizam, drastično je smanjena u novim društvenim uslovima, a u stabilizovanom kapitalizmu sve je manje dostupan uspon do političke elite i pojedincima iz prelaznog sloja. Rečju, položaji unutar srednjih slojeva (stručnjački i niži rukovodeći), koji su u socijalizmu predstavljali daleko najčešću polaznu tačku za uspon u nomenklaturu (u apsolutnom, ali i relativnom smislu: 4-5 puta veću od proporcionalne), tokom izgradnje pluralističkog političkog sistema postaju još više restriktivna karijerna pretpostavka za uspon u političku elitu. Drugim rečima, početno raspolaganje izvesnom količinom akumulisanih resursa (kulturnih, ekonomskih ili organizacijskih/političkih), koje je prethodno osigurano prvenstveno porodičnim klasnim položajem, postaje nužan preduslov za uspon u ovaj sloj vladajuće klase (a skoro je identičan slučaj i s ekonomskom elitom – vidi Lazić 2014: 171).

Podaci za period, prvo, usporenih sistemskih promena (pojednostavljeno rečeno: period početnog uvođenja kapitalističkih društvenih odnosa, 1990–2000. godine), a zatim ubrzanih promena (od 2000. godine nadalje), ne odstupaju značajnije od prethodno opisanih tendencija. Najveća razlika uočava se kod naglog skoka broja pripadnika političke elite iz 1993. godine, koji su karijeru započeli na položajima unutar srednjih slojeva. Razlog tome je činjenica da se među osnivačima i vođama novih političkih stranaka, od kojih je izvestan broj ušao u političku elitu posle prvih (i narednih) parlamentarnih izbora, nalazilo neproporcionalno mnogo intelektualaca. Kao što se vidi, taj skok je skoro u celini ostvaren na račun mogućnosti pripadnika radničkih slojeva da se tokom karijere uspnu do političke elite. Ova se tendencija održala i u narednom periodu, kao što pokazuju podaci za 2003, da bi bila malo ublažena u poslednjem razdoblju, kao rezultat proboja mnogobrojnih kadrova SNS u političku elitu posle izbora 2012, jer su, kao što je prethodno naznačeno, među članovima ove stranke nešto prisutniji bili pojedinci hijerarhijski nižeg društvenog porekla (međugeneracijski i unutargeneracijski posmatrano). Ova promena, međutim, ima marginalan karakter i nipošto nije izmenila opšti trend: za uspon u političku elitu, u okvirima liberalno-demokratskog političkog poretka, po pravilu je neophodno da se karijera započne barem u sredini lestvice društvene hijerarhije.

Poređenje nalaza o promenama u unutargeneracijskoj pokretljivosti pripadnika političke i ekonomske elite tokom sistemske transformacije još jednom pokazuje njihovu suštinsku bliskost, uz očekivane male razlike. Najveća razlika ovde zabeležena je 1989. godine, jer je u to vreme manji

broj pripadnika ekonomske elite karijeru započeo na položaju manuelnog radnika (5,0% – u odnosu na 10,2% pripadnika političke elite; vidi Lazić, u Lazić prir. 2014: 78). Jasno je da ta razlika potiče iz legitimacijske nužnosti u vreme socijalizma da se u nomenklaturu regrutuju predstavnici radničke klase, koji su imali direktan kanal regrutovanja na političke položaje (sindikalni i niži partijski rukovodioci), ali ne i na direktorske. S nestankom poretka i njegovog legitimacijskog utemeljenja i ta potreba je iščezla, a obrasci unutargeneracijskog regrutovanja dva sloja vladajuće klase sasvim su se približili, tendencijski prekidajući mogući karijerni uspon pripadnika nižih društvenih klasa u vladajuću.

Prethodne zaključke o unutargeneracijskoj pokretljivosti potvrđuje i dodatni podatak, o položajima s kojih su pripadnici političke elite neposredno regrutovani u ovaj sloj. Naime, može se pretpostaviti da će, u uslovima u kojima se pristup vladajućim slojevima – u ovom slučaju političkoj eliti – sve više ograničava na pripadnike srednjih slojeva, i to kako u socijalizmu tako i u kapitalizmu, pojedinci nižeg društvenog porekla, koji nastoje da se popnu do vrha društvene hijerarhije, prethodno postepeno karijerno napredovati: od hijerarhijski nižeg, preko srednjeg, do višeg položaja. Radi jednostavnosti analize, sada će se prikazati istraživački nalazi samo za periode kasnog socijalizma (1989) i stabilizovanog kapitalističkog poretka u Srbiji (2015), u kojima su iskristalisane osnovne sistemske tendencije (Tabela 4).

Tabela 4. Društveni položaj pre ulaska u političku elitu, 1989. i 2015. godine – u %

Društvena klasa/sloj*	1989.	2015.
Ekonomska elita	5,7	9,4
Od početka u političkoj eliti	8,0	4,7
Srednji slojevi	75,9	82,3
Prelazni sloj	6,1	3,6
Radnička klasa	4,2	/
Poljoprivrednici	/	/

*Društvene klase/slojevi kao u Tabeli 2

Podaci pokazuju da je u vreme socijalizma legitimacijska potreba omogućavala malom broju pripadnika radničke klase da budu direktno naimenovani na položaj u nomenklaturi (što znači i da je veći broj njih – up. Tabelu 3 – postepeno karijerno napredovao, preko srednjeklasnog položaja). Takva mogućnost potpuno je nestala u procesu stabilizovanja

liberalno-demokratskog političkog poretka, u kojem je direktan uspon iz hijerarhijski nižih slojeva/klasa u političku elitu isključen, a čak su i šanse pripadnika prelaznog sloja za taj uspon veoma male. S druge strane, iako oba principa reprodukcije političke elite – naimenovanje i političko takmičenje – u prvi plan regrutacije njenih pripadnika stavljaju srednje slojeve, razlike između njih ipak postoje. Naime, političko takmičenje umanjuje mogućnost započinjanja karijere unutar političke elite, što je logično, jer takmičenje ovde započinje u okvirima samih stranaka, kao borba za više položaje u partijskoj hijerarhiji, koja tek u slučaju uspeha pruža mogućnost za uspon na elitne položaje u državnim aparatima (pod pretpostavkom da stranka na izborima zadobije kontrolu nad tim aparatima, ili barem pravo na učešće u raspodeli položaja u njima). U socijalizmu, nasuprot tome, naimenovanjem odozgo moglo se (iako s proticanjem vremena sve ređe) „preskočiti“ nekoliko stepenica društvene hijerarhije.

Podaci pokazuju, međutim, i postojanje veće šanse pripadnika ekonomske elite u pluralističkom poretku da pređu u sastav političke elite. Dok je ovde pitanje resursa na osnovu kojih je ovakav karijerni put moguć bespredmetno, zanimljivo ostaje traganje za motivima zbog kojih se takav put bira. Najkraće rečeno, na delu je, po svoj prilici, i dalje pomenuta istorijska konstanta srpskog društva, prema kojoj se država postavlja (strukturalno, ali i u svesti stanovništva) kao središte ukupnog društvenog života, koje osigurava pristup ne samo organizacijskim/političkim resursima nego i ekonomskim resursima, pa i – ne najmanje važno – društvenom ugledu koji daleko nadmašuje ugled koji uživa ekonomska elita.

Na kraju, poređenje podataka o položajima koji su prethodili usponu na aktuelne položaje pripadnika ekonomske i političke elite potvrđuje ranije nalaze i na njima zasnovane zaključke. U socijalističkom poretku, obavljanje tehničkih uloga (posedovanje stručnih kompetencija), kao i nižih upravnih uloga, koje je predstavljalo pretpostavku za zauzimanje položaja unutar ekonomske elite u kasnom socijalizmu, redukovalo je mogućnost uspona skoro isključivo na pripadnike srednjih slojeva (stručnjake i niže rukovodiocce – vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014: 82). Kao što su podaci u Tabeli 4 pokazali, u političku elitu moglo se tada ući korišćenjem više kanala: izrazito najčešće, takođe sa stručnjačkog ili nižeg rukovodećeg položaja, ali i usponom iz ekonomske elite, kao i naimenovanjem pripadnika hijerarhijski nižih klasa/slojeva (manuelnih radnika ili službenika) te, povremeno, i direktnim regrutovanjem mladih kadrova – „omladinskih rukovodilaca“. Ovi dodatni kanali za uspon su se, unutar stabilizovanog kapitalističkog poretka, značajno suzili. Za ekonomsku elitu je, očekivano, to suženje nešto veće nego za političku, pa se ona, osim što se samoreprodukuje, regrutuje

još samo iz srednjih slojeva (dok se do političke elite još može, izuzetno, stići i iz posrednog sloja). No, zatvaranje prema mogućem direktnom usponu u obe grupe iz nižih društvenih klasa/slojeva je njihova zajednička karakteristika, ukazujući na jedinstvenu osnovu načina reprodukcije vladajuće klase u novom poretku.

4. Konzistencija porodičnih položaja pripadnika ekonomske elite

Kristalizacija hijerarhijske – klasne – društvene podele tokom postsocijalističke transformacije u Srbiji, na polju društvene pokretljivosti, može se pratiti na još jedan način: preko konzistencije položaja koje zauzimaju članovi njihovih porodica. Naime, iako empirijsko proučavanje vertikalne (međugeneracijske i unutargeneracijske) društvene pokretljivosti počiva na analizi promena (ili stabilnosti) položaja pojedinaca, ono se zasniva na implicitnoj pretpostavci o porodičnom utemeljenju klasnih položaja. Ta pretpostavka podrazumeva, između ostalog, da su položaji članova barem nuklearne porodice određeni hijerarhijski najvišim položajem koji zauzima neki njen član (u okviru tzv. dominacijskog pristupa – vidi Erikson, Goldthorpe 1992). Dok je ova tvrdnja lako dokaziva na planu materijalnog položaja (pošto su osnovni životni uslovi članova nuklearne porodice u principu jednaki), na planu pokretljivosti ta se pravilnost nužno iskazuje kao tendencija. Radne karijere pojedinih članova mogu ići – a često i idu, pogotovo u određenim fazama života – različitim putevima (potomci privatnih vlasnika značajnih ekonomskih resursa – pripadnika ekonomske elite – u razvijenom kapitalizmu, npr., često karijeru počinju na stručnjačkim položajima, učeći tokom niza godina da upravljaju firmom – vidi Maclean, Harvey and Press 2006). Ipak, te razlike su, po pravilu, malih razmera: granice koje odvajaju klase po pravilu su propustljive samo za pripadnike hijerarhijski najbližih grupacija (kao što je ranije pokazano), i to utoliko više ukoliko je reč o porodicama, jer je unutarklasna homogenost jedan od uslova za uspešnu zaštitu i promociju klasnih interesa. Tendenciju da članovi nuklearne porodice zauzimaju iste ili hijerarhijski bliske (radne) položaje nazivam klasnom konzistencijom (vidi Lazić 1994), a ovde će se analizirati podaci o položajima potomaka pripadnika elite, kao i supružnika, u periodu kasnog socijalizma i različitim fazama postsocijalističke transformacije u Srbiji.

Uvid u radna mesta potomaka pripadnika političke elite predstavlja direktan nastavak prethodne analize međugeneracijske pokretljivosti, usmeren sada vremenski „unapred“, umesto, kao što je ranije bio slučaj,

unatrag – na položaj očeva. S obzirom na ono što je ranije rečeno, jasno je da je u okvirima socijalističkog poretka mogućnost „preuzimanja“ elitnih položaja od strane potomaka bila u principu isključena, dok u liberalno-demokratskom poretku postoje brojni primeri porodica „tradicionalno“ orijentisanih na političku karijeru (porodice Kenedi, Buš, Klinton u SAD, ili Le Pen u Francuskoj itd.), jer nema mehanizma koji bi takvu orijentaciju ograničio (a prednosti porodično akumulisanih resursa – ekonomskih, organizacijskih/političkih, „socijalnih-mrežnih“ i sl. – u političkom takmičenju su očigledne). Jasno je da kratka novija istorija političkog pluralizma u Srbiji takvu „tradiciju“ za sada isključuje (iako su se već pojavili odgovarajući primeri, u porodici predsednika Republike), a podaci govore sledeće (reč je o potomcima koji su započeli samostalnu karijeru i zauzimaju odgovarajuće radno mesto, koje predstavlja indikator društvenog položaja; Tabela 5).

Tabela 5. Društveni položaj potomaka pripadnika političke elite (najstarija kći ili sin), 1989, 2003. i 2015. godine – u %

Društvena klasa/sloj*	1989.	2003.	2015.
Vladajući slojevi	/	7,3	3,8
Srednji slojevi	67,7	78,0	86,8
Prelazni sloj	12,9	12,2	7,5
Radnička klasa	19,4	2,4	1,9
Poljoprivrednici	/	/	/

*Društvena klasa/sloj kao u Tabeli 2

Iako, u ovom slučaju, pri zaključivanju na temelju prikupljenih empirijskih podataka treba biti posebno oprezan, zato što je broj ispitanika koji imaju odrasle potomke relativno mali, tendencije koje se mogu uočiti su jasne. Pre svega, u kasnoj fazi socijalizma, kao što se već videlo, transfer položaja u nomenklaturi na sledeću generaciju u principu je bio onemogućen (ili barem veoma otežan). I ne samo to: kao što je uspon u vladajuću grupaciju bio moguć, u ograničenim razmerama, i pripadnicima hijerarhijski nižih klasa/slojeva, tako su se potomci njenih pripadnika suočavali s realnom mogućnošću pada u niže klase/slojeve (čak trećina njih!), s izuzetkom „segregiranih“ poljoprivrednika.

Kapitalistički, liberalno-demokratski preobražaj doneo je vidljive promene u karijernim putanjama potomaka pripadnika političke elite. Značajniji proboj novih pripadnika elite, posle uklanjanja Miloševićevog režima, povećao je šanse pojedinaca poreklom iz vladajućih slojeva da se

uspnu do položaja u političkoj ili ekonomskoj eliti (po svoj prilici zbog pomenutog korišćenja porodično akumulisanih raznovrsnih resursa). Dođuše, ova je pojava donekle ublažena u poslednjem istraživanom periodu, verovatno zbog toga što je nova masovnija promena sastava političke elite posle 2012. godine u nju dovela, kao što je pokazano, izvestan broj pripadnika poreklom iz nižih društvenih klasa/slojeva.

I dok će detaljnija i preciznija obrada teme o porodičnoj reprodukciji elitnih položaja morati biti prepuštena narednim istraživanjima, ono što dosadašnji podaci nesumnjivo potvrđuju je, ponovo, rastući jaz između viših i srednjih klasa/slojeva, s jedne strane, i nižih klasa/slojeva, s druge. Pripadnici političke elite sve uspješnije obezbeđuju svojim potomcima pristup srednjim slojevima, odakle mogu u kasnijoj fazi karijere da se uspu do elitnih položaja (ne treba zaboraviti da su potomci o kojima je ovde reč mlađi ljudi, na početku, ili u prvoj trećini svoje karijere). A mogućnost da potomci skliznu u prelazni sloj izrazito se smanjuje, dok je njihov pad u klasu manualnih radnika praktično isključen. Uporedi li se ova tendencija s promenama u međugeneracijskoj pokretljivosti sadašnjih pripadnika političke elite (Tabela 2), pokazaće se da je proces stvaranja dubokog jaza između klasa/slojeva nižih na hijerarhijskoj društvenoj lestvici i srednjih i viših slojeva daleko odmakao tokom poslednjih tridesetak godina (od završne faze socijalističkog poretka do perioda stabilizacije kapitalističkih odnosa). O istoj tendenciji svedoče i podaci o položajima potomaka pripadnika ekonomske elite, koji su skoro identični, s tim da je učešće onih potomaka koji su nasledili položaj – zajedno s nasledem privatnog vlasništva – nešto veće (10,3%), a pad među manualne radnike potpuno isključen (Lazić, u Lazić prir. 2014: 96).

Tabela 6. Društveni položaj supružnika pripadnika političke elite, 1989, 2003. i 2015. godine – u %

Društvena klasa/sloj*	1989.	2003.	2015.
Vladajući slojevi	3,8	20,5	7,4
Srednji slojevi	51,3	57,1	75,0
Prelazni sloj	39,1	21,8	15,7
Radnička klasa	5,8	0,6	1,9
Poljoprivrednici	/	/	/

*Društvena klasa/sloj kao u Tabeli 2

Najzad, promene u statusnoj konzistenciji osnovnih društvenih grupa, kao jednoj od pretpostavki klasne homogenosti, mogu se pratiti i preko

položaja koje zauzimaju supružnici. U slučaju političke elite u Srbiji, prema istraživačkim podacima, postsocijalistička transformacija uticala je na statusnu konzistenciju na sledeći način (Tabela 6).

Već na prvi pogled jasno je da ni podaci o položajima supružnika (čiji su indikator njihova radna mesta) ne odstupaju značajno od prethodnih i da podržavaju osnovne nalaze istraživanja. U socijalizmu, čak i u njegovoj kasnoj fazi, postojala je relativno niska konzistencija položaja, kada je reč o supružnicima onih pripadnika nomenklature koji su zauzimali političke položaje: skoro polovina njih radila je na radnim mestima koja zauzimaju pripadnici hijerarhijski nižih društvenih klasa/slojeva, i to uglavnom na službeničkim. Teškoće koje je imala nomenklatura u postizanju višeg stepena klasne homogenosti najjasnije se vide upravo na ovim podacima. Njeno šaroliko društveno poreklo i postepeno uzdizanje pojedinaca na dominantne položaje, po pravilu, u dobi posle sklapanja braka, kao posledicu je imalo relativno nizak radni status supružnika (ali ipak ne toliko nizak da uključi poljoprivrednike, a vrlo retko i manuelne radnike). S druge strane, princip naimenovanja, kao osnovni oblik reprodukcije vladajuće grupe, nije omogućavao šansu veću od proporcionalne da se supružnik i sam uspe u nomenklaturu.

Uspostavljanje kapitalističkog poretka, s liberalno-demokratskim političkim podsistemom i odgovarajućim principima regrutacije političke elite, značajno je uvećalo šanse za rast statusne konzistencije supružnika pripadnika elite. Osnovna je tendencija, prema istraživačkim podacima, dakle, nedvosmislena: statusna konzistencija sloja snažno je porasla, osiguravajući i rastuću homogenost vladajuće grupacije. Tako se među pripadnicima elite praktično više ne mogu naći oni čiji bi supružnici obavljali manuelne poslove (za poljoprivredničke poslove to se i ranije podrazumevalo), a i broj supružnika službeničkog statusa je u naglom opadanju (više se nego prepolovio za dvadesetak godina). Doduše, dramatičan rast broja supružnika koji su i sami zauzimali elitne položaje, posle sloma Miloševićevog režima, nije lako objasniti. Indikativno je to što i podaci o položaju supružnika pripadnika ekonomske elite ukazuju na isti takav skok (takvih je bilo 19,5% u 2003, u poređenju s 3,6% u 1989. godini – vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014). Tako visoka konzistencija kod ovog sloja zadržala se i 2012. godine (kada je supružnika na elitnim položajima bilo 18,1% - *ibid.*), pri čemu se može ponuditi logično objašnjenje ove pojave, jer se radi o privatnom vlasništvu ekonomskih resursa, koje je porodičnog karaktera. Kod političke elite dolazi, međutim, do velikog pada učešća supružnika na tim položajima u 2015. godini (ali ono ipak ostaje dvostruko veće nego u vreme socijalizma).

Tumačenje ovih promena, na jedinstven način, po svoj bi prilici moralo da pođe od pretpostavke o nastavku raširene konverzije organizacijskih/političkih resursa u privatno (porodično) vlasništvo znatnijih ekonomskih resursa, karakteristično za proces blokirane postsocijalističke transformacije u Srbiji tokom devedesetih godina (up. Lazić 2011: 68–80). Pre svega, jasno je da supružnici pripadnika političke elite, koji i sami zauzimaju elitne položaje, ne pripadaju u većem broju političkoj eliti, jer bi to u javnosti bilo lako vidljivo. To znači da oni prvenstveno pripadaju krugovima ekonomske elite. Pokazano je da se u sastavu političke elite iz 2003. i dalje nalazio značajan broj pripadnika te elite iz devedesetih godina, što znači i da je među njima „preostao“ određen broj onih koji su prethodno konvertovali svoje organizacijske/političke resurse u privatno vlasništvo, pri čemu je vlasničku ulogu preuzimao supružnik (ili potomak itd.; vidi Lazić, u Lazić *privr.* 2000: 42). S druge strane, razumno je pretpostaviti i da se među novoregrutovanim pripadnicima političke elite nalazio određen broj onih koji su prethodno, ili posle zauzimanja položaja 2000, po istom obrascu konvertovali resurse. Najzad, s obzirom na to da javni sektor u Srbiji i dalje obuhvata veliki deo ekonomskih aktivnosti, što znači i da je postavljanje upravnih tela u odgovarajućim firmama pod kontrolom političke elite, može se pretpostaviti da se određeni broj supružnika pripadnika te elite nalazi na elitnim ekonomskim položajima upravo u takvim firmama.

Ako se na ovaj način, porodičnim „preplitanjem“ elitnih političkih i ekonomskih položaja (u javnom govoru, ta pojava bi se nazvala – redukcionistički, ali ne i netačno – korupcijom), može objasniti uočeni rast statusne konzistencije, pad konzistencije bio bi rezultat značajne promene sastava političke elite, posle 2012. godine. Naime, u nju su, kao što je pokazano, regrutovani pojedinci koji ranije nisu raspolagali značajnijim ekonomskim resursima, niti su imali dovoljno vremena da konvertuju organizacijske/političke resurse koje su nedavno stekli u ekonomske resurse. Pod pretpostavkom da je objašnjenje tačno, sledeće istraživanje političke elite, ako u međuvremenu ne bi došlo do većih promena u njenom sastavu, i ako se ne bi smanjile razmere dosadašnje raširene konverzije (za šta ne postoje nagoveštaji), moglo bi da registruje novi rast statusne konzistencije (odnosno broja supružnika na elitnim položajima). Do tada, ostaje tendencija koja je registrovana i u svim drugim istraživačkim podacima: rast (bračne) statusne konzistencije političke elite, rezultat je velikog širenja jaza između elitnih grupa i srednjih slojeva, na jednoj strani, i posrednih i manuelnih slojeva, na drugoj: sve izrazitija većina supružnika pripadnika političke elite ubrzano zauzima položaje unutar srednjih slojeva.

5. Zaključak: konsolidacija nove vladajuće klase u Srbiji?

Zaključci dosadašnje analize u velikoj su meri nedvosmisleni. Pokazalo se, u skladu s polaznom pretpostavkom istraživanja, da je promena osnovnih društvenih odnosa – iz socijalističkog tipa u kapitalistički – značajno izmenila i obrasce regrutovanja sloja vladajuće klase koji kontroliše organizacijske/političke resurse. Zamena principa naimenovanja, na osnovu kojeg se u socijalizmu uspinjalo do ovog sloja, stranačkim političkim takmičenjem, kao i legitimacijske osnove društvenog poretka, promenile su kako empirijske oblike zaposedanja položaja u političkoj eliti tako i njenu regrutacijsku osnovu. Najznačajnija promena odvijala se u pravcu produbljivanja jaza između nižih društvenih klasa i slojeva, s jedne, i srednjih i viših, s druge strane. To produbljivanje zahvatilo je, konsekvantno, kako međugeneracijsku tako i unutargeneracijsku pokretljivost. U socijalizmu je, zbog legitimacijske nužnosti, sužavanje regrutacijske osnove nomenklature ipak ostavljalo prostor za postepen, pa čak i direktan, uspon potomaka, odnosno pripadnika manuelnih radničkih slojeva, dok stabilizacija kapitalističkih odnosa tu mogućnost kod oba tipa pokretljivosti praktično ukida (odnosno svodi na pojedinačne slučajeve). I zatim, dok je nomenklatura, i unutargeneracijski i međugeneracijski, bila u principu otvorena grupa (doduše, sve više, po pravilu, prema pripadnicima srednjih slojeva), sloj koji kontroliše relativno osamostaljene organizacijske/političke resurse (državne aparate) u kapitalizmu može se međugeneracijski natproporcionalno samoreprodukovati, neposredno koristeći te, ili druge (ekonomske ili mrežne), akumulisane resurse.

Naravno, s obzirom na to da je kapitalistički poredak u Srbiji tek nedavno stupio u fazu stabilizacije, principi njegove reprodukcije – uključujući i reprodukciju vladajućih slojeva – još nisu do kraja učvršćeni. Tako su istraživački podaci iz perioda blokirane transformacije (tokom poslednje decenije 20. veka) pokazivali da su u regrutaciji političke elite još uvek preovlađivali obrasci pokretljivosti potekli iz principa naimenovanja (jer se i sama ta elita tek marginalno kadrovski promenila). A novi politički režim, uspostavljen 2000, doneo je i značajnu promenu sastava ove elite, što je podrazumevalo i izraženije fluktuacije u obrascima njene regrutacije: značajnu prevlast međugeneracijske i unutargeneracijske srednjeklasne regrutacijske osnove u prvoj fazi (do 2012), uz izvesno proširenje te osnove (na manuelne radnike i prelazni sloj) posle uspona na vlast populističke SNS u novije vreme, ali i jasnu tendenciju rasta stope samoobnavljanja u okvirima vladajuće društvene grupacije.

Može se, s razlogom, pretpostaviti da će dalje učvršćivanje kapitalističkog poretka u Srbiji umanjiti pomenute fluktuacije: širenje jaza između osnovnih društvenih klasa, koje je dodatno registrovano na osnovu jačanja porodične statusne konzistencije, ograničavaće sve više pristup pojedincima poreklom iz nižih klasa/slojeva političkoj (kao i ekonomskoj) eliti. A time će i konstituisanje vladajuće klase u celini sve snažnije zadobijati jedinstvenu osnovu, bez obzira na specifične principe reprodukcije njena dva sloja: ekonomski i politički dominantne grupe. Jedinstvenost osnove znači da će prethodno (porodično, a na osnovu toga i karijerno) akumulisani resursi (ekonomski, organizacijski/politički, kulturni, mrežni...) igrati najvažniju ulogu u regrutaciji pripadnika klase, značajno natproporcionalno povećavajući šanse njihovih posjednika za uspon u nju, odnosno srazmerno umanjujući šanse pojedinaca iz nižih klasa/slojeva, bez obzira na njihove individualne sposobnosti. Takođe, jedinstvenost osnove podrazumeva i da će „ukrštanje“ korišćenja različitih akumulisanih resursa omogućavati zauzimanje elitnih položaja u oba podsistema, ekonomskom i političkom (tako što će, recimo, ekonomski resursi biti korišćeni za postizanje uspešne političke karijere, a organizacijski/politički resursi za nagomilavanje privatnog bogatstva itd.). A specifičnost regrutacijskih principa delovaće tako da šanse za zauzimanje elitnih položaja i putanje do njih ipak ostanu različite: pravo na nasleđivanje privatnog vlasništva značajno povećava šanse potomaka da i sami postanu pripadnici ekonomske elite (u odnosu na pripadnike svih drugih slojeva, pa i pripadnike/potomke političke elite), dok će za zauzimanje položaja na vrhovima aparata države pojedinačni uspeh u političkom takmičenju ostati neophodna pretpostavka (naravno, dotle dok dominira liberalno-demokratski oblik političkog sistema). Na pitanje koje se nameće – kada će u Srbiji ovo dvojstvo jedinstvenih i specifičnih obrazaca reprodukcije slojeva nove vladajuće (kapitalističke) klase biti stabilizovano? – odgovor je jasan: nema pouzdanijeg skupa činjenica koji bi omogućio nedvosmisleno takvo predviđanje.

Literatura

- Barton, A., B. Denitch, C. Kadushin. 1973. *Opinion-Making Elites in Yugoslavia*. New York: Praeger.
- Dal, R. 1997. *Poliarhija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Erikson, R. and J.H. Goldthorpe. 1992. *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Goati, V. prir. 2002. *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.

- Goati, V. 2006. *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Jovanović, M. 1997. *Izborni sistemi – Izbori u Srbiji 1990–1996*. Beograd: Institut za političke studije i Službeni glasnik.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u M. Lazić prir. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. 2014. „Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Lutovac, Z. prir. 2006. *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: : Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
- Maclean, M., C. Harvey and J. Press. 2006. *Business Elites and Corporate Governance in France and the UK*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Szeleny, I. and S. Szeleny. 1995. „Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe“. *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Slavujević, Z. 2005. „Promena socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka“, u Z. Lutovac, prir. *Demokratija u političkim strankama Srbije*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. 2007. *Izborne kampanje. Pohod na birače. Slučaj Srbije od 1990. do 2007. godine*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka, FPN.
- Stojiljković, Z. 2015. *Sva lica opozicije*. Beograd: Vukotić media.
- Vukomanović, D. 2010. *Obnova partijskog pluralizma u Srbiji krajem XX veka*. Beograd: Institut za političke studije.

Nataša Jovanović
Selena Radović
Aleksandra Marković

KONSOLIDACIJA IZBORNE DEMOKRATIJE, FORMIRANJE PLURALISTIČKE POLITIČKE ELITE I NJENA IDEOLOŠKA ORIJENTACIJA

U radu će biti analizirani razvoj i konsolidacija izborne demokratije u Srbiji, kao institucionalne podloge za formiranje novog tipa političke elite. Prikazaće se kako se transformisao deo vladajuće grupacije koji kontroliše političke/organizacijske resurse, iz monopolističke socijalističke nomenklature, preko „prelaznih elita“, u sloj nove vladajuće kapitalističke klase, u okviru koje postoji autonomija političke, odnosno ekonomske elite. S obzirom na to da je izborni proces, tj. liberalni takmičarski princip, normativna podloga za regrutaciju ovog sloja vladajuće klase, na osnovu podataka dobijenih istraživanjem političke elite u Srbiji 2015. godine, ispitaće se u kojoj meri se, među pripadnicima političke elite u Srbiji danas, konsolidovala participativna politička kultura, koja je važan konstitutivni element izborne demokratije. Takođe, analiziraće se i (samo)pozicioniranje ispitanika duž ideološko-političkog spektra, kao svojevrsna važna demarkaciona linija u društvu u kome se izborna demokratija ustalila, a otvorila su se nova polja distinkcije unutar političke elite. Poseban akcenat će se staviti na poređenje sa podacima dobijenim istraživanjem ekonomske elite i na taj način ispitati razlike u stanovištima ove dve grupacije, naglašavajući njihovu (relativnu) odvojenost i autonomiju u savremenom društveno-političkom sistemu.

1. Uvod

Neupitnost prihvatanja kapitalističkog načina proizvodnje društva, institucionalnog ali i vrednosnog sistema koji su mu imanentni, nametnula se i Srbiji nakon sloma socijalističkog poretka. U nemogućnosti da pronađu ili izaberu alternativu društvenog strukturisanja, i srpske elite su, nakon devedesete godine prošlog veka, ekonomsko i političko kormilo okrenule u pravcu prilagođavanja dotadašnjeg sistema odnosa globalnom, kapitalističkom. Svakako, s obzirom na specifičnosti socijalizma u SFR Jugoslaviji

i na okolnosti njenog raspada, transformacija sistema u Srbiji imala je nešto drugačiji oblik u odnosu na promene u drugim istočnoevropskim zemljama. Mi smo odlučili da, nakon četvrt veka od uvođenja izbornog takmičenja (i svih osobenosti i turbulencija koje su karakterisale izborne procese, neregularni opstanak jedne grupacije na vlasti i promene koje su se dogodile nakon 2000), ispitamo u kojoj meri je izborna demokratija konsolidovana, tj. da li danas, i u kom obimu, u Srbiji postoji neupitnost pluralističkog normativnog poretka i relativna utemeljenost prihvatanja elemenata demokratske političke kulture u političkoj areni.

Cilj rada je da se utvrdi na koji način je, od početka devedesetih godina prošlog veka, za razliku od socijalističkog perioda u kome je postojala monopolistička nomenklatura (unutar koje je postojala samo relativna diferencijacija komandovanja političkim, ekonomskim i kulturnim resursima), došlo do formiranja novog tipa vladajuće klase i izdvajanja političke elite, kao relativno nezavisne od ekonomske elite. Takođe, pokazaćemo i genezu konsolidacije izborne demokratije i pluralističkog tipa političke kulture, kao normativnog, ali i vrednosnog takmičarskog okvira za regrutaciju političke elite. Cilj nam je i da pokažemo koje su još vrednosne i ideološke podele važne za što obuhvatnije razumevanje savremene političke elite u Srbiji.

Osnovne pretpostavke narednih analiza su sledeće. Politički sistem u Srbiji, u periodu od 1990. do 2003. godine, može se okarakterisati kao hibridni režim, tj. kao izborni autoritarizam, a od održavanja prvih slobodnih i poštenih izbora (2003. godine) Srbiju možemo svrstati u grupu zemalja u kojima se odvija proces konsolidacije izborne demokratije. Takođe, jedna od osnovnih hipoteza je da među pripadnicima aktuelne političke elite postoji konsenzus u vezi sa prihvatanjem participativne političke kulture. Pretpostavljamo i da su neke druge podele (pre svega distinkcija između leve i desnice) danas važnije za formiranje političkog identiteta u odnosu na pitanja u vezi sa izbornom demokratijom.

U skladu s ciljevima i pretpostavkama, rad će biti podeljen na dve celine. U prvom delu će se analizirati proces utemeljenja izborne demokratije na institucionalnom i vrednosnom planu, a u drugom delu rada istražiće se promene u ideološkoj samopercepciji političke elite.

2. Konsolidacija demokratskog političkog sistema

U ovom delu rada pokazaće se kako se odvijao proces izgradnje institucionalnih osnova demokratskog režima, tj. analiziraće se razlike između jednopartijskog poretka (koji je karakterisao socijalistički period), izbornog

autoritarizma (1990–2003) i relativno stabilnog višestranačkog poretka (proces konsolidacije demokratije počeo se odvijati nakon petooktobarskih promena, tačnije nakon održavanja prvih fer i slobodnih izbora 2003. godine). Dakle, u središtu pažnje prvog dela rada je analiza političkih institucija koje su okvir delovanja političke elite. Osim normativne analize političkih ustanova (pre svega institucije demokratskih izbora kao nukleusa demokratije), nastojaće se ukazati i na transformaciju političke kulture i dominantnih političkih vrednosti u Srbiji. Sumiranjem različitih podataka, kako onih koji idu u prilog tezi o konsolidaciji demokratskog poretka tako i onih koji ukazuju na suprotne tendencije, pokušaće se zaključiti u kojoj meri je liberalno-demokratski poredak utemeljen u savremenom političkom poretku u Srbiji. Osvrnućemo se i na izazove i prepreke sa kojima se konsolidacija demokratije suočava.

2.1. Istorijsko-kontekstualni okvir (period socijalizma i izborni autoritarizam od 1990. do 2003. godine)

Gotovo čitavu drugu polovinu prošlog veka prostor sadašnje Srbije obeležilo je postojanje SFR Jugoslavije, sa svim njenim specifičnostima. Komandno-planski proces reprodukcije u socijalizmu je kao jedinstvenu celinu kontrolisala vladajuća kolektivno-vlasnička klasa (nomenklatura), što je podrazumevalo totalizaciju, „stopljenost“ društvenih podsistema, odnosno podrazumevalo je da ekonomski, politički i kulturni podsystem nisu bili međusobno razdvojeni. To je značilo i da je nomenklatura činila jedinstvenu vladajuću grupaciju, striktno hijerarhijski organizovanu, koja se regrutovala na osnovu nimenovanja posednika nižih položaja od strane viših (Lazić 2011).¹

Specifičnosti jugoslovenskog socijalizma (vidi u Lazić 1987, 1994) u velikoj su meri odredile i tokove njegovog raspada, kao i način uspostavljanja i funkcionisanja novog tipa društvenih odnosa. Te specifičnosti, a prvenstveno samoupravni institucionalni i ideološki okvir, pomogle su da se tržišni preobražaj odvija usporeno i uz veliki uticaj tadašnje vladajuće grupacije, kroz proces koji je Lazić sumarno nazvao „blokirana transformacija“ (Lazić 2011). U uslovima skrajnutosti sistemskih promena u drugi plan, kao ključni akter za njihovo izvođenje nametala se dotadašnja vladajuća grupacija, koja se legitimisala i kao reformatorska u socijalizmu, i kao zaštitnica nacionalnih interesa, nadzirući i kontrolišući čitav proces usporenog društvenog preobražaja. Posmatrajući politički aspekt, ovaj period je

¹ Treba, ipak, imati na umu da je realnost odstupala od ovde navedenog idealno-tipskog modela, te da je postojala uslovna odvojenost društvenih podsistema.

karakterisalo održavanje izbora samo nominalno, dok je za pojavu regularnih demokratskih procedura trebalo sačekati poduži period.

Iako je institucionalno-politički okvir, nakon 1990. godine, dobio novu, ključnu dimenziju – s početkom redovnog održavanja višestranačkih izbora – to je bilo veoma daleko od suštinske demokratizacije društva. Zapravo, normativna promena je u bliskoj međusobnoj vezi s drugim specifičnim promenama funkcionisanja čitavog društvenog sistema. Rastvaranje nomenklature na više elita, tj. formiranje političke elite na osnovu liberalnog procesa izbornog takmičenja, bilo je umnogome fasadno. *Per definitionem*, ona stranka koja osvoji najviše glasova na fer i slobodnim izborima, samostalno ili u koaliciji, formira vlast. Međutim, devedesetih godina dvadesetog veka izbori su se održavali samo nominalno. Osim određenih izuzetaka, poput lokalnih izbora 1996, izbori su se sve do 2003. godine odvijali u nedemokratskom ruhu, tj. mahom su bili pokradeni (Pavlović, Antonić 2007).

Pogledajmo bliže kako su izgledali pomenuti procesi. Kao što je navedeno, na najvažnijim položajima u upravno-administrativnom aparatu države u posmatranom periodu došlo je do relativno malih promena. Savez komunista Srbije, koji je kao deo Saveza komunista Jugoslavije bio na vlasti od 1945. do 1990. godine, pod imenom Socijalistička partija Srbije (SPS), uspeo je da zadrži vlast i u pluralističkim uslovima, mada uz bitne razlike – kako u vidu programskih opredeljenja tako i u pogledu organizacije i načina delovanja.

SPS je uspela da pobedi na svim izborima za republički parlament, održanim 1990, 1992. i 1993. godine, kao i za savezni parlament (maj 1992, decembar 1992, novembar 1996), a uzastopne izborne pobede odigravale su se u kontekstu u kome je životni standard građana Srbije trajno i drastično opadao, a privredna situacija postajala sve teža. Jedan od važnih razloga istrajne podrške birača socijalistima treba tražiti u tome što su okosnicu političkih kontroverzi činila pitanja nacionalnog i državnog identiteta, dok su pitanja životnog standarda potisnuta u drugi plan. Time se izražavala podrška „nacionalnoj politici“, a ekonomske teškoće su prihvatane kao „cena“ te politike. Još jedan razlog permanentnih izbornih uspeha SPS je ranija privrženost populacije Srbije socijalističkom režimu i vladajućoj komunističkoj partiji, a tome treba dodati i izvrsnu organizaciju koju su socijalisti nasledili od SKJ, odsustvo finansijskih problema, dominaciju u medijskom prostoru, kao i blokiranje privatizacije. Tako su uzastopni izborni uspesi SPS na republičkim i saveznim izborima usloveli izostanak prve mirne smene vlasti, koja je „najkritičniji prag demokratije“, a koja je uspešno izvedena u svim drugim postsocijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope (Goati 1997: 8–11).

Osvrnemo li se na odnose između partija, primetićemo da se pojavljuje sve veća sličnost između SPS i Srpske radikalne stranke (SRS), koje nakon parlamentarnih izbora 1997. postaju dve najjače partije u Narodnoj skupštini. Bez obzira na to što su se one ideološki različito samodefinisale (prva kao partija levice, a druga desnice), reč je o vrlo sličnim organizacijama, kako u pogledu političkih opredeljenja, socijalne i vrednosne strukture pristalica, tako i u pogledu politike koju su vodile u prethodnom periodu. Radikali su od svog formiranja, pored etničke isključivosti, snažno naglašavali socijalnu jednakost, a SPS, iako se posmatrano programski priklonio neokomunističkoj opciji, u svom političkom delovanju angažovao se i na ostvarenju ideje „Velike Srbije“, čime se približio ultranacionalističkom SRS (odatle i spremnost na obrazovanje koalicione vlade sa radikalima marta 1998).

Na suprotnom polu, kada je reč o partijama koje su pripadale demokratskoj koaliciji – Srpski pokret obnove (SPO), Demokratska stranka (DS), Demokratska stranka Srbije (DSS) i Građanski savez (GS) – pored velikih promena u izbornoj snazi partija i sastavu koalicija, njih je u čitavom opisivanom periodu karakterisala stalna međusobna borba, praćena izrazitim animozitetima između njihovih lidera. Razjedinjenost opozicije pokazala se već na prvim višestranačkim izborima 1990, kada ona nije bila u stanju da se ujedinjena suprotstavi vladajućem SPS. SPO i DS, kao dve najveće opozicione partije, nisu postigle sporazum o zajedničkom nastupu ni na izborima 1992, što je SPS omogućilo da, bez obzira na osipanje izborne podrške, održi vlast. Od tada, pa do sredine 1993, odvijao se intenzivan sukob između demokratske opozicije (SPO, DS i DSS) i radikala koji su, iako nisu bili na vlasti, izrazito podržavali socijaliste. Izbore 1996. karakterisalo je kratkotrajno ujedinjavanje opozicije u koaliciju „Zajedno“, koja je, nakon pokušaja režima da poništi pobeđu te koalicije na lokalnim izborima u velikom broju opština i gradova Srbije, organizovala dugotrajne masovne proteste. Koalicija se, zbog sukoba dve najznačajnije članice, SPO i DS, raspala već sredinom naredne godine, nakon čega je SPO uspostavio saradnju sa SPS. Imajući poslednje na umu, Goati zaključuje da je približavanje SPO i SPS, pored povećanja opšte zbrke na opozicionoj sceni Srbije, imalo jedan još dalekosežniji efekat, a to je pretvaranje višepartijskog parlamenta Srbije u parlament bez opozicije (Goati 2001: 163–166).

Velika slabost opozicije ogledala se i u čestim unutarpartijskim raskolima, jer je reč o partijama koje su imale vrlo kratak politički „staž“, pa su u njima političke uloge bile nedovoljno jasno definisane, odnosi između pojedinih nivoa partijske organizacije nisu bili kristalizovani, dok su partijski organi posedovali mali autoritet. Na delu je, smatra Goati, bilo postojanje

„dvostrane opozicije“, koja se ogledala u tome što su raskoli između opozicionih partija bili dublji nego raskoli između opozicionih i vladajućih partija. Ipak, kako je i sukob između vladajućih partija i opozicije bio izrazito snažan, raskol oko ključnih pitanja ostavio je neizbrisiv trag na partijski sistem Srbije, koji se ogleda u velikoj „ideološkoj distanci“ i u izraženim animozitetima između relevantnih političkih partija (Goati 1997: 12–14), dajući političkoj eliti osnovna obeležja „fragmentisane grupe“.²

Pozabavimo se sada i pitanjem regularnosti izbornog procesa u Srbiji u tom periodu. Zanimljivo je da su vladajuće partije po svojoj volji i u svom interesu proglašavale i menjale pravila izbornog nadmetanja, čime su povećavale neizvesnost u izbornom procesu i dovodile u neravnopravan položaj svoje izborne konkurente (neke od tih strategija bile su: promena zakona o izbornim jedinicama pred same izbore, usvajanje propisa s retroaktivnim dejstvom, korišćenje nepreciznih i nejasnih pojmova, česte promene propisa i sl.). Sve navedeno značilo je negaciju slobodnih i poštenih izbora, kod kojih su pravila nadmetanja izvesna, a rezultat neizvestan.³

Pored neravnopravnog položaja partija u izbornom nadmetanju, na izborne rezultate uticale su i izborne mahinacije. Među njima su najznačajnije bile: masovno dvostruko glasanje, „glasanje“ lica koja su trajno odsutna ili umrla, pritisak na zaposlene da glasaju za određene partije ili kandidate, organizovano ubacivanje u glasačke kutije većeg broja unapred popunjenih glasačkih listića, krivotvorenje izbornih spiskova i zapisnika sa biračkih mesta, arbitrarno poništavanje izbornih rezultata od strane sudova i dr. Tome je doprinela čvrsta stopljenost vladajuće partije sa državom. Tako se pravosudni sistem nije suprotstavio očiglednim izbornim neregularnostima, a sudovi su u slučaju lokalnih izbora 1996. iskorišćeni i kao instrument za preinačavanje izbornih rezultata.

Ovde primećujemo i kakve reperkusije na politički sistem ima sraslost parlamentarne, izvršne i sudske vlasti. Autonomija „tri grane vlasti“ jedan je od preduslova razvoja demokratije. Međutim, u Srbiji tokom devedesetih godina ne možemo zaključiti da je taj uslov bio ispunjen, naprotiv! Važno je napomenuti da se kontinuitet ove prakse, pogubne po konsolidaciju demokratskog poretka, umnogome nastavio i nakon 2000. (svakako, ne u istom obimu).

² Videti o tipovima političke elite uvodni tekst u ovoj studiji.

³ Treba napomenuti da se nadmoćan položaj vladajućih partija ogledao i u ekonomskoj i medijskoj dimenziji neravnopravnosti. Naime, u ekonomskoj sferi prednost vladajućih partija proizlazila je iz dominacije javnog vlasništva u privredi, a u medijskoj sferi se ogledala u manipulativnom korišćenju javnih sredstava informisanja (Goati 2001: 177).

Kao vrhunac izbornih mahinacija, sa dalekosežnim političkim posledicama, izdvajaju se one na lokalnim izborima 1996. i na predsedničkim izborima održanim u decembru 1997. godine. Preinačavanje izbornih rezultata putem sudskih odluka i odluka izbornih komisija u korist vladajuće partije na lokalnim izborima 1996. podstaklo je masovni građanski protest, koji je ozbiljno uzdrmao vladajući režim i doveo do krupnih promena na političkoj sceni Srbije. Izborna prevara na decembarskim predsedničkim izborima 1997, kojom su dopisane stotine hiljada glasova albanskih birača na Kosovu i Metohiji kandidatu SPS, zapanjuje u pogledu bezobzirnosti sa kojom je počinjen falsifikat, budući da se njegovi akteri uopšte nisu trudili da sakriju tragove krivotvorenja (Goati 2001: 176–178).

Najzad, ako posmatramo političku kulturu i izborne rezultate, kako Goati ukazuje, na prvi pogled moglo bi se zaključiti da strategijom oslanjanja na dominantno državno vlasništvo SPS može permanentno da odnosi pobjede na izborima i tako produžava svoju dominaciju. Međutim, posmatrano na duži rok, državno vlasništvo znači globalnu neefikasnost ekonomskog sistema i postepeno slabljenje podrške politici koja se oslanja na to vlasništvo, što se na paradoksalan način pokazalo na izborima za Saveznu skupštinu i za lokalne organe vlasti 1996. Na izborima za poslanike Savezne skupštine ubedljivo je pobedila SPS, sa osvojenih 64 od 108 mandata (59%). No, ishod lokalnih izbora je za socijaliste predstavljao pravo razočaranje, budući da je koalicija „Zajedno“, iako u suženom sastavu (bez DSS), pobedila u 41 od ukupno 189 opština (21,7%), kao i u sedam od deset najvećih gradova Srbije. Kako Goati zaključuje, važnost te pobjede veća je nego što proizlazi iz broja opština, imajući u vidu da je u opštinama u kojima je koalicija „Zajedno“ ostvarila većinu živelo 35,4% stanovnika Srbije, u njima se ostvarivalo više od polovine ukupnih bruto zarada i nalazilo se $\frac{3}{4}$ fakulteta Srbije (Goati 1997: 18).

Ako postavimo pitanje kako se može objasniti različit uspeh SPS na istovremeno održanim saveznim i lokalnim izborima, prema istom autoru, deo objašnjenja treba tražiti u karakteru izbornog sistema. Naime, u većinskom izbornom sistemu sa dva kruga, koji je važio na lokalnim izborima, naglasak je na ličnosti kandidata, dok u proporcionalnom sistemu, koji je primenjen na saveznim izborima, presudnu važnost imaju stranke. Može se pretpostaviti da su socijalisti na lokalnim izborima biračima ponudili manje ugledne i atraktivne ličnosti nego kandidati koalicije „Zajedno“. Na drugoj strani, na slabiji rezultat verovatno je uticalo i to što državna televizija nije bila u stanju da obezbedi medijsku podršku za više hiljada njenih kandidata, kao što je to bio slučaj na saveznim izborima. Naposletku, možda je najvažnije to što su savezni izbori dali prosečnu sliku biračkog tela

Srbije, dok su lokalni izbori otkrili podjelu na „dve Srbije“: prva je seoska i prigradska, koja je pretežno glasala za socijaliste, dok je druga gradska Srbija, koja je pružila podršku demokratskoj opoziciji (Goati 1997).⁴

Konkretnije, kada je u pitanju socijalna struktura pristalica i socijalna utemeljenost političkih partija devedesetih, stanje je bilo sledeće. Kada je reč o vladajućim partijama, SPS je sve do septembarskih izbora 2000. predstavljala političku partiju sa najširim socijalnom osnovom. Početkom devedesetih godina, socio-profesionalna, obrazovna i starosna struktura pristalica SPS-a relativno je uravnotežena i uglavnom odgovara strukturi biračkog tela u celini. Kasnije među pristalicama SPS-a dominiraju radnici i seljaci, a od sredine devedesetih penzioneri i domaćice, snižava se obrazovni nivo, a povećava učešće najstarijih birača. Na drugoj strani, SRS se profilisala kao partija pretežno urbanih i muških birača, na početku mlađih, a kasnije sve starijih, uglavnom nižeg i srednjeg obrazovanja. Do kraja 1995. godine SRS je naglašeno radnička stranka (pre svega nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika), a kasnije gotovo u podjednako meri i stranka penzionera i domaćica, kao i stranka nižih slojeva.

Kada je reč o suprotnom polu – o opozicionim partijama u pomenutom periodu – DS je predstavljala izrazito stranku intelektualaca (pred prve višestranačke izbore u Srbiji, više od polovine pristalica DS su birači sa višom i visokom stručnom spremom) i stranku mlađih birača. Međutim, brojni rascepi unutar stranke, iz koje je nastalo više drugih stranaka, doveli su ubrzo do „seljenja“ dela najobrazovanijih pristalica ka novoformiranim strankama. Taj trend se nastavlja sve do kraja devedesetih, kao posledica nezadovoljstva najobrazovanijih birača političkim delovanjem opozicije u celini, ali i politikom DS (odbijanje DS da 1992. pristupi koaliciji DEPOS, pokušaji koketiranja sa režimom 1992. i 1993. godine). DS je ponovo postala atraktivnija za najobrazovaniju grupu birača krajem 1996. i početkom 1997. godine, u vreme koalicije „Zajedno“, ali je neslavan kraj ove koalicije ponovo odbio deo najobrazovanijih birača od DS.

Formirana 1993, DSS je sve do kraja prve polovine 2000. uživala podršku tek nekoliko procenata birača, da bi za nekoliko meseci, od avgusta 2000. do decembarskih republičkih parlamentarnih izbora iste godine, podrška DSS-u vrtoglavo narasla. DSS je od osnivanja stranka sa visokim učešćem intelektualaca, ali se učešće pristalica sa višom i visokom stručnom spremom smanjilo sa 35% iz 1993. na 15% krajem 2000, dok se u istom

⁴ Ovakvo opredeljenje „gradske Srbije“, između ostalog, posledica je, kao što je navedeno, toga što je životni standard stanovnika gradova, čija je egzistencija vezana za delatnost sekundarnog i tercijarnog sektora, u većoj meri bio ugrožen imanentnom neefikasnošću ekonomskog sistema zasnovanog na državnom vlasništvu (Goati 2007: 18).

periodu starost pristalica DSS-a povećavala. Nakon drastičnog, gotovo desetstrukog povećanja broja pristalica tokom 2000. godine, DSS je imao najširu socijalnu osnovu, pa je bio daleko atraktivniji od drugih stranaka za gotovo sve grupe birača. Najzad, kada je u pitanju SPO, koji je početkom devedesetih predstavljao najsnažniju opozicionu stranku, dugo vremena se mogao okarakterisati kao stranka mlađe biračke populacije, radnika, službenika i tehničara, pa i stručnjaka (sve navedene podatke vidi u Slavujević 2006: 193–201).

Vratimo se sada na izborne rezultate. Kao što je rečeno, SPS se nije pomirila sa nepovoljnim rezultatima lokalnih izbora, već je pokušala da poništi te rezultate, što je izazvalo masovne proteste. Široko učešće građana u protestima demokratske opozicije predstavljalo je novi momenat u političkom životu Srbije.⁵ Premda je opozicija i ranije, u više navrata, pokušavala politički da artikuliše nezadovoljstvo građana (naročito 1991. i 1992), njeni pozivi nisu nailazili na širok odziv. Veći zamah, masovnost demonstracija i transformacija političkog htenja 1996. može se objasniti različitim ekonomskim, političkim i društvenim prilikama u odnosu na 1991. i 1992, jer je tada bilo moguće jasno sagledati višestruko porazne efekte dotadašnje politike režima u Srbiji.

Drugim rečima, iako su početkom devedesetih započete temeljne sistemske promene (u smislu ukidanja komandno-planske ekonomije i političkog monizma, i uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog takmičenja), zapravo je došlo do zamrzavanja transformacije i očuvanja *statusa quo*, kako bi se mogla sačuvati društvena dominacija i izvršiti konverzija iz javnih u privatne ekonomske resurse. Dotadašnja nomenklatura, iako nije više raspolagala jedinstvenim ekonomsko-političko-ideološkim monopolom, uspela je da zadrži dominantan položaj. Upravo manipulišući nukleosom demokratije, tj. izbornim procesom, „prelazna elita“ uspevala je da očuva svoju vlast i neometano kontroliše ekonomske, kulturne i, svakako, organizacijske/političke resurse (Lazić 2011).

Ukoliko se krećemo u okvirima institucionalne podloge političkog sistema, ovaj period možemo nazvati i hibridnim režimom, odnosno izbornim autoritarizmom. Hibridni režim je režim u kome postoje neke demokratske ustanove, ali koji ipak ne ispunjava sve uslove da bi se mogao nazvati demokratijom. Reč je, zapravo, o svojevrsnoj „političkoj sivoj zoni“ (Vučićević 2010: 3). U izbornom autoritarizmu postoji partijski pluralizam i održavaju se izbori, međutim, to se dešava samo nominalno. Izborni

⁵ S tim u vezi, valja napomenuti da su protestima 1996–1997. artikulisani prvenstveno interesi srednjih slojeva (v. Mimica 1997; Babović, Cvejić, Vuletić 1997).

proces je samo formalna zavesa koja prikriva nedemokratsku suštinu (Pavlović, Antonić 2007: 72).

Međutim, ono što razlikuje ovaj period od socijalističkog perioda jeste promena ne samo institucionalnog i formalnog nivoa već i menjanje političke kulture, u donekle participativnu političku kulturu. Dakle, ono što karakteriše hibridni režim je to što birači ipak izlaze na izbore i postoji mogućnost promene vlasti (uostalom, politički prevrat 2000. godine ne bi bio moguć da nije bilo formalne podloge, izbora i postepenog razvitka te političke kulture). O značaju konsolidacije participativne političke kulture, posebno nakon 2003, raspravljaćemo u narednom poglavlju.

2.2. Demokratizacija izbornog procesa i kulture i formiranje autonomne političke elite u Srbiji nakon 2003. godine

Nakon demokratskih promena 2000, tačnije od parlamentarnih izbora 2003, može se govoriti o početku konsolidacije izborne demokratije u Srbiji (Pavlović, Antonić 2007). Poštena i slobodna izborna utakmica najopštiji je pravni, politički, ali i vrednosni okvir za uspostavljanje i regrutaciju političke elite od 2003. godine. Početkom dvadeset prvog veka, politička situacija u Srbiji dobija predznak izborne demokratije⁶ i utemeljuje se institucionalni takmičarski referentni sistem u okviru koga se formira autonomna politička elita.

Nakon sloma socijalizma, nove političke elite u istočnoevropskim zemljama preuzele su obrasce sistemskih promena koje im je nametnula ekonomski i vojno nadmoćnija spoljna sredina. Ukupni društveni odnosi morali su biti usklađeni sa neometanom proizvodnjom profita. Politička sfera, koja nas u ovom radu najpre zanima, oblikovana je i umnogome instrumentalizovana tako da omogući slobodno funkcionisanje kapitalističkog načina proizvodnje. S druge strane, principi tržišne utakmice (pre

⁶ Ustavna, odnosno predstavnička, ili liberalna demokratija daleko je zahtevniji i širi koncept od onog obuhvaćenog minimalnom definicijom. Održavanje slobodnih i poštenih izbora su nužan, ali ne i dovoljan uslov da bi jedan sistem bio svrstan u kategoriju liberalne demokratije. Elementi i procesi koji čine društveno-politički život određenog društva između izbora su konstitutivni delovi i ključna pitanja predstavničke demokratije. „Izborne demokratije su karakteristične po izborima koji se odvijaju u slobodnim i fer uslovima, dok liberalne demokratije idu korak dalje i obeležava ih vladavina prava i striktno poštovanje ustava, horizontalna odgovornost izabраних funkcionera, zaštita pluralizma, prava i sloboda građana, kao i nepostojanje „rezervisanih domena“ (Vučićević 2010: 4). Mi, u ovom radu, nećemo ulaziti u analizu razvoja liberalne demokratije u Srbiji, već ćemo ostati u okviru minimalnog tj. izbornog nivoa, zbog toga što nam je taj institucionalni politički okvir važan za razumevanje takmičarske podloge za regrutaciju političke elite.

svega, takmičenje kao legitimni kanal u okviru kojeg se regrutuju akteri za vodeće pozicije) preslikani su i na politički domen. S obzirom na to da je izborna trka politički ekvivalent tržišnom principu odnosa ponude i potražnje, važno je ispitati u kojoj su se meri izborna praksa i izborna politička kultura konsolidovali u Srbiji. Ovo je, dakle, ne samo normativni već i legitimacijski okvir, u kojem se konsoliduje ideja neupitnosti takmičarskih principa, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi. Eventualno jačanje ideološke utemeljenosti izborne demokratije ukazuje na nastavak i stabilizaciju procesa konstituisanja nove kapitalističke klase, u okviru koje postoji autonomija ekonomske, odnosno političke elite.⁷

Više od jedne i po decenije nakon početka brzih promena i postepenog konstituisanja nove kapitalističke vladajuće klase u Srbiji, bitno je analizirati politička i ideološka usmerenja ekonomske, odnosno političke elite, čime bi se mogla utvrditi i utemeljenost legitimacijskih obrazaca koji omogućavaju dalji razvoj društva u pravcu stabilizacije kapitalističkog poretka. Mi ćemo se upravo zbog toga osvrnuti na razvoj izbornog procesa i participativne političke kulture u Srbiji.

Uprkos tome što su primedbe na određene nepravilnosti u toku izbornih ciklusa i međusobne optužbe pojedinih političkih aktera postale konstanta u Srbiji,⁸ izborni proces se od 2003. godine, po pravilu, odvija na slobodan i pošten način. Nećemo ulaziti u analizu pojedinačnih izbora, ali ćemo napomenuti da pojedine primedbe (prevremeni izbori, pritisak na birače na dan izbora, nedovoljno sređeni birački spiskovi, relativna netransparentnost finansiranja kampanja, medijska neravnopravnost, „prljave“

⁷ Uzajamna povezanost i sprega između ekonomske i političke elite u Srbiji bez sumnje postoji i nakon dvehiljaditih. Svakako se ne sme prenebregnuti činjenica da neretko postoje veoma bliski kontakti, a ponekad i akterska istovetnost između političke i ekonomske elite. Međutim, uprkos toj činjenici, u okvirima kapitalističke vladajuće klase regrutacijski oblici pripadnika ekonomski, odnosno politički dominantnog sloja klase su drugačiji, što pokazuju i empirijski obrasci (vidi tekst o regrutaciji političke elite u ovoj studiji).

⁸ Ako se pogledaju OEBS-ovi izveštaji o dva skorašnja parlamentarna izborna procesa (2012. i 2014. godine), može se zaključiti da, iako su problemi u tzv. bočnim arenama izbornog procesa (tj. na nivou medijske prezentacije i na nivou nedovoljne transparentnosti stranaka i kampanja) permanentni, nije bilo značajnijih primedbi na sam čin glasanja, brojanje listića i obradu i proglašenje rezultata (OEBS, 2012; OEBS, 2014). Po pravilu, pojedini lideri stranaka optužuju druge takmace (pre svega one koji su trenutno u vladajućoj koaliciji) za razne forme kršenja izbornih procedura, ali uglavnom te primedbe nestanu iz javnog diskursa kada utihne izborna trka (kao što je bilo i posle izbora 2016. godine). Stoga se može pretpostaviti da je deo tih optužbi (svakako ne sve) zapravo još jedno od izbornih oružja u borbi sa političkim protivnicima. Takođe, ova praksa političkog obračuna svakako nije karakteristična samo za srpsku političku scenu.

izborne kampanje, optužbe na račun izbornih oponenta koji se neretko predstavljaju kao neprijatelji, a ne kao takmaci itd.), jesu zajednički imenitelj izbornog procesa u Srbiji u poslednjih trinaest godina.⁹ Pa ipak, uprkos tome, postoji više od decenijskog kontinuiteta smena vlasti, formiranja različitih koalicija i održavanja izbora na različitim nivoima, bez ozbiljnije sumnje da je bilo reči o izornoj krađi, tj. o nameštanju izbornih rezultata. U prilog tome govore ne samo OEBS-ovi izveštaji već i izveštaji kako RIK-a tako i nezavisnih institucija, pa i političkih stranaka. Ako se pođe od pretpostavke da je za opstanak izborne demokratije ključno ponašanje gubitnika izbora (priznavanje izbornih rezultata i mirni dalji opstanak u opoziciji, ili pak odlazak sa vlasti i prepuštanje vodećih državnih aparata u ruke političkih oponenta), može se zaključiti da se u poslednjoj deceniji u Srbiji nije dogodio presedan u smislu nepriznavanja zvaničnih izbornih rezultata. Dakle, uspostavljen je kontinuitet neupitnosti činjenice da je „demokratija jedina igra u gradu“ (Pavlović, Antonić 2007; Lazić 2014: 18).

Smatramo da je posebno važno ispitati kako se u društvu, koje se sa takmičarskim izbornim procesom upoznalo tek pre dvadeset i šest godina, a sa institucijom slobodnih i poštenih izbora tek pre trinaest godina, ustalila participativna politička kultura koja predstavlja važnu vrednosnu podlogu za opstanak demokratije, kao i institucionalnih i ideoloških okvira za reprodukciju kapitalističkog sistema. Politička kultura¹⁰ podrazumeva celinu preovlađujućih političkih gledišta i vrednosti u jednom društvu u određenom dobu (Kuljić 2007: 273). Olmond i Verba navode da postoje tri osnovna tipa političke kulture (i nekoliko mešovitenih tipova). Dok je parohijalna politička kultura temelj tradicionalnih, a podanička politička kultura osnov autoritarnih društava, participativna politička kultura je neophodan (mada ne i dovoljan) uslov postojanja demokratskih sistema. Participativni tip političke kulture pretpostavlja da pojedinci aktivno učestvuju u političkoj sferi, bilo u

⁹ Jedna od najbitnijih primedbi u vezi sa nemogućnošću uspostavljanja potpune konsolidacije demokratskog poretka u Srbiji je nedovoljna autonomija tri grane vlasti – sudske, zakonodavne i izvršne. Podela vlasti je kamen temeljac demokratije i stoga nedovoljna transparentnost u pogledu odvojenosti sudstva, Vlade i Parlamenta ozbiljno ugrožava i umanjuje pozitivnu ocenu u pogledu utemeljenosti demokratije.

¹⁰ Olmond i Verba pod sintagmom „politička kultura“ podrazumevaju tipove orijentacije populacije jedne zemlje u odnosu na političke objekte, tj. u odnosu na politički sistem, njegove ključne institucije i procedure, i u odnosu na ulogu koju ima pojedinac u tom sistemu (Gredelj 2000; Almond, Verba 1989). Politička kultura je inherentno dinamična, ali može biti i postojana u dužem vremenskom periodu. Različiti nivoi ne/demokratske (odnosno stepen autoritarnosti ili demokratizacije političkog poretka), pored ostalih uticaja (koji mogu ostvariti religija, određene norme i sankcije itd.), suštinski određuju konkretnu političku kulturu (Kuljić 2007: 273).

ulozi kandidata za čelne pozicije u državi, bilo u ulozi birača pretendenta za vodeće položaje u društvu. Korpus ideja koje podrazumeva ovakva politička kultura umnogome se temelji na ideji poštene izborne utakmice, kao nukleusa demokratije i na partijskom pluralizmu koji će najbolje omogućiti reprezentativnost volje građana (Almond, Verba 1989: 18).¹¹

Smatramo da kontinuirano održavanje izbora u demokratskom ruhu i neupitnost regularnosti izbornih rezultata omogućava oblikovanje participativne (ili, još uže, izborne) političke kulture. Sa druge strane, stabilna demokratska politička kultura je vrednosna podloga za neometano održavanje poštenih i slobodnih izbora. Reč je, dakle, o povratnoj sprezi između formalno-organizacijskog i vrednosnog nivoa: odsustvo manipulacije izbornim procedurama i rezultatima omogućava da demokracija bude konstanta u političkoj jednačini Srbije. Izmičući se iz ovog, normativnog ugla analize, konsolidaciju izborne demokratije koja, dakle, podrazumeva izborni proces i participativnu političku kulturu, možemo posmatrati kao važan okvir za opstanak i dalji razvoj, ne samo nove kapitalističke klase već i tržišnog principa u celini, odnosno neupitnosti kapitalističkog poretka zasnovanog na liberalnoj ideji nadmetanja na svim nivoima društva.

Podaci iz istraživanja političke elite u Srbiji 2015. godine umnogome potkrepljuju tezu o prihvatanju određenih demokratskih elemenata i konsolidaciji političke kulture sa demokratskim predznakom (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Stepen slaganja s tvrdnjom da višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, pripadnici političke i ekonomske elite, u %

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Politička elita (2015)	1	9	16	45	28
Ekonomska elita (2012)	7	26	17	32	17

¹¹ Ovako postavljen model političke kulture je idealnotipski: čak i u društvima koja su na lestevici demokracije postavljena iznad Srbije postoje odstupanja od navedenih principa. Sve sličniji stranački programi, permanentne promene ideoloških i partijskih pozicija istih aktera, neispunjavanje predizbornih obećanja i sl. dovode do razočaranja građana u izbornu demokratiju. Posledica toga je i sve manja izlaznost na izbore (Srbija se, s obzirom na to da je na parlamentarnim izborima 2014. godine odziv birača bio najmanji od kada se izbori održavaju, u potpunosti uklapa u navedenu pretpostavku; Jovanović, Vučićević 2014: 29). No, s obzirom na to da su se birači u Srbiji relativno skoro upoznali sa praksom održavanja fer i slobodnih izbora, smatramo da je važno da ispitamo da li ovaj normativni i vrednosni okvir prihvataju pripadnici političke elite.

Kao što vidimo iz Tabele 1, čak 73% ispitanika koji pripadaju političkoj eliti prihvata ideju da je stranački pluralizam osnov demokratskog uređenja, što nam govori o utemeljenju participativne političke kulture koja podrazumeva konkurenciju političkih partija na izbornom tržištu. Ovakav nalaz korespondira s rezultatima nekih prethodnih istraživanja sprovedenih u Srbiji. Da je politički liberalizam utemeljen među pripadnicima svih društvenih klasa, a posebno u višoj klasi, pokazala su i prethodna istraživanja (politički liberalizam je već 2003. preovlađivao u svim društvenim klasama, a prema podacima dobijenim 2012. godine znatno je ojačao; v. Lazić, Pešić 2013: 292). Međutim, kako su citirani autori ukazali, treba biti obazriv sa ovakvim zaključcima. Korišćenjem sofisticiranijih statističkih metoda dobijeni su podaci koji pokazuju nešto drugačije tendencije. Naime, orijentacija ka političkom liberalizmu raste u slučaju vladajuće klase, a to nije slučaj sa ostalim klasama. „To dugotrajno održavanje autoritarne političke orijentacije među hijerarhijski nižim društvenim grupama (više od dvadeset godina nakon uvođenja višepartijskog sistema) predstavlja indikaciju relativno intenzivne normativno-vrednosne disonance (retrogradno orijentisane!) i upozorava na još uvek značajnu mogućnost nedemokratske mobilizacije stanovništva Srbije“ (Isto: 295).

Podaci koje smo dobili istraživanjem političke elite iz 2015. godine umnogome se slažu sa podacima koji ukazuju na prihvatanje liberalnih ideja od strane srednjih i viših društvenih klasa/slojeva. To što vladajuća klasa kontinuirano prihvata liberalne političke vrednosti ide u prilog tezi o konsolidaciji izborne demokratije i, posebno, izborne političke kulture. Ovo je naročito značajno ako se ima u vidu da je situacija kod ekonomske elite drugačija: dok 49% ispitanika prihvata ideju da je stranački pluralizam osnov demokratskog uređenja, dotle je čak trećina njih odbija. Ovakvo dobijeni podaci mogu se bolje razumeti ako se pogleda Tabela 2. Na pitanje: „Kojim načinom delovanja se danas najbolje mogu zaštititi opšti interesi građana?“, čak 52% pripadnika ekonomske elite odgovorilo je da samo ličnim vezama i poznanstvima građani mogu zaštititi svoje interese. To znači da postoji skepsa u vezi sa značajem višestranačkog sistema za razvoj društva. Dakle, ekonomska elita se, za razliku od političke elite, u većini slučajeva opredeljuje za individualne strategije. Pretpostavljamo da su uzroci ovakve orijentacije, između ostalih, nedostatak poverenja u političke institucije u Srbiji, kao i isticanje značaja sopstvenog truda za uspeh. Takve individualne strategije, zbog načina funkcionisanja nesputanog takmičarskog principa i nadmetanja na tržištu, jesu imanentne ekonomskoj eliti.

Tabela 2. Način delovanja kojim se danas najbolje štite opšti interesi građana, pripadnici političke i ekonomske elite, u %

	Na izborima, glasanjem za odgovarajuće stranke	Pisanjem peticija, organizovanjem referenduma	Uličnim demonstracijama, protestima, masovnim pobunama	Štrajkovima i drugim oblicima borbe u preduzećima	Ličnim vezama i poznanstvima	Vlastitim radom, zalaganjem i uspehom u poslu
Politička elita (2015)	47	3	1	2	5	40
Ekonomska elita (2012)	25	3	6*	1	10	52

*U poduzorku ekonomske elite masovne pobune i ulične demonstracije bili su zasebno ponuđeni odgovori, koje smo na ovom mestu zbirno prikazali radi preglednosti (2% ispitanika odabralo je ulične demonstracije, dok je 4% odabralo masovne pobune)

Međutim, i kada je reč o političkoj eliti, odgovori ispitanika prikazani u Tabeli 2 daju nešto kompleksniju i drugačiju sliku u odnosu na pitanje o višestranačkom sistemu. Za razliku od većinskog prihvatanja partijskog pluralizma, ovde imamo svojevrsnu polarizaciju odgovora. Tu polarizaciju možemo sagledati iz dve perspektive. S jedne strane, podatak da je izborna utakmica na prvom mestu po učestalosti, tj. činjenica da skoro polovina ispitanika koji pripadaju političkoj eliti smatra da su izbori način delovanja kojim se najbolje štite interesi građana, ide u prilog tezi o utemeljenju izborne političke kulture. S druge strane, jedva nešto manji procenat ispitanika smatra da se vlastitim radom i zalaganjem najbolje ostvaruju opšti interesi, što umanjuje značaj demokratskih izbora kao najpoželjnijeg sredstva za očuvanje interesa građana.

Veliki broj ispitanika koji su se opredelili za izrazito individualne strategije za zaštitu interesa građana može se, kao i u slučaju ekonomske elite, u određenoj meri objasniti nezadovoljstvom funkcionisanja političkih institucija u Srbiji danas. Međutim, uprkos tome što opredeljenje za pojedinačnu borbu za vlastite interese u društvu ne ulazi u korpus ideja koje podrazumeva participativna politička kultura, veoma je značajno primetiti i to da drugi ponuđeni odgovori (štrajkovi, ulične demonstracije, lične veze i poznanstva) imaju veoma malu frekvenciju i „gube bitku“ sa izborima kao najboljom grupnom strategijom za očuvanje interesa. Navedena činjenica ide u prilog tezi da Srbija, prvenstveno ukoliko posmatramo političke aktere, dominantno ipak postaje zemlja sa relativno konsolidovanom izbornom demokratijom.

Interesantan je i podatak da od ukupnog broja ispitanika, koji su vlastiti rad i zalaganje naveli kao najbolji način da se danas zaštite interesi

građana, čak 70% njih ne pripada nijednoj političkoj stranci. S druge strane, pripadnici političke elite, koji su članovi najvećeg broja stranaka (sa izuzetkom Demokratske stranke Srbije, SDA Sandžaka i Socijaldemokratske partije Srbije), u većem ili manjem procentu ipak akcentuju izbore kao najbolje sredstvo za zaštitu opštih interesa. Ovakvi podaci idu u prilog hipotezi da je među pripadnicima političke elite utemeljena ideja o važnosti izbora i izborne političke kulture za održavanje demokratskog poretka. Jedan argument u prilog takvom objašnjenju ovih podataka može biti i to da stranačka politička socijalizacija danas podrazumeva ideju participativne političke kulture, tj. poželjnosti izborne trke za osvajanje vlasti i predstavljanje volje građana u parlamentu. Ovakva socijalizacija izostaje kada su u pitanju pripadnici ekonomske elite, odnosno akteri unutar političke elite koji nisu članovi nijedne političke partije.

Kao kod Tabele 1, i na osnovu analize Tabele 2 možemo uočiti jasnu razdvojenost orijentacija političke i ekonomske elite. Za razliku od političke, ekonomska elita češće navodi individualne strategije za ostvarivanje građanskih interesa, odnosno gotovo dvostruko manje ispitanih pripadnika ekonomske elite veruje da se za ostvarivanje interesa može pouzdati u demokratske ishode glasanja na izborima.

U sklopu proučavanja eventualne konsolidacije izborne demokratije i participativne političke kulture, analizirali smo i stavove pripadnika političke i ekonomske elite o tome da li bi trebalo zabraniti političke stranke koje bi ukinule demokratiju. Odgovore ispitanika koje smo dobili 2015. poredili smo sa odgovorima koje su dali pripadnici političke elite 2003. godine, kao i sa stavovima ekonomske elite. Kao što možemo videti u Tabeli 3, postoji svojevrsna dvostrukost odgovora. Što se tiče političke elite, koju smo istraživali prošle godine, gotovo identičan procenat ispitanika ne slaže se, odnosno slaže se sa ovom tvrdnjom. Sloboda kandidovanja različitih političkih opcija inherentna je potpunoj liberalizaciji političkog polja. Ako politički poredak posmatramo u tim idejnim koordinatama, odgovor koji je s njima u skladu bio bi neslaganje s tvrdnjom. I pripadnici političke elite iz 2003. godine i savremena ekonomska elita su se većinski odlučili za ovakav stav (i u jednom i u drugom slučaju se oko 20% više ispitanika izjasnilo da se ne slaže sa ovim stavom od onih koji se slažu). Akteri koji čine političku elitu 2015. godine iskazali su nešto drugačiji stav: gotovo identičan procenat ispitanika (44%, odnosno 41%) opredelio se za potvrđan i za negativan stav prema ovom pitanju.

Tabela 3. Trebalo bi zabraniti političke stranke koje žele da ukinu demokratiju – politička elita, 2003. i 2015, i ekonomska elita 2012. godine, u%

	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se
Politička elita (2015)	44	15	41
Politička elita (2003)	53	9	38
Ekonomska elita (2012)	53	15	32

Ovakav ishod možemo tumačiti na dva načina. Sa jedne strane, s obzirom na demokratizaciju političkog sistema, koja se nameće kao neupitna vrednost u savremenim društvima, dobijeni rezultati mogli bi ići u prilog tome da politička kultura u Srbiji danas ne ide u smeru liberalizacije. Međutim, kada je reč o izornoj demokratiji javlja se jedan paradoks. Naime, ukoliko postoji potpuna sloboda kandidovanja političkih partija, utoliko se otvara mogućnost da na parlamentarnim izborima pobjedu odnese izborna lista čiji se lideri zalažu za ukidanje demokratskog političkog poretka i za uspostavljanje nekog drugog oblika (autoritarnog, socijalističkog itd.). Dakle, potpuna liberalizacija u sebi sadrži potencijalni nukleus samouništenja. Na primer, u nekim arapskim zemljama, sekularne vlasti navode upravo ovaj argument kao opravdanje za zabranu proislamističkih partija, koje bi potencijalno mogle da osvoje najviše glasova na regularnim izborima i da, u narednom koraku, suspenduju demokratiju uz pomoć koje su na vlast i došli.¹²

Veliko je pitanje da li su ispitanici koji su na ovo pitanje odgovarali kako 2003. tako i 2012. i 2015. godine bili svesni ovog paradoksa i imali ga na umu kada su se odlučivali za jednu od ponuđenih opcija. Međutim, s obzirom na to da ovo jeste kompleksno pitanje i da ne postoji konsenzus o tome šta je više u skladu sa demokratskim principima – da li je to očuvanje demokratskog poretka, makar po cenu kršenja osnovnih liberalnih principa, ili je to ipak postupanje u skladu sa svim načelima demokratije, bez obzira na moguće ne/nameravane posledice – teško se može očekivati da postoji saglasnost i među pripadnicima političke i ekonomske elite. Naši rezultati idu u prilog toj tezi.

¹² Nekada je ovaj argument samo izgovor, kako bi se lideri koji su na vlasti obračunavali sa političkim oponentima. Tada se radi o autoritarnim režimima, a ukoliko se održavaju izbori su samo fasada. Međutim, u nekim slučajevima radi se o realnoj opasnosti od ukidanja sekularnih demokratskih ustanova.

Svakako da se ne može znati da li će izborna demokratija dugoročno opstati, tj. da li će postojeća vlast na miran i demokratski način, u nekom trenutku, biti smenjena, ali rezultati do kojih smo došli ipak govore u prilog tome da se u Srbiji konsoliduje demokratska participativna kultura. Međutim, treba još jednom pomenuti i prepreke sa kojima se suočava konsolidacija demokratije u Srbiji. Pre svega, kao što je rečeno, odvojenost i autonomija državnih aparata, tj. izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, još su uvek nedovoljno razvijeni. Takođe, nepoverenje u političke institucije od strane različitih društvenih grupa razorni je element savremenog političkog sistema.

Kao što smo u uvodu naveli, da bi se dobila što celovitija slika savremenog političkog poretka, važno je postaviti i neka druga pitanja, koja su danas postala ne samo aktuelnija u odnosu na aspekt neupitnosti održavanja izbora i participativne političke kulture, već su i osa podela unutar političke elite. Jedno od važnijih takvih pitanja je ideološka samopercepcija duž dimenzije podele na levicu i desnicu. Zbog toga smo odlučili da se pozabavimo upravo tim problemom: koja su to ideološka pitanja i podele koje savremenu političku elitu razlikuju od političkih elita iz prethodnog perioda i od ekonomske elite?

3. Ideološko pozicioniranje političke elite – politički Esperanto savremene političke scene u Srbiji

Kada je reč o ideološko-političkom spektru, odnosno podeli na desnicu i levicu u prostoru političkog (neminovno i ideološkog) polja, već više od dva veka podela je ustaljena,¹³ a u okvirima savremene literature dobija i naziv „političkog Esperanta našeg vremena“ (Laponce 1981). Ideološko-politička skala sveprisutna je, i to na dva načina: kao polaritet koji strukturise i svodi političke konflikte na bipolarnu osu, i kao kontinuum

¹³ Kao politički pojmovi, levica i desnica se javljaju još tokom Francuske revolucije i uz izuzetak koji se zbio tokom Termidora, kada na kratko dolazi do iščezavanja ovih termina, te njihovog ponovnog obnavljanja tokom Restauracije nakon 1818. godine, podela traje do danas. Protok vremena sa sobom je i sadržinski i analitički različite pojmove donosio i pozicionirao na ideološko-političkom kontinuumu, a povremeno su se čuli i glasovi o prevaziđenosti ove dihotomije (npr. od kraja realnog socijalizma u Evropi, do današnjih dana). Kako ispravno Bakić podvlači, ova povremena osporavanja podele na levicu i desnicu najčešće dolaze od strane formalističkom pristupu poimanja podele na levicu i desnicu nastrojenih intelektualaca (te predstavljaju prolaznu intelektualnu modu) i u trenucima kada se čitav ideološko-politički spektar pomera udesno, što ne umanjuje značaj i neophodnost analitičkog razlikovanja levice i desnice i isticanja društvene sadržine koja se krije u njima (Bakić 2015: 49–54).

koji omogućava poređenja i pozicioniranja na ordinalnoj/intervalnoj skali merenja. Kako glasači tako i sama politička elita koristi levo-desno skalu (L-R scale) za karakterizaciju društvenih pokreta, političkih stranaka i kandidata, političkih programa i generalno svih političko-proceduralnih oblika delovanja. Ovo naglašavanje svakodnevne upotrebe pojmova levice i desnice od strane pripadnika društvene zajednice ne znači i insistiranje na isključivo pomenutim političko-proceduralnim oblicima i zanemarivanje društvene sadržine utkane u date pojmove, već samo isticanje značaja koji za ispitanike ima ova podela (Geser 2008).

Bilo da je čitalac pristalica formalističkog (instrumentalnog, funkcionalističkog), bilo sadržinskog (strukturnog) pristupa levisi i desnici,¹⁴ ostaje neupitno da je empirijski utvrđeno, u studijama izbornog ponašanja, da je samopozicioniranje na skali levice i desnice glavni prediktor izbora glasača (v. Franklin et al. 1992, prema Geser 2008: 3), te u tom smislu ono ostaje vrlo važan instrument i za same pripadnike političke elite. Stoga je za političku elitu svakako od velikog značaja pozicioniranje na ideološko-političkom spektru, te njihovo samopozicioniranje ima dvojaku funkciju: s jedne strane, šalje se simbolička poruka glasačima, dok se, s druge, na ličnom nivou vrši racionalizacija stranačke pripadnosti, kroz poistovećivanje sa željenom ideološkom pripadnošću i uverenje da stranka kojoj pripadaju deli njihova (željena) ideološka stanovišta.¹⁵ O značaju i vrednosti samopozicioniranja na ideološko-političkom spektru govori i podatak da

¹⁴ Formalistički pristup potvrđuje značaj ideološke podele u empirijskim istraživanjima, političko-ideološku osu tumači kao redukciju složene stvarnosti i funkcionalno objašnjava nužnost njenog postojanja, te se najčešće karakteriše kao prevashodno političko-ideološki pristup, a podela na levicu i desnicu shvata se na teorijski ispražnjen način. Suprotno ovom, strukturalističko poimanje podele podvlači da je, bez obzira na društveno-istorijsku promenljivost, reč o odnosu prema bazičnim vrednostima kao što su jednakost i sloboda (Bakić 2015). Odmah valja napomenuti da, kada se pozivamo na empiriju, ne znači da svrstavamo sebe u pristalice prvog pristupa. Naime, empirijska istraživanja levice i desnice bila bi nepotrebna ukoliko ne bi postojala mogućnost uporedno-istorijskih istraživanja, a ona je nužno povezana s uverenjem u jedinstveno jezgro pojmova levice i desnice (svojevremeno sadržinskom pristupu). Naravno, i sam strukturalni pristup mora negovati vezu teorije i istraživanja, kako bi obezbedio valjanu osnovu za izučavanje društvene stvarnosti.

¹⁵ Na ravni subjektivnih potreba i psihološke dimenzije samopozicioniranja, kretanje ulevo/udesno predstavlja funkciju promena u kognitivno-motivacionim potrebama. Svako uverenje je tako, barem jednim svojim delom, motivisano epistemičkom motivacijom (potrebom za znanjem i značenjem), egzistencijalnim potrebama (za sigurnošću i umirenjem), kao i relacionim potrebama za afilijacijom i socijalnom identifikacijom. Ovo ne znači da je ljudsko delanje usmereno samo navedenim potrebama već samo da, pored socijalnih, i psihološki faktori bitno utiču na politička opredeljenja (v. Jost et al. 2009; Dulić 2012).

je u našem istraživanju političke elite tek 3% ispitanika (pri čemu polovina njih nisu pripadnici nijedne političke stranke)¹⁶ reklo da ne zna ili ne može da ponudi odgovor na pitanje o samopozicioniranju. Odmah valja napomenuti da se ne uočava značajnija statistička pravilnost u pogledu naselja boravka ispitanika, starosti i obrazovanja. Ono što se može zapaziti, ali bez ikakvih pretenzija na izvlačenje statističke pravilnosti, jeste da ispitanika koji su stariji od šezdeset godina ima vrlo malo na desnici (među ovim ispitanicima 7% je sebe pozicioniralo na desnici, 47% u centar, a 40% na levisi), kao i to da je među ispitanicima sa završenim postdiplomskim stepenom obrazovanja 11% onih koji su se pozicionirali na desnu stranu ideološko-političkog spektra (48% je na centru, a 37% na levisi), odnosno da je najviše ispitanika koji su na desnici završilo ekonomske nauke, ili neki od fakulteta prirodnih nauka ili prava. Ipak, bilo bi pogrešno tvrditi da među pravnicima nema levo orijentisanih te da među onima koji su svršili neke druge fakultete društvenih nauka nema desno orijentisanih.

Pojmovi levice i desnice menjaju svoje značenje tokom vremena (Bakić 2015), a sa pobedom globalnog neoliberalizma i kapitalizma naglašenu ulogu dobija pojam centra, u koji se svrstava većina političkih subjekata. Pri tom, u Srbiji dodatnu konfuziju u pitanje samoidentifikacije na ideološko-političkoj osi unose, s jedne strane, stega tradicije, odnosno nepostojanje kontinuiteta u pogledu demokratskog razvoja, a s druge, nepostojanje odgovarajućeg odnosa prema stranačkim manifestacijama levog, odnosno desnog opredeljenja (Vesković 2014: 117).¹⁷ Članstvo u strankama je u neku ruku najpouzdaniji kriterijum identifikacije. U našem uzorku 12% ispitanika nisu članovi političkih partija, no interesantno je pogledati njihove stranačke preferencije. Više od polovine ovih ispitanika smatra da nijedna stranka ne izražava na najbolji način njihove interese (52%). Ipak, iako zbog veličine ovog poduzorka (ispitanici koji nisu članovi stranaka) i rasutosti odgovora ne možemo pouzdano iznositi tvrdnje, bitno je primetiti

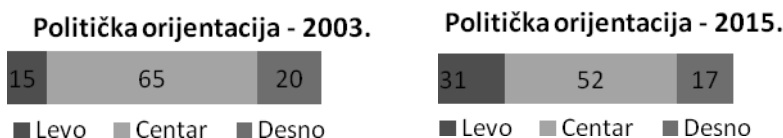
¹⁶ Interesantno je primetiti da je odnos žena i muškaraca koji sebe nisu mogli/želeli da pozicioniraju izrazito u korist žena. Rodna dimenzija ovakvog nalaza je svakako značajna, ali ovde nema mesta za dublju analizu tog nalaza. Takođe, uključivanje rodne dimenzije u samopozicioniranje ispitanika beleži podjednaku zastupljenost oba pola na levoj strani i centru ideološko-političke ose (proporcionalno broju ženskih ispitanika u uzorku), a razliku je moguće jedino uočiti na desnici, koja beleži znatno manji udeo žena (13% naspram 87% muškaraca).

¹⁷ Odnos prema desnici i levisi opterećen je pitanjem tradicije i istorije, pa se stavovi i dalje neretko formiraju na osnovu simpatija i antipatija prema gerilskim pokretima iz Drugog svetskog rata, raspadu Jugoslavije, jugoslovenskom tipu socijalizma itd.

da 17% ovih respondenata navodi trenutno vladajuću stranku (SNS) kao onu koja najbolje izražava njihove interese.

Dok pripadnici političke elite sve više dele isto stanovište kada je u pitanju izborna demokratija i participativna politička kultura, dotle se razmišljanja pomeraju na ona na ideološkoj ravni. U poređenju s prethodnim istraživačkim ciklusom (Grafikon 1),¹⁸ beležimo svojevrsno skretanje „ulevo“. Procenat ispitanika koji sebe pozicioniraju na centru ne iznenađuje, posebno imajući u vidu da postoji težnja većine stranaka da sebe pozicioniraju na ideološkom centru i oko centra (Stojiljković 2008), a s obzirom na ciljnu grupu ispitanika očekivano je da odgovaraju iz pozicije stranačke pripadnosti i profesionalnog položaja.¹⁹ Ipak, u poređenju sa istraživanjem od pre trinaest godina, promene nisu u velikoj meri izražene na desnici, dok se na levom polu ideološko-političke ose našlo gotovo dvostruko više pripadnika političke elite.

Grafikon 1. Politička orijentacija pripadnika političke elite, uporedni prikaz 2003. i 2015. u %

Iako ne treba zanemariti društveno-politički kontekst istraživanja iz 2003. godine (ubistvo tadašnjeg premijera Srbije, akcija „Sablja“, afere kojima je faktički srušena vlast Zorana Živkovića itd.), koji je zasigurno uticao na odgovore ispitanika, svakako je primetno da, iako smo poslednjih godina svedoci pomeranja ideološko-političkog spektra udesno, i to ne samo u

¹⁸ Radi veće preglednosti i praćenja osnovnih tendencija, desetostepenu skalu (na kojoj je 0 značila levo, a 10 desno) sveli smo na trostepenu (u levu orijentaciju uključeni su respondenti koji su izabrali pozicije 0-3, u centar 4-6, a u desnu one na pozicijama 7-10). Jasno je da se na taj način gubi iz vida iznijansirani pristup problemu, no ovde je cilj, pre svega zbog obima rada, predstaviti samo osnovne tendencije koje upravljaju političkom elitom. Prilikom svođenja desetostepene skale na trostepenu, rezultati su uvek čitani najpre iz desetostepene, ne bi li se primenio iznijansirani pristup i ne bi li se videle razlike unutar svake od orijentacija. Ukoliko nije bilo značajnijih razlika, rezultati su predstavljani na trostepenoj skali (levo, centar, desno).

¹⁹ Ovde je reč o tome da su ispitanici pre svega *političari* i da daju odgovore iz uloge političara (koja im obezbeđuje, barem formalno, jedini izvor prihoda), a posle toga su i pripadnici određenih političkih stranaka, te je to drugi faktor koji je zasigurno imao uticaja na samopozicioniranje ispitanika.

Srbiji nego i u Evropi, pripadnici političke elite u Srbiji češće biraju da budu viđeni kao levičari. Može se pretpostaviti da je 2003. godina još uvek blizu devedesetih, pa je tada bilo mnogo manje popularno izjašnjavanje za levicu, koja je identifikovana sa Miloševićim režimom i JUL-om (Jugoslovenska levica). Tako su sada u okviru leve orijentacije sebe najviše pozicionirali ispitanici članovi SPS-a (28%), DS-a (16%), SDS-a (Socijaldemokratska stranka – 12%) i PUPS-a (Partija ujedinjenih penzionera Srbije – 9%). S druge strane, aktuelnu vladajuću koaliciju, čiji kamen temeljac predstavlja SNS, čini promenjen sastav elite koja zapravo dolazi iz desno orijentisanog SRS-a. Posledice su dvojake: članovi SNS-a sebe sada pomeraju ulevo, odnosno sa desne na, pre svega, centrašku orijentaciju, kako bi se razlikovali od desno prepoznatog SRS-a, a pripadnici opozicije (odnosno, nekadašnjih vladajućih stranaka: DS, SDS) sebe pomeraju sa centraških pozicija na levi deo spektra (otuda čak 28% ispitanika na levisi dolazi iz redova DS/SDS). Na desnom polu najviše je članova SNS-a (72%). Iako je među članovima ove stranke najviše onih koji se samopozicioniraju u centar (62%), među desno orijentisanim ispitanicima skoro tri četvrtine su članovi SNS. Ovaj podatak jasno podseća na to odakle je ova stranka i potekla (SRS), i da ideološke matrice nisu nešto što se menja u kratkom roku. Ipak, podvlačimo da je najveći deo ispitanika članova SNS-a sebe pozicionirao u centar, što predstavlja pomeranje ulevo, a jedno od objašnjenja svakako može biti želja za razlikovanjem od stranke iz koje su potekli.

Uvid u to gde ispitanici pozicioniraju sebe i svoje partije posebno je interesantan, ima li se na umu da politički programi današnjih srbijanskih političkih partija nisu demarkaciona linija među samim partijama. Drugim rečima, kada bi se pomešali svi politički programi stranaka koje deluju u Srbiji u drugoj deceniji 21. veka, teško bi se mogla napraviti jasna razlika i određeni program vezati za određenu političku opciju: gotovo sve partije u Srbiji insistiraju na socijalnim pitanjima, uz neoliberalni koncept ekonomije, a konstantna aktuelnost nacionalnog pitanja donosi i okamenjen diskurs borbe za očuvanje nacionalnih interesa Srbije i srpskog naroda.

U okviru levo orijentisanih ispitanika, socijaldemokratija se javlja kao veoma popularna. Tako od ukupno 31% ispitanika koji su sebe pozicionirali na levom delu spektra, gotovo polovina (15%) sebe smešta tik do centra (bira položaj 3 na desetostepenoj skali). Za tumačenje ovakvog izjašnjavanja treba uzeti u obzir i širi društveni kontekst. Naime, ne samo da ekonomska kriza i visoka stopa siromaštva u Srbiji upućuju na potrebu za levom orijentacijom, već i pokreti koji su se javili u Evropi (Španija, Grčka) dodatno stabilizuju popularnost te orijentacije. Ipak, isti faktori deluju i na porast desničarske retorike, što može delovati zbunjujuće. Reč je o tome

da se, kada kapitalizam zapadne u krizu, javljaju različite reakcije: nekada je socijalizam napadao kapitalizam, dok je na drugom polu fašizam bio taj koji ga je spašavao (Kuljić 1987). Danas, kao reakcija na krize svojstvene kapitalizmu, leve (ili „leve“) kritike dolaze od strane socijaldemokrata, koji su zapravo poistovećeni sa socijal-liberalima, nakon pada Berlinskog zida i nestanka socijalističke opasnosti (Bakić 2015).

Kada odgovore pripadnika političke elite uporedimo sa odgovorima pripadnika ekonomske elite, primećujemo da ekonomska elita sebe najčešće pozicionira na centru (70%), 13% pripadnika ekonomske elite tvrdi da je desno orijentisano, dok je na suprotnom polu 17% ispitanika (Vesковиć 2014: 119). Dakle, može se reći da ekonomska elita sebe izrazito većinski pozicionira u centar ideološko-političkog spektra, što je potpuno u skladu sa njenim interesima vođenim kapitalističkom logikom. Dok kod političke elite gotovo trećina ispitanika pozicionira sebe na levoj strani ose, ekonomska elita nema potrebu za pokrivanjem celokupnog biračkog tela. Radi poređenja, navedimo i da u opštoj populaciji (prema istraživanju iz 2012. godine) čak 73% ispitanika sebe pozicionira u centar, tek 10% na levicu, a 17% na desnicu (što donekle govori i o političkoj „nepismenosti“ građana,²⁰ te političkoj i psihološkoj tendenciji da se pozicioniraju u „sigurnu“ sredinu).

Uslovno rečeno, levicu i desnicu u Srbiji možemo razlikovati tako što za desnicu vezujemo naglašeno nacionalan i suverenistički kurs i izrazito neoliberalan ekonomski koncept, dok levicu obeležava internacionalistički stav i redistributivan odnos u okviru socijalno-ekonomske sfere (Vesковиć 2014: 118). Naši rezultati pokazuju da postoji pozitivna korelacija između nacionalizma i političke orijentisanosti ispitanika, i da je ova veza čak najjača u poređenju s vrednosnim obrascima patrijarhalnosti i autoritarnosti.²¹ Ipak, to ne znači da su pripadnici političke elite dosledno orijentisani, pa tako među desničarima nalazimo 22% nenacionalista (izraziti nenacionalisti i nenacionalisti), a među levičarima 7% onih koji zastupaju nacionalističku orijentaciju. Svojevrsna ideološka konfuzija političke elite vidljiva je

²⁰ Nema dovoljno prostora da se analizira stvarna konzistentnost samopozicioniranja opšte populacije sa odgovorima na pitanja uz pomoć kojih je moguće izvršiti pozicioniranje ispitanika na osi levo-desno. U svakom slučaju, dovoljno je pomenuti da je od građana koji su sebe odredili kao levičare čak 50% saglasno (slažem se i potpuno se slažem) sa tvrdnjom da će društveni napredak uvek počivati na privatnom vlasništvu, ili pak da se 40% levičara slaže sa tvrdnjom da je opstanak vlastitog naroda glavni zadatak svakog pojedinca. Stoga smatramo da nije prestrogo tvrditi da građani ne znaju tačno šta znači leva, a šta desna orijentacija, što važi i za pripadnike političke elite, ali u manjoj meri.

²¹ Videti tekst I. Petrović i M. Radoman u ovoj studiji.

i u nekonzistentnosti samopozicioniranja ispitanika i odgovora na setove stavova koji se tiču ekonomije i privatizacije. Naime, zbirno, polovina „levičara“ se slaže sa iskazom „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“. Najzad, da društveni napredak uvek počiva na privatnom vlasništvu smatra 28% „levičara“, dok suprotno mišljenje ima trećina (33%) njih (ipak, tek 9% se u potpunosti ne slaže sa iznetim stavom).

Ukoliko pogledamo frekvencije odgovora „levo“, odnosno „desno“ orijentisanog dela političke elite, na pitanje koje izražava prihvatanje demokratije i stranačkog pluralizma kao osnove demokratskog uređenja, uočavamo da praktično ne postoji razlika u stepenu ne/prihvatanja iskaza. Naime, među ispitanicima koji se slažu sa tvrdnjom da višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, njih 31% pozicioniralo je sebe na levu stranu ideološko-političke ose, 15% je na desnoj strani spektra, dok je natpolovična većina pozicionirala sebe u centar. Među onim ispitanicima koji smatraju da višestranački sistem ne garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, iako je takvih ispitanika tek 10%, pa treba s dodatnom oprežnošću donositi zaključke, najveći deo je pozicionirao sebe takođe u centar, potom na desnu stranu kontinuuma, a onda i na levu. Uočljivo je da ovakvi rasporedi odgovora korespondiraju sa udelom ukupnog pozicioniranja ispitanika na određeni deo ose. Drugim rečima, demokratiju prihvata i levica i desnica, što još jednom potvrđuje tezu o konsolidaciji demokratije u Srbiji. Ipak, ovo ne znači da među levicom i desnicom ne postoji razlika, jer nije demokratija prvenstvena linija demarkacije, već „insistiranje da je demokratija neodvojiva od društveno-ekonomske jednakosti“ (Kuljić 2013: 28).

Da je među političkom elitom na delu ideološka konfuzija, i da lična uverenja i predstave o partijskoj ideologiji nisu oslonjeni na objektivno pozicioniranje društvenih slojeva i njihove interese, govore i sledeći podaci. Na levlci, 5% ispitanika smatra da su interesi više i niže klase u društvu veoma slični, 21% da su donekle slični, 21% da su uglavnom različiti, a 53% da su ovi interesi veoma različiti.²² Kod ispitanika koji su sebe pozicionirali u centru kontinuuma, rasporedi odgovora su sledeći: 1% tvrdi da su interesi više i niže klase u srbijanskom društvu potpuno isti, 2% da su veoma slični, 21% da su donekle slični, 36% da su uglavnom različiti, a 40% da su veoma različiti. Najzad, među respondentima koji su se samopozicionirali na desnoj strani ideološko-političkog spektra, njih 34% smatra da su ovi interesi donekle slični, 38% da su uglavnom različiti a 28% da su veoma

²² Neprimereno je da levičari (zbirno njih 26%) smatraju da su interesi dve antagonističke klase veoma/donekle slični.

različiti. Dakle, veoma su male razlike u odgovoru na ovo pitanje između levice i ostalih ispitanika, pa se teško može govoriti o liniji demarkacije koju pominje Kuljić.

4. Zaključak

Srbija je, četvrt veka nakon uvođenja osnovnih demokratskih institucija (stranačkog pluralizma, regularnog izbornog procesa, odvojenosti „tri grane vlasti“ itd.), još uvek u procesu konsolidacije demokratije i participativne političke kulture. Mi smo, ukratko, kroz institucionalnu i ideološku prizmu, pokazali kako je tekao turbulentan razvoj demokratskog političkog poretka u Srbiji od devedesetih godina do danas. Iako u odnosu na neke elemente demokratije postoji konsenzus aktuelne političke elite (održavanje slobodnih i poštenih izbora, važnost partijskog pluralizma i, u određenoj meri, utemeljenost ideje o poželjnosti liberalnih tokova na političkom polju), zabeležili smo i veoma različite, pa i disonantne stavove o određenim pitanjima u vezi sa demokratijom. Možemo zaključiti da je u odnosu na period „hibridnog režima“, kada je „prelazna elita“ imala kontrolu nad političkim, ekonomskim i kulturnim resursima, danas izborna demokratija razvijena i prihvaćena na daleko višem nivou, posebno kada je reč o aktuelnoj političkoj eliti. Međutim, svakako da se mogu uočiti i suprotne tendencije, kako u istraživačkim rezultatima tako i posmatrajući realnost savremenog srpskog društva i političke arene. Nedostatak transparentnosti finansiranja stranaka i kampanja, sprege sa pripadnicima ekonomske elite, nepotpuna autonomija sudske i zakonodavne vlasti od izvršne, politička kultura koju karakterišu „prljave kampanje“ u vreme i izvan izbornih ciklusa, cenzura u medijima itd. samo su neke od prepreka za ozbiljnije utemeljenje demokratije. No, prvenstveno zbog toga što se izbori već trinaest godina odvijaju bez ozbiljnijih sumnji u regularnost, kao i zbog relativne stabilnosti stavova pripadnika političke elite o osnovnim demokratskim načelima, može se govoriti o tome da je proces konsolidacije u toku i da je svakako na višem nivou nego što je bio u prethodnoj deceniji.

Za razliku od konsolidacije izborne demokratije i demokratske političke kulture, koje su od dvehiljaditih umnogome išle istim tokom (u smislu sve većeg prihvatanja demokratskih elemenata), ideološke podele unutar političke elite daleko su složenije za analizu. Upravo zbog toga smatramo da su one veoma važna osa distinkcije i eventualna buduća linija podele u odnosu na bitna društvena pitanja, pa čak i pitanja opstanka demokratskog poretka. Naime, na ideološkom planu, među pripadnicima političke elite vlada poprilična neusaglašenost stavova, skoro je nemoguće uočiti bilo

kakvu statističku pravilnost, a ponajmanje se može govoriti o prihvatanju „etosa jedinstva uprkos postojećim razlikama“, karakterističnog za konsenzualnu elitu (osim uverenja da je prokapitalistička orijentacija opšteprihvaćena; ali to je ujedno i posledica implementiranja globalnog kapitalističkog poretka, koji indoktrinira ne samo pripadnike političke elite već i sve ostale društvene aktere).

Društvo u Srbiji je još uvek u transformaciji. U okviru procesa konsolidacije demokratskih ustanova i načela postoje različite tendencije i tokovi na koje se u ovom radu ukazivalo. Kako će se dalje odvijati proces utemeljenja demokratije, i na koju stranu će prevagnuti dominantno ideološko klatno (više ulevo ili udesno), zavisice kako od unutrašnjih faktora (konkretne političke elite koja osvoji vlast, ekonomske stabilnosti zemlje, razvoja sudstva i drugih ustanova, razvoja političke kulture u javnom polju itd.) tako i od spoljnih uticaja. Naime, globalna ekonomska, politička i socijalna previranja mogu usloviti drugačiji pravac razvoja demokratije i ideoloških opredeljenja političkih aktera. Zbog toga je važno nastaviti sa istraživanjima političkih aktera, ustanova i procesa, kako bi se saznajno-sociološki što adekvatnije analiziralo na koji način će društvo u Srbiji odgovoriti na nadolazeće izazove.

Literatura

- Almond, G; Verba, S. 1989. *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage Publications, Inc.
- Babović M, Cvejić S, Vuletić V. 1997. „Beogradski protest 96/97“. *Sociologija*. Vol. XXXIX, No. 1.
- Bakić, J. 2015. „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)“. *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1.
- Dulić, J. 2012. *Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Franklin, M. et al. 1992. *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geser, H. 2008. “The limits of ideological globalization: Current patterns of “left and right” in different geographical regions”, in: Hans Geser. *Online Publications*. Zuerich, September 2008 http://socio.ch/internet/t_hgeser5.pdf, pristupljeno 10.01.2016.
- Gredelj, S. 2000. „Politička kultura građana Srbije“. *Filozofija i društvo*. Vol. XVI: 93.
- Goati, V. 1997. „Karakteristike političkog razvoja Srbije“. u: Goati, V. prir. *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Krug, Akapit.

- Goati, V. 2001. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998: volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: Cesid.
- Jovanović, M., Vučićević, D. 2014. „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine – politička rokada“. u: Jovanović, M., Vučićević, D. prir. *Izbori u Srbiji 2014. godine – politička rokada*. Beograd: Institut za političke studije: 9–37.
- Jost J., Federico C., Napier J. 2009. “Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities”. *Annual Review of Psychology*, Vol. 60.
- Kuljić, T. 1987. *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.
- Kuljić, T. 2007. „Kultura, politička“, u: M. Bogdanović, A. Mimica. 2007. prir. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kuljić, T. 2013. *Anatomija desnice: Izbor iz publicističkih radova 1978–2013*. Beograd: Čigoja štampa.
- Laponce, I. A. 1981. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M., Pešić, J. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“, u Lazić M., Cvejić S. prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Lazić, M. 2014. „Uvod“, u: M. Lazić prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mimica, A. 1997. „Buđenje građanskog društva?“ *Sociologija*, Vol. XXXIX, No. 1.
- OEBS/ODIHR 2012. *Republika Srbija – Parlamentarni i prevremeni predsednički izbori 06. i 20. maja 2012. godine*. Varšava: OEBS/ODIHR.
- OEBS/ODIHR 2014. *Republika Srbija – Prevremeni parlamentarni izbori 16. mart 2014. godine*. Varšava: OEBS/ODIHR.
- Pavlović, D., Antonić, S. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Rosas, J. and Ferreira A. eds. 2013. *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Slavujević, Z. 1997. „Partijska identifikacija i biračko telo“, u V. Goati prir. *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Krug, Akapit.
- Slavujević, Z. 2006. „Promene socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka“. u: Z. Lutovac prir., *Demokratija u političkim strankama Srbije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Stojiljković, Z. 2008. *Partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.

- Vučičević, D. 2010. „Demokratizacija kroz izbore – izborni autoritarizam u Srbiji“. *Politička revija*, Vol. 26, No. 4: 1–28.
- Vesković, M. 2014. „Političke orijentacije ekonomske elite“. U M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa.

Jelena Pešić
Tanja Svilanović

VREDNOSNE ORIJENTACIJE POLITIČKE ELITE: POLITIČKI I EKONOMSKI LIBERALIZAM

Ranija istraživanja utvrdila su visok stepen nekonzistentnosti u stavovima kod pripadnika političke elite tokom perioda postsocijalističke transformacije, kada se radilo o političkom i ekonomskom liberalizmu. U okviru rada nastojaće se utvrditi da li se kod pripadnika ove grupacije može očekivati sličan trend – nekonzistentno prihvatanje/odbacivanje ove dve vrednosne orijentacije – i u periodu globalne ekonomske krize i urušene ideološke dominacije kapitalističkog poretka. Teorijski okvir analize biće određen teorijom vrednosno-normativne disonance, čije se delovanje ispituje u kontekstu usporene postsocijalističke transformacije i konsolidacije hibridnog tipa kapitalističkog poretka koji se formira u okviru periferijskog društva Srbije, a koji uključuje kombinaciju elemenata neoliberalne deregulacije, redistributivne uloge države i političkog sistema zasnovanog na partijskoj patronaži i klijentelizmu. U nastojanju da se utvrdi da li je među pripadnicima političke elite, tokom perioda krize kapitalističkog ekonomskog poretka (koji je u zemljama polu/periferije doveo do pojave novih oblika političke autoritarnosti, ali i promena u tipu kapitalističke regulacije), došlo do opadanja stepena pristajanja uz politički i ekonomski liberalizam (kao vrednosno-ideoloških matrica tipičnih za zapadno-evropska društva kapitalističke demokratije), koristiće se komparativni istraživački okvir, koji uključuje poređenje empirijskih podataka dobijenih putem istraživačkih projekata, sprovedenih u tri različita vremenska perioda: Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ, iz 1989. godine; South-Eastern European Social Survey Project, iz 2003. godine; i Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri, iz 2015. godine. Analiza počiva na poređenju četiri empirijska iskaza koja mere politički liberalizam i tri koja mere ekonomski liberalizam, kao i na ispitivanju činilaca koji determinišu snažnije prihvatanje/odbacivanje dve vrednosne orijentacije pripadnika političke elite u 2015. godini.

1. Uvod

Nema sumnje da istraživanje promena dominantnih vrednosnih obrazaca predstavlja jedan od važnih segmenata proučavanja procesa post-

socijalističke transformacije. Vrednosti mogu biti indikator promena u karakteru dominantnih društvenih odnosa i interesa različitih društvenih grupa. One ukazuju na mogućnosti stabilnog održavanja vladajućeg sistema društvenih odnosa, odnosno na pravce njegove promene. Pored legitimacijske funkcije (o kojoj je dosta pisano u okviru klasične sociološke literature – videti: Veber 1976, I; Parsons 1988), vrednosti predstavljaju i orijentire poželjne individualne i grupne delatnosti. Nema potrebe posebno obrazlagati stav da društvena grupacija koja pledira da uslove sopstvene reprodukcije nametne kao uslove reprodukcije celokupnog sistema društvenih odnosa, mora da se profiliše kao nosilac određenih vrednosno-ideoloških orijentacija, a potom i da izvrši mobilizaciju širih društvenih grupa, bilo kao aktivnih delatnika u uspostavljanju novih društvenih institucija, bilo kao grupacija koje ih pasivno prihvataju (videti o pojmu kulturne hegemonije u Gramsci 1978). Drugim rečima, vrednosti oblikuju i strukturiraju karakter individualnih ili kolektivnih društvenih akcija u skladu sa vladajućim oblikom društvene reprodukcije. Stoga je sistematsko istraživanje promena dominantnih vrednosnih obrazaca (naročito kada se radi o grupacijama koje najaktivnije usmeravaju razvojne društvene procese) nezaobilazno, pri nastojanju da se celovito objasne i razumeju procesi korenitih sistemskih promena, u koje postsocijalistička transformacija nesumnjivo spada.

S obzirom na to da je u fokusu empirijske analize u ovom tekstu promena vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite, u periodu koji obuhvata procese postsocijalističke transformacije u Srbiji, njena početna tačka određena je socijalističkim periodom društvenog razvoja (odnosno 1989. godinom), potom se prate promene tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka (2003. godina), da bi krajnja tačka bila određena globalnom krizom neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije i demokratskog političkog poretka (odnosno 2015. godinom).

2. Teorijsko-kontekstualni i hipotetički okvir analize

Proces postsocijalističke transformacije obeležen je dubokim sistemskim, strukturnim i institucionalnim promenama, koje su označile razgradnju socijalističkog poretka i postepeno oblikovanje kapitalističkih društvenih odnosa. Ključnu ulogu u otpočinjanju i usmeravanju ovih procesa, početkom devedesetih godina, imali su pripadnici nekadašnje socijalističke nomenklature. Naime, politička i ekonomska kriza jugoslovenskog socijalizma (u dobroj meri nastala kao posledica unutarsistemskih institucionalno-organizacionih protivrečnosti, oličenih u principima funkcio-

nalne i teritorijalne decentralizacije – videti opširnije u Lazić 2011; Sekelj 1990), u situaciji globalne ekspanzije kapitalističkog poretka, uslovila je da pripadnici ove grupacije, u nastojanju da očuvaju sopstvenu vladajuću poziciju u društvu, usmeravaju sistemske promene s obzirom na spolja nametnute obrasce (Lazić 2011: 162). Dakle, i na interesnom i na ideološkom planu (o čemu je ranije pisano u Lazić 2011; Pešić 2014), delovanje kolektivno-vlasničke klase, krajem osamdesetih godina prošlog veka, bilo je usmereno ka restauraciji kapitalističkih odnosa. Restrukturiranje društva je, u svom idealno-tipskom obliku, podrazumevalo političko i ekonomsko otvaranje prema spoljnom (kapitalističkom) okruženju, poštujući načela „vašingtonskog konsenzusa“ i političkog pluralizma oličenog u vidu liberalne demokratije. Drugim rečima, sistemska transformacija zahtevala je institucionalne reforme kojima bi se omogućila nesmetana reprodukcija kapitala (u političkoj areni, ove reforme su podrazumevale ustanovljavanje pluralističkog političkog poretka, dok su u ekonomskoj zahtevale restrukturiranje privrede, privatizaciju, tržišnu regulaciju i uspostavljanje slobodne međunarodne trgovine). Problem, sa kojim su se gotovo sva postsocijalistička društva suočila, ogledao se u akterskim pretpostavkama nastanka kapitalizma, te se stoga u literaturi navodi da se radilo o *kapitalizmu bez kapitalista* (Eyal, Szelenyi & Townsley 1998). U takvoj situaciji, ključnu ulogu u izgradnji novog tipa društvenih odnosa preuzela je nova politička elita (u Srbiji, mahom, iako ne u potpunosti) sastavljena od nekadašnjih pripadnika socijalističke nomenklature, ali i novih članova, uglavnom regrutovanih iz redova stručnjačkih grupacija (videti u: Lazić 1994),¹ čija aktivnost nije bila usmerena na izgradnju kapitalističkog poretka „od nule“, već „na primenu opštih uslova njegove samoizgradnje koji su diktirani spolja“ (Lazić 2011: 162). Drugim rečima, njena se uloga ogledala u odabiru načina i brzine sprovođenja reformi, odnosno u specifičnom obliku načina implementacije opštih uslova reprodukcije kapitala.

Ako je pripadnicima nove političke elite zapala istorijska uloga transformacije sistema, tada, pored strukturnih karakteristika (koje su oblikovale njene interese), kao i načina na koji se formirala i reprodukovala, važne su i vrednosno-ideološke pozicije sa kojih je delovala. Stoga, za razumevanje načina i toka postsocijalističke transformacije društva Srbije, neophodno je utvrditi ne samo kako je došlo do transformacije vladajuće grupacije, njene

¹ U tekstu koji se odnosi na promene vrednosnih orijentacija pripadnika ekonomske elite u Srbiji, tokom perioda postsocijalističke transformacije (Pešić 2014), već je ukazano na to da je odvojenost političke i ekonomske elite samo analitička po svom karakteru, te da se može govoriti o grupama koje, strukturno i interesno, sačinjavaju delove jedinstvene vladajuće klase.

strukturne pozicije (a time i temeljnih interesa), odnosno tipa resursa na temelju kojih se reprodukovala, nego i u kojoj meri, odnosno da li je došlo do promene u njihovim ideološkim uverenjima i načinima interpretacije društvene realnosti, na osnovu kojih su procesi, koje je najaktivnije usmeravala, dobijali svoje legitimacijsko uporište u širim društvenim grupama.

Cilj ovog rada je, stoga, da se utvrde promene u vrednosnim obrascima pripadnika političke elite tokom procesa postsocijalističke transformacije, i to, pre svega, onih koji se odnose na percepciju poželjnog sistema društvenih odnosa. Značaj ove vrste analize počiva na opštoj pretpostavci da je stabilna reprodukcija vladajućeg sistema društvenih odnosa u velikoj meri određena sposobnošću vladajuće društvene grupacije da sopstvenu interpretaciju društvene realnosti i njenih poželjnih aspekata nametne kao hegemonu širim društvenim grupama. U situaciji korenitih sistemskih promena, kada dolazi do razgradnje jednog sistema društvenih odnosa (u konkretnim istorijskim okolnostima koje su karakterisale Srbiju devedesetih godina, radilo se o socijalističkom sistemu), odnosno do uspostavljanja novog, kapitalističkog poretka, tok i krajnji ishod ove transformacije određeni su, između ostalog, i postojanjem jedinstvenog strukturno-interesnog i ideološko-vrednosnog utemeljenja vladajuće društvene grupacije, ali i njenom uspešnošću u nametanju uslova reprodukovanja sopstvene vladajuće pozicije kao opštih uslova reprodukcije sistema. Drugim rečima, za razumevanje transformacijskih procesa, neophodno je utvrditi da li se radi o jedinstvenoj grupaciji, čije je delovanje jednoznačno usmereno relativno homogenim interesnim utemeljenjem, ali i vrednosno-ideološkim pretpostavkama (ovo utoliko pre što je sastav pripadnika političke elite u značajnoj meri promenljiv s obzirom na izborne cikluse).

Analiza promena vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite će u ovom radu počivati na teoriji vrednosno-normativne disonance, čije su osnovne pretpostavke izložene u više navrata (pogledati: Lazić & Cvejić 2007; Lazić 2011; Lazić & Pešić 2013; Pešić 2014). Ukratko, teorija polazi od opšte pretpostavke o dvostrukoj utemeljenosti vrednosti: u aktuelnom sistemu društvene reprodukcije (i, shodno tome, u normativnom poretku pomoću kojeg se dati sistem održava), ali i u akumulisanom istorijskom iskustvu (na osnovu kojeg određene vrednosti dobijaju transistorijski karakter, postavljajući granice promene onih vrednosnih obrazaca koji su primarno utemeljeni u dominantnom sistemu društvenih odnosa). Po pravilu, normativno-institucionalni sistem (kojim se reguliše način funkcionisanja društvenog poretka) i dominantni sistem vrednosti (kojim se usmeravaju poželjni oblici individualne ili kolektivne društvene akcije) relativno su usaglašeni u stabilnim društvenim porecima. Međutim, u situacijama

velikih društvenih promena, a naročito onim koje se odnose na promenu samih uslova reprodukovanja društva, makar privremeno, dolazi do neusaglašenosti između novog normativnog sistema i interiorizovanih vrednosti, odnosno do vrednosno-normativne disonance. Disonanca može biti systemska po svom karakteru, i to onda kada dođe do promene celokupnog sistema društvenih odnosa, ali i unutarsystemska, gde (delimična) promena normativnog okvira ne vodi nužno promeni celokupnog sistema, već samo onemogućava (systemski) jednoznačno utemeljenje vrednosti.

Systemska vrednosno-normativna disonanca se javlja u dva analitički razdvojena oblika, koji neretko predstavljaju deo jedinstvenog procesa: naime, systemska promena, po pravilu, podrazumeva da se u okviru starog sistema društvenih odnosa određena društvena grupacija profiliše kao nosilac alternativnog sistema, usvajajući vrednosti koje nisu u saglasnosti sa dominantnim normativnim poretkom. Njena je aktivnost upravljena na promenu sistema i uspostavljanje novih normativno-institucionalnih okvira. Systemska vrednosno-normativna disonanca je tada karakteristična samo za pripadnike određenih društvenih grupacija, a vrednosne promene prethode systemskim promenama. Ukoliko do promene sistema dođe, tada se javlja novi vid nesaglasnosti: ovoga puta između novog normativnog okvira i starih vrednosti (koje se, po pravilu, sporije menjaju). Ovaj privremeni nesklad, ponovo, ne karakteriše nužno sve društvene grupe (naime, jasno je da teorijski model podrazumeva da grupacija čija je aktivnost bila usmerena na systemske promene bude nosilac novih vrednosti, koje su sada u saglasnosti sa promenjenim normativnim okvirom) već samo one čije su interiorizovane vrednosti, karakteristične za prethodni sistem društvenih odnosa, u neskladu sa novim normama.

S druge strane, potpuni sklad između vrednosti i normi predstavlja vid idealno-tipske konstrukcije, od koje društva u većoj ili manjoj meri odstupaju. Drugim rečima, radi se o teorijskom modelu, koji se u društvenoj stvarnosti realizuje samo potencijalno. Primera radi, do nesklada između vrednosti i normi može doći onda kada normativne promene ne dovode u pitanje temeljne principe reprodukcije dominantnog sistema društvenih odnosa. Ipak, kontradiktornosti u normativno-institucionalnom sistemu tada dovode do nemogućnosti jednoznačnog utemeljenja vrednosti, proizvodeći unutarystemsku vrednosno-normativnu disonancu (opširnije videti u: Lazić & Pešić 2013). Za razliku od systemske, unutarystemska vrednosno-normativna disonanca ne mora voditi promeni sistema, već, naprotiv, može predstavljati integralni deo i relativno trajnu karakteristiku tzv. „hibridnih sistema“ (koji kombinuju elemente institucionalno-normativnih poredaka tipičnih za različite oblike društveno-ekonomske reprodukcije).

Imajući pred sobom opšti teorijski i kontekstualni okvir, na ovom mestu će biti izložene hipoteze na kojima počiva analiza promene vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma pripadnika političke elite tokom perioda postsocijalističke transformacije:

1. Interesna usmerenost pripadnika političke elite (odnosno politokratske grupacije unutar kolektivno-vlasničke klase) tokom socijalističkog perioda bila je dvojaka. Pre svega, kao vladajuća grupacija, oni su bili zainteresovani za očuvanje dominantnog sistema društvenih odnosa, na kojem se zasnivala njihova društvena pozicija. S druge strane, u situaciji ekonomske i političke krize, koja postaje evidentna tokom osamdesetih godina, kao i globalne legitimacijske krize socijalizma, ova grupacija je nastojala da očuva sopstvenu vladajuću poziciju (i njen međugeneracijski transfer, naročito kada je reč o privilegovanim životnim uslovima – videti u Lazić 2011: 163), tako što je novo legitimacijsko utemeljenje potražila, s jedne strane, u nacionalističkoj ideologiji, na temelju koje je vršila masovnu mobilizaciju stanovništva, a s druge, u liberalnoj ideološkoj matrici, koja je, od kraja sedamdesetih godina prošlog veka, doživljavala globalnu renesansu. Pretpostavka koja iz ovoga sledi je da je politokratske delove nomenklature (zajedno sa tehnokratskim i srednjim stručnjačkim slojevima – o tome videti više u Pešić 2014 i Lazić 2011), krajem osamdesetih godina, karakterisala vrednosno-normativna disonanca, koja je bila sistemska po svom karakteru (jer je, tendencijski, vodila promeni sistema i uspostavljanju alternativnog, kapitalističkog, normativnog okvira). Uz to, ni sam socijalistički poredak u Jugoslaviji nije imao jednoznačno normativno utemeljenje. Naime, u situacijama ekonomske i političke krize, sukcesivno su uvođeni i povlačeni normativni elementi tipični za kapitalistički poredak: pre svega, elementi tržišne regulacije ekonomije (uz očuvanje sitnog privatnog vlasništva) i političkog pluralizma (delegatski sistem odlučivanja i teritorijalna decentralizacija). Uporedo sa tim, sistem se odlikovao elementima, doduše nikada dosledno sprovedene, radničke participacije u odlučivanju, kao obliku socijalističke demokratije. Drugim rečima, usled kontradiktornog normativnog utemeljenja, pretpostavka je da je i sam (jugoslovenski) socijalistički sistem proizvodio vrednosti koje nisu bile jednoznačno utemeljene, odnosno da ga je karakterisala unutar-sistemska vrednosno-normativna disonanca.

2. Proces postsocijalističke transformacije karakterisale su snažne strukturne, normativne, institucionalne i, na koncu, ideološke promene, koje su vodile postepenoj konsolidaciji kapitalističkog društvenog poretka (čitav proces otpočeo je gotovo simultanim reformama u političkoj i ekonomskoj sferi – uvođenjem višepartijskog poretka, legalizacijom privatnog

vlasništva i vlasničkom transformacijom itd.). Ipak, treba naglasiti da se društvo Srbije odlikovalo jednom od najsporijih i najneizvesnijih postsocijalističkih transformacija (ovome su umnogome doprineli ratni sukobi i međunarodne ekonomske sankcije), pa se tako govori o „blokiranoj transformaciji“ (Lazić 2005), ili, u okviru nešto drugačije teorijske paradigme, o „nedovršenoj tranziciji“. Međutim, u literaturi je pokazano (Lazić 2011) da je, uprkos sporosti transformacijskih procesa, period devedesetih godina obeležio proces transformacije vladajuće grupacije, odnosno njene konsolidacije na novim osnovama. U okviru procesa privatizacije državnog i društvenog vlasništva, putem konverzije organizacionih/političkih resursa nekadašnjih pripadnika socijalističke nomenklature, zajedno sa usponom grupacije krupnih preduzetnika, formirana je nova ekonomska elita. S druge strane, zadržavanjem političke vlasti nakon prvih višestranačkih izbora, deo socijalističke nomenklature uspeo je da, zajedno sa delovima srednjih stručnjačkih slojeva, oformi novu političku elitu, kojoj se, u značajnijem obimu, nakon pobeđe na lokalnim izborima 1996. godine, priključuju i pripadnici opozicionih partija, mahom regrutovani iz srednjih slojeva. Usled nastojanja „transformacijske elite“ (Lazić 2011) da usmerava razvojne procese shodno sopstvenim interesima (koji su se, pre svega, ogledali u nastojanju da se konsoliduje kao nova vladajuća grupacija, na promenjenim osnovama u odnosu na socijalistički poredak), period blokirane transformacije obeležen je hibridnim karakterom sistema, odnosno opstajanjem normativno-institucionalnih elemenata karakterističnih za socijalistički sistem, zajedno sa postepenim oblikovanjem kapitalističkih društvenih odnosa (odnosno normativno-institucionalnog okvira koji omogućuje njihovo reprodukovanje).

Snažniji podsticaj sistemskim reformama usledio je krajem devedesetih godina (omogućen delimičnim ukidanjem međunarodnih sankcija, ali i ubrzan, usled nastojanja delova preduzetničke elite da učvrste sopstvenu poziciju stabilizacijom tržišno regulisane ekonomije), da bi, pobedom opozicije na izborima 2000. godine, došlo do personalne smene na elitnim pozicijama, ali i do jačanja institucionalno-normativnih elemenata karakterističnih za kapitalistički sistem društvenih odnosa (tržišna regulacija privrede, privatizacija, ekonomsko otvaranje prema inostranstvu, slobodna trgovina, garantovanje jednakih prava domaćem i stranom kapitalu, pluralistički politički sistem praćen mogućnošću smene vlade na demokratskim izborima, nezavisnost sudske od izvršne vlasti itd.). Ukoliko je period koji je usledio nakon otpočinjanja transformacijskih procesa bio obeležen sistemskom vrednosno-normativnom disonancijom (na nivou cele populacije, iako ne nužno i kod pripadnika političke elite, za koje se pretpostavlja

da su već tokom socijalističkog perioda usvojili liberalne vrednosti), tada nije teško pretpostaviti da sa konsolidacijom kapitalističkih odnosa dolazi do postepenog prilagođavanja vrednosti novom normativnom okviru, odnosno do smanjenja sistemski indukovane vrednosno-normativne disonance.

S druge strane, već je naglašeno da je jedna od ključnih karakteristika postsocijalističke transformacije u Srbiji sporost institucionalno-normativnih reformi, koje su, čak i u periodu ubrzane konsolidacije kapitalističkih odnosa, obeležene opstajanjem pojedinih normativnih elemenata koji su „zaostali“ iz socijalističkog perioda (pre svega se misli na elemente redistributivne uloge države i relativno glomazan javni sektor), uporedo sa normama i institucijama koje omogućavaju reprodukciju kapitalizma. Drugim rečima, periferni kapitalizam, koji se oblikovao u Srbiji, odlikovao se hibridnim karakteristikama, pa su stoga kontradiktorne norme onemogućavale jednoznačno vrednosno utemeljenje (naravno, jasno je da ove kontradiktorne norme nisu bile upravljene ka potencijalnoj promeni sistema). Stoga nije teško pretpostaviti da će, uporedo sa smanjenjem sistemске vrednosno-normativne disonance, opstajati nesaglasnost između vrednosti i normi koja ima unutar sistemski karakter.

S obzirom na to da je uvođenjem višepartijskog sistema personalni sastav političke elite u značajnoj meri postao promenljiv, zavisno od izbornih rezultata, nije teško pretpostaviti da se radi o grupaciji koja nije unutrašnje homogena. Drugim rečima, pretpostavka je da će proces vrednosno-normativne disonance biti snažnije izražen kod pripadnika nekadašnje socijalističke nomenklature (uprkos „pionirskoj“ ulozi ove grupacije u razgradnji socijalističkog poretka), odnosno da će biti nešto slabije prisutan kod onih pripadnika elite koji su primarno regrutovani iz srednjih stručnjačkih slojeva (koji su tokom devedesetih godina mahom pripadali opozicionom, a tokom prve decenije dvehiljaditih godina vladajućem bloku).

Konačno, period postsocijalističke transformacije karakterisao se razdvajanjem bazičnih društvenih podsistema, koji su, tokom socijalizma, činili amalgamiranu celinu, a time i ključnih resursa na temelju kojih se vrši društveno strukturisanje i reprodukciju vladajućih grupacija. Suštinski, to znači da je tendencijski došlo do razdvajanja delova vladajuće grupacije, na političku i ekonomsku elitu, čija su interesna utemeljenja, uprkos zajedničkim elementima, koji su se ogledali, pre svega, u uspostavljanju i očuvanju kapitalističkih društvenih odnosa, donekle bivala različita (pre svega, usled različite prirode resursa na osnovu kojih se reprodukovala njihova vladajuća pozicija). Drugim rečima, pretpostavka od koje se polazi je da će se u periodu postsocijalističke transformacije ispoljiti, pored strukturne, i

vrednosno-ideološka heterogenost grupacija koje čine vladajuću klasu u Srbiji.

3. Najzad, period koji je usledio nakon 2008. godine obeležen je globalnom krizom neoliberalnog oblika ekonomske regulacije (Chase-Dunn 2013; Berend 2012), praćenom legitimacijskom krizom sistema (Amin 2011; Piketty 2013), ali i sve izraženijom sumnjom u mogućnosti zapadnih demokratija da uspešno inkorporiraju i reprezentuju pluralističke društvene interese (otuda se sve češće govori o zapadnim kapitalističkim društvima kao društvima u kojima dominiraju elite, odnosno o političkim sistemima koji se zasnivaju na „pristrasnom pluralizmu“ / *biased pluralism* / – videti u Holcombe 2015). Globalna ekonomska recesija nije zaobišla ni privredu Srbije, ishodeći u značajnom opadanju nivoa ekonomske aktivnosti, odnosno u sve snažnijim zahtevima za državnom intervencijom u privredi (ne treba posebno napominjati da je ovakva ekonomska situacija dovela do pada u stopama zaposlenosti i realnim zaradama, odnosno do urušavanja životnog standarda značajnog dela stanovništva). S druge strane, ekonomska kriza praćena je političkom stabilizacijom, uz jačanje autoritarnih tendencija u političkoj sferi (naime, ukoliko je period koji je usledio neposredno nakon smene Miloševićevog režima bio obeležen izrazitom pluralizacijom političke arene, koja je rezultirala formiranjem glomaznih i nestabilnih koalicionih vlada, koje nisu uspevale da se održe u dva sukcesivna izborna ciklusa, nakon 2008. godine dolazi do relativne stabilizacije najvećih političkih partija, prvo Demokratske stranke (DS), 2008. godine, a potom i Srpske napredne stranke (SNP), 2012. godine, odnosno do formiranja vlada sa znatno manjim brojem koalicionih partnera, uz nespornu podršku birača, ali i snažniju izbornu apstinenciju; čitav proces ukрупnjavanja političke scene je, pri tome, bio obeležen sužavanjem mogućnosti za kontrolu vladajućih partija od strane opozicije, od budžetskih sredstava sve zavisnijih organizacija civilnog društva i, na kraju, od državne podrške zavisne ekonomske elite). Iako je ekonomska kriza bila uvod u legitimacijsku krizu neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, u nedostatku globalne ideološke alternative, zahtevi koji su išli u pravcu snažnije državne intervencije u ekonomiji nisu značili dovođenje u pitanje osnovnih pretpostavki kapitalističke regulacije (naprotiv, snažnija državna intervencija u privredi nije imala za cilj da se redistribucija resursa od strane države vrši ka širim društvenim grupama, već pre svega ka finansijski oslabljenom krupnom kapitalu; o sličnim tendencijama u američkom društvu pisao je Holcombe, nazivajući novi sistem političkim kapitalizmom /2015/, odnosno ortačkim kapitalizmom /2013/). Drugim rečima, radilo se o unutarsistemskoj promeni dominantnog oblika ekonomske regulacije, gde je jačanje kontra-

diktornih normativnih elemenata onemogućavalo jednoznačno utemeljenje vrednosti.

Za razliku od prethodnog perioda, u kojem se jasno prepoznavalo nastojanje da se kapitalistički odnosi stabilizuju na neoliberalnim osnovama (praćenih gotovo neuzdrmanom verom u demokratski politički poredak), pretpostavka je da će, u periodu koji je usledio nakon ekonomske krize, sistemski uslovljena vrednosno-normativna disonanca i dalje opstajati (iako će biti u opadanju), usled preživljavanja normativno-institucionalnih elemenata karakterističnih za socijalistički period (pre svega se misli na državno vlasništvo u ekonomiji i elemente socijalističke socijalne politike), koji su, bivajući ugrađeni u novi kapitalistički poredak, oblikovali njegov hibridni karakter (više o različitim oblicima kapitalizma koji se uspostavljaju u zemljama evropske periferije, videti u Hall & Soskice 2011; Amable 2003). Uporedo s tim, globalna kriza neoliberalnog oblika regulacije kapitala i uzdrmana vera u demokratski politički poredak, na globalnom i lokalnom nivou, označile su zaokret ka snažnijem državnom intervencionizmu u ekonomiji, ali i ka političkom poretku u kojem (demokratski) sistem političke reprezentacije raznolikih društvenih interesa ustupa mesto neskrivenoj dominaciji elita, uprkos formalno pluralističkom karakteru političkog poretka (*biased pluralism* – Gilens & Page 2014; Page, Bartels & Seawright 2013), proizvođači, sa svoje strane, nove kontradiktorne norme i onemogućavajući jednoznačno utemeljenje vrednosti. Drugim rečima, pretpostavka je da će, tokom perioda krize neoliberalne kapitalističke regulacije, doći do rasta unutarsistemske vrednosno-normativne disonance.

Takođe, nije teško pretpostaviti da će, usled delimične promene u personalnom sastavu pripadnika političke elite, koja se desila nakon izbora 2012. godine, doći do snažnije izražene vrednosno-ideološke nekoherentnosti unutar ove grupe (pre svega duž linije koja razdvaja delove elite koji dolaze iz vladajućih partija, u odnosu na one koji sada predstavljaju novu opoziciju), ali i do snažnijeg vrednosno-ideološkog približavanja ekonomske i političke elite (čiji se interesi sada snažnije prepliću na temelju uloge države u privredi).

3. Metodologija i podaci

Kao što je u uvodnom delu teksta rečeno, osnovni cilj ovog rada je da se utvrdi stepen rasprostranjenosti i dinamika promene vrednosnih orijentacija političkog i ekonomskog liberalizma (i njihovih vrednosnih antipoda, autoritarnog kolektivizma i redistributivnog etatizma) pripadnika političke elite u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije. Ideja od koje se pošlo

jeste da su prve vrednosti utemeljene u normativnom poretku koji omogućava reprodukciju kapitalističkog društvenog poretka, dok su druge, u svom idealno-tipskom obliku, utemeljene u socijalističkom sistemu društvenih odnosa (jasno, u promenjenom društveno-istorijskom kontekstu, one bivaju reinterpretirane, često gubeći svoje izvorno značenje).

Usled činjenice da su baze podataka, koje su nam stajale na raspolaganju, sadržavale ograničen broj uporedivih empirijskih iskaza koji mere pomenute vrednosne orijentacije, analiza počiva na redukovanom broju dimenzija, kao i na poređenju pojedinačnih varijabli. Drugim rečima, ograničenja koja su ishodila iz podataka onemogućila su da analizom bude obuhvaćen celokupni sadržaj datih vrednosnih orijentacija koji se teorijski može izdvojiti, kao i rad sa pouzdanijim mernim instrumentima. Ova metodološka ograničenja uslovlila su da komparativni deo analize počiva na upotrebi relativno jednostavnih tehnika deskriptivne statistike, onemogućavajući pouzdanije zaključivanje o promenama u stepenu rasprostranjenosti ispitivanih vrednosnih orijentacija. Ipak, podaci dobijeni 2015. godine omogućili su da na nešto širem setu dostupnih empirijskih iskaza formiramo pouzdaniji merni instrument (naime, primenom analize glavnih komponenti, ovi su empirijski iskazi redukovani na latentne strukture i predstavljeni pomoću standardizovanih faktorskih skorova), te da, primenom regresione analize, zaključujemo o činiocima na osnovu kojih se vrši diferencijacija pripadnika političke elite s obzirom na ispitivane vrednosne orijentacije.

Imajući u vidu predloženi teorijsko-hipotetički okvir, analiza promena u stepenu rasprostranjenosti dveju vrednosnih orijentacija počivala je na poređenju empirijskih rezultata dobijenih u 3 istraživačka projekta, na poduzorcima političkih elita:

1. „Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ“, iz 1989. godine (uzorkom je obuhvaćeno 219 pripadnika politokratskog dela socijalističke nomenklature);
2. “South-Eastern European Social Survey Project”, iz 2003. godine (poduzorak političkih elita brojao je 206 pripadnika elite);
3. „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, iz 2015. godine (na uzorku od 192 pripadnika političke elite).²

² Treba napomenuti i da komparativni deo analize, u okviru kojeg se vrše poređenja grupacija političke elite, ekonomske elite i opšte populacije, počiva na korišćenju podataka dobijenih putem istraživačkog projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, iz 2012. godine (opširnije o uzorcima i podacima videti u Lazić & Cvejić 2013: 7 i Mirkov 2014: 36).

4. Promene u rasprostranjenosti političkog liberalizma među pripadnicima političke elite tokom perioda postsocijalističke transformacije

Ispitivanje stepena pristajanja pripadnika političke elite uz politički liberalizam, i dinamike njegove promene, vršeno je pomoću sledećih empirijskih iskaza: „Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“, „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“, „Višestranački sistem garantuje poštovanje prava svih društvenih grupa“ i „Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi interesima vlasti“. Kod prva dva iskaza, promene u stepenu pristajanja ispitanika uz stavove bilo je moguće pratiti u sve tri godine, dok su, kada se radi o dva poslednja iskaza, podaci bili dostupni samo za početnu i krajnju godinu analize.

Pogledamo li prosečne rezultate (Tabela 1), jasno je da je na svim iskazima, osim na onom koji se odnosi na dimenziju kojom se meri individualizam, odnosno kolektivizam, liberalna orijentacija bila prisutna već tokom socijalističkog perioda (empirijski proseci su na datim iskazima veći od teorijskog). Ovaj nalaz potvrđuje početnu hipotezu da su pripadnici politokratskog dela kolektivno-vlasničke klase predstavljali društvenu grupaciju koja je (zajedno sa tehnokratskim slojem i delovima srednje klase) najaktivnije usmeravala procese koji su vodili razgradnji socijalističkih društvenih odnosa u okolnostima legitimacijske krize socijalizma (a time i njihove sopstvene vladajuće pozicije), s jedne strane, i globalne dominacije kapitalizma, s druge. Drugim rečima, ova grupacija profilisala se kao nosilac alternativnog – kapitalističkog – sistema društvenih odnosa, koji se, u konkretnim istorijskim okolnostima, pojavljivao kao spolja nametnuta datost. Shodno nalazu da su vrednosti koje je politokratski deo nomenklature usvojio bile u suprotnosti sa još uvek dominantnim normativno-institucionalnim sistemom, jasno je da je ovu grupaciju, krajem osamdesetih godina, karakterisala vrednosno-normativna disonanca.

Tabela 1. Iskazi koji mere politički liberalizam
u 1989, 2003. i 2015. godini – u %

Godina	Interesi kolektiva moraju biti važniji od pojedinačnih interesa			Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva			Sudstvo u krajnoj liniji treba da služi interesima vlasti			Višepartijski sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa		
	1989	2003	2015	1989	2003	2015	1989	2003	2015	1989	2003	2015
Potpuno slaganje	54,8	11,0	56,8	6,8	2,5	5,8	11,9	-	2,6	59,8	-	28,3
Delimično slaganje	16,9	26,0	25,0	17,8	5,4	13,7	16,9	-	2,6	18,7	-	45,3
Neodlučnost	5,0	13,0	10,9	5,0	6,9	13,2	2,7	-	5,7	4,6	-	16,2
Delimično neslaganje	6,4	34,5	4,2	8,2	55,0	36,8	5,5	-	37,0	5,9	-	8,9
Potpuno neslaganje	16,9	15,5	3,1	62,1	30,2	30,5	63,0	-	52,1	11,0	-	1,0
Prosečni rezultati*	2,14	3,18	1,72	4,01	4,05	3,73	3,91	-	4,33	4,11*	-	3,91*

* Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju. Teorijski prosek je 3.

Uporedimo li date nalaze sa onima koji su karakterisali pripadnike vladajuće grupacije koji su kontrolisali ekonomske resurse i opštom populacijom (videti u Lazić i Pešić 2013, za opštu populaciju, i Pešić 2014, za ekonomsku elitu), nema sumnje da su, pored oba sloja u sastavu nomenklature, jedino još pripadnici srednjih stručnjačkih slojeva iskazivali nedvosmisleno liberalnu orijentaciju (naime, prosečni empirijski skorovi na tri od četiri empirijska iskaza su za pripadnike političke i ekonomske elite bili veći od teorijskog proseka, dok je na uzorku opšte populacije sličan nalaz zabeležen na dva iskaza; pri tome, na tri od četiri iskaza, empirijski proseci oba sloja koja sačinjavaju vladajuću klasu značajno su viši od rezultata zabeleženih na uzorku opšte populacije – videti Grafikon 1).

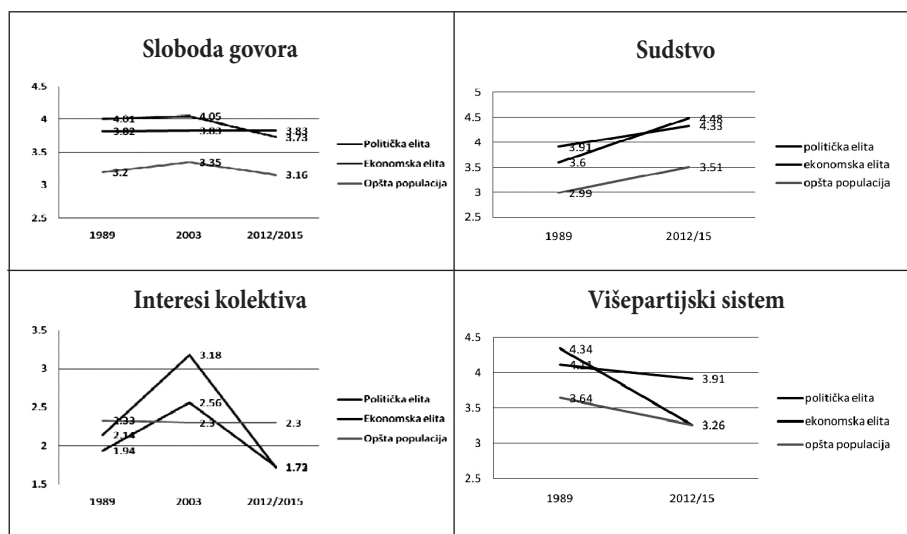
Na drugoj strani, relativno nizak prosečan skor koji su pripadnici političke elite zabeležili kada je reč o individualističkoj orijentaciji, koji nije nužno u nesaglasnosti sa našom hipotezom, ipak zahteva posebno objašnjenje. Naime, kao što je već naglašeno, razgradnja socijalističkih društvenih odnosa, koja je otpočela krajem osamdesetih godina, bila je umnogome posledica gubljenja legitimacije sistema usled dubokih političkih i ekonomskih kriza koje su potresale jugoslovensko društvo. Pripadnici nomenklature se, pri tome, pojavljuju kao jedina grupacija koja je imala subjektivne i objektivne resurse da aktivno oblikuje i usmerava društvene procese, nastojeći da održi sopstvenu dominantnu poziciju u društvu. Jedan aspekt ovog aktivnog odnosa prema društvenoj stvarnosti predstavljalo je usvajanje vrednosti koje su bile tipične za kapitalistički poredak i usmeravanje transformacije društva iz komandno-planske ka tržišnoj privredi (ne treba zaboraviti da su prvi zakoni kojima je legitimisano privatno

vlasništvo i omogućena vlasnička transformacija društvene svojine u privatnu doneti već krajem osamdesetih godina). Drugi aspekt se ticao mobilizacije širih društvenih grupa u sukobima republičkih partijskih elita, čije se unutarklasno diferenciranje (koje je svoj izraz, ali i dalji podsticaj, dobilo s teritorijalnom decentralizacijom Komunističke partije Jugoslavije) delimično poklapalo sa etničkim podelama u državi (o dubljim uzrocima ovih sukoba, videti u Sekelj 1990 ili Lazić 2011). Mobilizacija širih društvenih grupa, koja je vršena na nacionalističkim (kolektivističkim) osnovama, bila je, pri tome, moguća usled izražene autoritarnosti stanovništva (videti u Kuzmanović 1995; Pešić 2006). Imajući ovo na umu, vrednosna nekonzistentnost zabeležena među pripadnicima političke elite postaje jasnija: s jedne strane, oni se (zajedno sa tehnokratskim delom nomenklature) pojavljuju kao nosioci alternativnog društvenog poretka (čija politička regulacija počiva na pluralističkoj reprezentaciji interesa i demokratskom poretku, a ekonomska na tržišnoj privredi), dok se, s druge, kolektivistički oblici mobilizacije pojavljuju u instrumentalnom obliku, kao neophodni ne samo za obezbeđivanje podrške širih društvenih grupa za systemske reforme, već i kao novo legitimacijsko utemeljenje dominacije vladajuće grupacije. Na taj način se nacionalistička (odnosno, kolektivistička) orijentacija pripadnika vladajuće grupacije pojavljuje kao suprotstavljena liberalno-individualističkom vrednosnom obrascu, tipičnom za kapitalistički poredak, u zemljama kapitalističkog centra, tendencijski oblikujući specifičan karakter periferijskog kapitalizma.

Osvrnemo li se sada na promene u stepenu pristajanja uz iskaze koji mere politički liberalizam, zaključivanje koje se odnosi na period konsolidacije kapitalističkih odnosa (2003. godina) nužno ostaje nepotpuno i manje pouzdano, s obzirom na redukovani broj iskaza koji su nam stajali na raspolaganju. Rezultati pokazuju porast u stepenu pristajanja uz iskaze koji mere politički liberalizam, pa tako, čak i kada se radi o dimenziji koja se odnosi na individualističku orijentaciju, sada beležimo dominaciju liberalnih vrednosti (pri tome se čak 85,2% pripadnika ispitivane grupacije, potpuno ili delimično, ne slaže sa stavom da sloboda govora vodi društvo u dezorganizaciju, dok 50% odbacuje stav da interesi kolektiva moraju da imaju primat nad individualnim interesima). Dobijeni nalazi nisu iznenađujući, imajući na umu činjenicu da su pripadnici političke elite (čiji je personalni sastav u značajnoj meri promenjen nakon 2000. godine), tokom perioda konsolidacije kapitalizma, najaktivnije učestvovali u uspostavljanju normativno-institucionalnog okvira koji je podržavao ovaj oblik društvene reprodukcije i vodio dovršetku postsocijalističke transformacije (naravno, ne treba zaboraviti, kako Lazić naglašava, da političko delovanje ovde ima

samo primat na površini, dok su spoljašnji i unutrašnji odnosi kapitala nametali okvire sistemskog preobražaja – videti u Lazić 2011: 166). Rezultati, takođe, svedoče u prilog hipotezi da tokom perioda konsolidacije kapitalističkih odnosa dolazi do smanjenja systemske vrednosno-normativne disonance, odnosno do gotovo nedvosmislenog utemeljenja političkog liberalizma kao dominantne vrednosno-ideološke matrice među onim pripadnicima vladajuće klase koji su pod kontrolom imali političke resurse.

Grafikon 1. Prosečni rezultati na pojedinačnim iskazima koji mere politički liberalizam za političku elitu, ekonomsku elitu i opštu populaciju

Međutim, uporedimo li dobijene nalaze sa onima koji se odnose na pripadnike ekonomske elite i opštu populaciju, dobijamo nešto diferenciraniju sliku. Naime, dok u sva tri uzorka beležimo većinsko odbacivanje stava da sloboda govora nužno vodi u dezorganizaciju društva, samo su pripadnici političke elite bili spremni da većinski odbace kolektivističku orijentaciju (pri tome, kod pripadnika ekonomske elite beležimo porast u stepenu prihvatanja individualizma, u odnosu na 1989. godinu, dok u uzorku opšte populacije faktički nema promene – videti Grafikon 1). Drugim rečima, hibridni karakter poretka, koji se postepeno formirao na kapitalističkoj periferiji, uslovio je opstajanje vrednosno-normativne disonance i vrednosne nekonzistencije kod širih društvenih grupa (iako se, sudeći

prema odgovorima koji se odnose na slobodu govora, jasno ocrtava njen pad), ukazujući da određene vrednosti (u ovom slučaju, kolektivistička orijentacija) dobijaju transsistemski karakter, žilavo se održavajući, uprkos sistemskim promenama (naravno, ne treba posebno pominjati da je tokom socijalističkog perioda kolektivism predstavljao matricu na temelju koje se vršila klasna mobilizacija, dok je tokom perioda postsocijalističke transformacije dominantno dobijao nacionalističko obličje). Iz ovoga sledi očekivani nalaz da je jedina grupacija (pored srednjih stručnjačkih slojeva – videti Lazić i Pešić 2013), koja je nedvosmisleno iskazivala privrženost političkom liberalizmu, upravo ona čija se dominantna pozicija u datom momentu održavala na temeljnim principima političkog pluralizma i predstavničke demokratije.

Konačno, osvrnemo li se na rezultate dobijene 2015. godine, interpretacija se neminovno dalje usložnjava: naime, kada se radi o iskazima koje smo pratili tokom sve tri vremenske tačke, rezultati ukazuju na opadanje stepena pristajanja uz politički liberalizam (u odnosu na 2003. godinu). U prvom slučaju ovaj pad nije bio tako snažan da bi ugrozio većinsko prihvatanje liberalne orijentacije,³ dok je u drugom (dimenzija individualizam/kolektivism) pad drastičan, ukazujući ne samo na većinsko odbacivanje individualizma nego i na to da je stepen pristajanja uz ovu orijentaciju niži nego 1989. godine (videti Tabelu 1).⁴ Drugim rečima, delimična personalna promena u sastavu političke elite, koja se desila nakon 2012. godine (u korist partije desnog centra, SNS), uz određene autoritarne tendencije, koje se bez sumnje prepoznaju u okviru sistema vladanja, označila je i ponovno okretanje ka kolektivističkim formama identifikacije i mobilizacije širih društvenih grupa (kroz manje ili više oprobane mehanizme proizvodnje unutrašnjih i spoljnih neprijatelja – bilo u vidu pripadnika drugih nacija, lokalnih tajkuna ili političkih protivnika). Ovome u prilog donekle svedoči i pad koji je zabeležen u odnosu na 1989. godinu, kada je reč o stavu koji se odnosi na višepartijski sistem (iako pad podrške ne ide ispod granice

³ Kod iskaza koji meri stepen pristajanja, uz stav da sloboda govora vodi u dezorganizaciju društva, analiza varijanse pokazala je postojanje statistički značajne razlike u prosečnim vrednostima za tri godine ($F = 4.221$; $\text{Sig.} = 0.015$), dok je *post hoc* testom (*Tukey*) utvrđeno da se ova razlika odnosi na prosečan skor postignut 2015. godine, koji značajno odstupa od rezultata u dve prethodne ispitivane godine.

⁴ I na ovom iskazu je, analizom varijanse, utvrđeno postojanje statistički značajne razlike među prosečnim rezultatima ($F = 64.832$; $\text{Sig.} = 0.000$), dok je *post hoc* testom (*Tukey*) utvrđeno da se dobijeni prosečni skorovi u sve tri godine međusobno značajno razlikuju.

većinskog odbacivanja),⁵ za razliku od stava kojim se izražava neslaganje sa zavisnim odnosom sudske od izvršne vlasti, gde se beleži porast liberalne orijentacije u odnosu na 1989. godinu.⁶ Čini se da je promena vlasti u Srbiji, nakon 2012. godine (do koje je donekle došlo usled ekonomske krize, ali i uzdrmanog legitimiteta postmiloševićevskih vlasti u Srbiji), dovela do izvesnog (iako ne i jednoznačnog) opadanja podrške političkom liberalizmu, ali ne u meri u kojoj bi temeljne postavke sistema bile dovedene u pitanje (poslednjem zaključku u prilog treba dodati i argument da se aktuelna vlast pokazala spremnom da sprovodi ekonomske i političke zahteve koji dolaze spolja – pre svega iz evropskih i međunarodnih institucija – nastojeći da pokaže nedvosmislenu privrženost dominantnom, kapitalističkom sistemu društvenih odnosa, i to u njegovoj neoliberalnoj formi).

Drugi bitan nalaz, koji se odnosi na promene u stepenu rasprostranjenosti političkog liberalizma, vezuje se za poredbeni okvir: naime, ako je politička elita, tokom faze neometane konsolidacije kapitalističkih odnosa, bila perjanica sistemskih reformi (što se, uostalom, jasno ocrtavalo na polju dominantno prihvaćenih vrednosti), isti zaključak ne važi nužno za period krize kapitalizma, kada je reč o ovoj grupaciji. Naime, uporedimo li dobijene nalaze sa onim za ekonomske elite i opštu populaciju (videti Grafikon 1) dobijamo nešto diferenciraniju sliku: naime, na dva od četiri iskaza politička elita iskazuje slabije prihvatanje političkog liberalizma od ekonomske elite, dok na jednom iskazu (dimenzija individualizam/kolektivizam) iskazuje snažnije odbacivanje liberalne orijentacije čak i od opšte populacije. Drugim rečima, čini se da se ova grupacija profiliše kao perjanica novih vrednosno-ideoloških tendencija (gde vrednosti političkog pluralizma i demokratije ne predstavljaju apsolutni prioritet u političkom uređenju društva, kada je dominantni, kapitalistički sistem, ugrožen), iako se, da ponovimo, temeljne pretpostavke reprodukovanja sistema ne dovode u pitanje.

Da zaključimo, u kontekstu aktuelne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, ali i specifičnog (hibridnog) karaktera kapitalističkog poretka, koji se oblikuje na periferijskim osnovama (shodno zahtevima zemalja kapitalističkog centra), kontradiktorni karakter normativno-institucionalnog poretka (koji je po svojoj prirodi i sistemski i unutarsistemski), onemogućava jednoznačno vrednosno utemeljenje, čak i u okviru onih

⁵ Ipak, treba reći da, na osnovu t testa, možemo da zaključimo da pad u stepenu pristajanja uz navedeni iskaz u dve godine (1989. i 2015) nije statistički značajan ($t = 1.649$; $\text{Sig.} = 0.100$).

⁶ Pri tome, t test je ukazao da se radi o statistički značajnoj razlici u pogledu prosečnih rezultata dobijenih na ovom iskazu u dve posmatrane godine ($t = -3.334$; $\text{Sig.} = 0.000$).

grupacija čija se vladajuća pozicija, po definiciji, održava kroz stabilno funkcionisanje kapitalističkog poretka. Ovome treba dodati i relativno žilavo tradicionalističko (pre svega, kolektivističko) nasleđe koje se u Srbiji održava bez obzira na sistemске promene (naravno, menjajući svoju sadržinu), onemogućavajući formiranje relativno konzistentnog vrednosnog sistema među pripadnicima političke elite.

5. Promene u rasprostranjenosti ekonomskog liberalizma tokom perioda postsocijalističke transformacije

Druga vrednosna orijentacija, čije smo promene pratili tokom perioda postsocijalističke transformacije, jeste ekonomski liberalizam. Za razliku od prethodnog dela analize, gde smo u sve tri vremenske tačke raspolagali sa barem dva komparabilna iskaza, ovde je situacija nešto drugačija. Naime, samo se jedan iskaz ponavlja u sve tri baze podataka („Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“), pa je, kada je o njemu reč, bilo moguće pouzdano zaključivanje o vrednosnim promenama. Kod druge dve dimenzije ekonomskog liberalizma (državna intervencija u ekonomiji i državno mešanje u rad privatnih preduzeća), poređenje je vršeno na sličnim, ali ne i identičnim iskazima (videti iskaze u Tabeli 2),⁷ pa stoga treba imati na umu da se zaključci koje budemo donosili ne temelje na potpuno uporedivim podacima.

Ukoliko se najpre skoncentrišemo na podatke dobijene tokom socijalističkog perioda (1989), jasno je da je političku elitu u osvit raspada socijalističkog poretka karakterisala i vrednosno-normativna disonanca i vrednosna nekonzistentnost: naime, pripadnici nomenklature koji su imali monopol nad političkim resursima većinski su, s jedne strane, odbacivali državni intervencionizam u ekonomiji (uprkos još uvek dominantnoj komandno-planskoj privredi) i, u skladu sa samoupravnom ideologijom, podržavali nezavisnost preduzeća od države, ali su, istovremeno, odbacivali stav da društveni progres počiva na privatnom vlasništvu. Drugim rečima,

⁷ Kako bismo mogli donekle pouzdanije da zaključujemo na temelju poređenja sarđinski sličnih, ali ne i identičnih iskaza u tri ispitivane godine, uradili smo faktorsku analizu na reprezentativnim uzorcima za celokupne populacije (koji su sadržavali značajno veći broj jedinica nego poduzorci političkih elita). Testirali smo da li se dati iskazi, u sva tri uzorka, okupljaju oko istog faktora (odnosno latentne dimenzije). Eksplorativna faktorska analiza (metod ekstrakcije: *Maximum likelihood*; metod rotacije: *Varimax*) pokazala je da je u sva tri uzorka moguće redukovati pomenute iskaze na jednu latentnu dimenziju. Vrednosti latentnog korena bile su sledeće: za 1989. godinu $EV = 1,445$ (48,18% objašnjenosti varijanse); za 2003. $EV = 1,173$ (39,104% objašnjenosti varijanse) i za 2012. $EV = 1,434$ (47,79% objašnjenosti varijanse).

prihvatili su elemente tržišne regulacije ekonomije, ali ne i tip vlasničkih odnosa koji se tipično povezuje uz kapitalistički oblik reprodukcije, odnosno na kojem, po pravilu (iako ne isključivo), počiva tržišna privreda. Dobijeni nalazi svedoče u prilog naše hipoteze da se pripadnici vladajuće klase, još tokom socijalističkog perioda, profilisu kao perjanice novog tipa društvene reprodukcije, koji počiva na tržišnoj privredi (i u tom smislu ih karakteriše sistemski vrednosno-normativna disonanca), ali ukazuju i na kontradiktorno normativno, ali i interesno utemeljenje pripadnika političkog dela nomenklature. Naime, kao što je već naglašeno, krajem osamdesetih godina vladajuća grupacija se suočila sa akutnom ekonomskom krizom (koja je, od šezdesetih godina, rešavana povremenim uvođenjem i povlačenjem elemenata tržišne regulacije u okviru dominantne komandno-planske ekonomije) i uzdrmanom legitimacijom sopstvene dominantne pozicije. U takvoj situaciji, ona je nastojala da novo legitimacijsko utemeljenje pronađe u alternativnom sistemu društvenih odnosa (koji se, kao što smo već rekli, nametao kao spoljašnja datost), zasnovanom na tržišnoj privredi (koji se, na ideološkoj ravni, pravdao većom efikasnošću), nastojeći, istovremeno, da pridobije podršku brojčano dominantnih radničkih slojeva (ne treba zaboraviti da je Milošević, krajem osamdesetih godina, u cilju obračunavanja sa „konzervativnim“ delovima srbijanskog partijskog rukovodstva i centralizacije vlasti unutar republike, svoj program ekonomskih i političkih reformi bazirao na tržišnim interpretacijama radničkog samoupravljanja, pod parolom veće autonomije rada u odnosu na političku birokratiju – videti Lazić 2011: 95 i Musić 2013: 16). Drugim rečima, masovna mobilizacija širih društvenih slojeva, a pogotovo radničkih, teško da je mogla da počiva na njihovom, makar formalnom, razvlašćenju, te u tom kontekstu niska podrška političkog dela nomenklature privatnom vlasništvu postaje jasnija.

Tabela 2. Iskazi koji mere ekonomski liberalizam u 1989, 2003. i 2015. godini – u %

	Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu			Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom	Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju			Potpuna nezavisnost privrednih kolektiva od države uslov je privrednog rasta	Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi
	1989	2003	2015		1989	2003	2015		
Godina	1989	2003	2015	1989	2003	2015	1989	2003	2015
Potpuno slaganje	14,2	26,6	9,9	16,9	19,1	14,7	51,6	19,4	20,3
Delimično slaganje	27,9	41,2	27,7	17,8	36,7	15,2	26,5	36,3	33,2
Neodlučnost	7,8	16,1	32,5	4,6	15,6	18,8	4,6	13,4	19,3
Delimično neslaganje	13,7	11,6	24,1	9,6	21,1	37,7	6,4	24,4	21,9
Potpuno neslaganje	36,5	4,5	5,8	51,1	7,5	13,6	11,0	6,5	5,3
Prosečni rezultat*	2,69	3,74	3,12	3,61	3,74	2,80	4,01	3,38	3,41

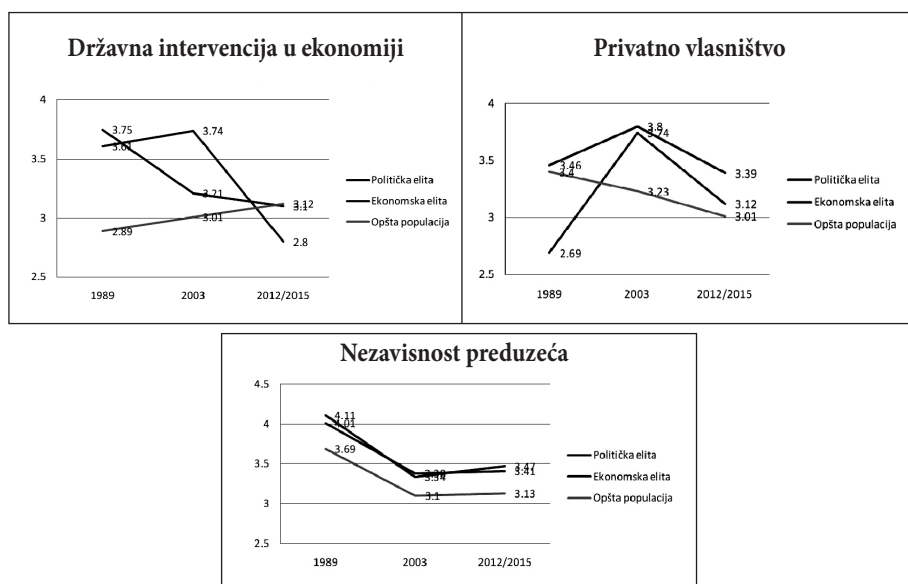
* Viši prosečni skorovi označavaju liberalnu orijentaciju. Teorijski prosek je 3.

Ukoliko sada uporedimo dobijene rezultate sa onim za pripadnike ekonomskog dela nomenklature i opštu populaciju, krajem osamdesetih godina (Grafikon 2), možemo da zaključimo sledeće:

- a. Pre svega, pripadnici politokratije slabije su podržavali ekonomski liberalizam od tehnokratskog dela nomenklature, što, doduše indirektno, govori u prilog tezi da je politička elita tokom socijalizma, usled neophodnosti masovne mobilizacije radništva, nastojala, za razliku od ekonomske elite, da izbegne pružanje legitimacijske osnove onim normativnim promenama koje bi bile u suprotnosti sa interesima pripadnika klasa/slojeva na čiju je političku podršku u datom momentu računala.
- b. Stepenn podrške privatnom vlasništvu, kao preferiranom svojinskom obliku, među pripadnicima političke elite drastično je niži nego kod opšte populacije, iako je, istovremeno, zabeležen potpuno suprotan nalaz kada je reč o druge dve dimenzije ekonomskog liberalizma (odbacivanje opšteg državnog intervencionizma u ekonomiji i nemešanje države u rad preduzeća). Drugim rečima, pripadnici političke elite su podršku kapitalizmu iskazivali samo u implicitnoj formi (ne i eksplicitno), za razliku od pripadnika ekonomske elite, čija je podrška novom tipu društvenih odnosa bila i eksplicitna i implicitna.

- c. Rezultati ukazuju da jedino pripadnike tehnokratskog sloja u okviru nomenklature nije karakterisala vrednosna nekonzistentnost, za razliku od pripadnika političke elite i opšte populacije (ukazujući na postojanje sistemske vrednosno-normativne disonance, pre svega kada je reč o vladajućim grupacijama i srednjem stručnjačkom sloju, ali i unutarsistemske, koja je prvenstveno karakterisala niže društvene grupacije).

Grafikon 2. Prosečni rezultati na pojedinačnim iskazima koji mere ekonomski liberalizam za političku elitu, ekonomsku elitu i opštu populaciju

Ukoliko pratimo promene u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam tokom perioda postsocijalističke transformacije, rezultati dobijeni 2003. godine ukazuju na ispravnost naše hipoteze o smanjenju vrednosno-normativne disonance: naime, na sva tri iskaza beležimo većinsko prihvatanje liberalnih stavova od strane pripadnika političke elite. Bez sumnje, interesantan nalaz je da su zabeleženi viši empirijski proseci kod ove grupacije nego kod ekonomske elite na dva od tri iskaza, kao i da su prosečne vrednosti na sva tri iskaza, u okviru sva tri uzorka koja smo komparativno pratili, više od teorijskih. Dobijeni nalazi nisu neobični, ima li se na umu da je dovršetak procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji, zajedno

sa ekonomskom elitom, najaktivnije usmeravala politička elita, čiji se sastav u značajnoj meri promenio nakon 2000. godine. Uz to, konsolidacija kapitalističkog poretka, praćena snažnijim institucionalnim utemeljenjem, vodila je, kao što smo pretpostavili, adaptaciji interiorizovanih vrednosti novim normativnim zahtevima.

Ipak, treba primetiti i sledeće: iako ne ide ispod granice većinskog prihvatanja, na iskazu koji se odnosi na nezavisnost privrednih kolektiva od države, kod pripadnika političke elite beležimo pad u prosečnom stepenu pristajanja u odnosu na 1989. godinu. Ovaj nalaz može se tumačiti dvojako. S jedne strane, on ukazuje na kontradiktornu interesnu utemeljenost političke elite tokom perioda konsolidacije kapitalizma: naime, uprkos nastojanju da učvrsti normativno-institucionalni sistem koji bi omogućio neometanu reprodukciju kapitalističkih odnosa, ova grupacija se našla pred problemom zadržavanja dominantne pozicije u društvu, koja je, makar privremeno, bila „ugrožena“ finansijskim jačanjem nove ekonomske elite. Umerenu podršku nezavisnosti privatnih preduzeća od države, u tom smislu, treba tumačiti pre kao odraz specifične prirode kapitalističkog poretka koji se oblikuje na evropskoj periferiji nego kao dovođenje tržišnih principa ekonomske regulacije u pitanje. Drugo moguće objašnjenje ovog pada (koji pokazuje identičnu tendenciju u sva tri analizirana uzorka – videti Grafikon 2) treba tražiti u formulacijama pitanja, koje, kao što smo naglasili, nisu bile identične u dve ispitivane godine (naime, formulacija iz 1989. implicitno je naglašavala pozitivne aspekte nezavisnosti preduzeća od države, dok je formulacijom pitanja iz 2003. naglašena negativna komponenta).

Konačno, s finansijskom krizom, u koju je zapao globalni kapitalistički poredak 2008, i pratećom legitimacijskom krizom neoliberalnog oblika ekonomske regulacije, u skladu sa našom hipotezom, rezultati iz 2015. godine ukazuju na pad u stepenu pristajanja uz ekonomski liberalizam među pripadnicima političke elite (pri tome, ovaj pad zabeležen je na dva od tri iskaza, i to na jednom – onom koji se odnosi na državni intervencionizam u ekonomiji – ispod teorijskog proseka).⁸ Drugim rečima, slično kao i kada je bilo reči o političkom liberalizmu, čini se da kriza kapitalističkog

⁸ Analiza varijanse je pokazala da na sva tri iskaza postoji statistički značajna razlika u pogledu postignutih prosečnih rezultata u tri godine (za iskaz koji se odnosi na privatno vlasništvo, $F = 35.558$; $Sig. = 0.000$; za iskaz koji se odnosi na državnu intervenciju u ekonomiji, $F = 17.899$; $Sig. = 0.000$; dok je kod iskaza koji meri stepen pristajanja uz nezavisnost preduzeća od države visina statistike $F = 16.937$, uz stepen značajnosti od 0.000). *Post hoc* testovima (*Tukey*) utvrđeno je sledeće: kod prvog iskaza (privatno vlasništvo) prosečni rezultati se međusobno razlikuju u sve tri godine; na drugom iskazu (državni intervencionizam) statistički je značajno odskakanje prosečnog rezultata iz 2015, dok je na trećem (nezavisnost preduzeća) ono zabeleženo kod rezultata dobijenih 1989. godine.

poretka, bez ozbiljne globalne ideološke alternative, vodi povratku starim, socijalističkim vrednostima i njihovoj reinterpretaciji shodno promenjenom istorijskom kontekstu (ovome u prilog treba dodati i nalaz koji pokazuje da stav o privatnom vlasništvu kao osnovi društvenog razvoja takođe gubi podršku, u odnosu na prethodni ispitivani period). Ipak, i ovde valja istaći sledeće: temeljne postavke sistema ne dovode se u pitanje (primera radi, uprkos padu podrške, privatno vlasništvo i dalje ostaje poželjni oblik vlasništva), već rezultati ukazuju na promenu u preferiranom obliku kapitalističke regulacije. S druge strane, promene u dominantnom obliku kapitalističke regulacije (odnosno, unutarstemske promene) ne omogućavaju jednoznačno vrednosno utemeljenje, niti vode vrednosnoj konzistenciji. Tako imamo paradoksalan nalaz da preko 50% pripadnika ove grupacije zagovara uopšten vladin intervencionizam u ekonomiji, dok istovremeno više od polovine ispitanika smatra da vlada ne sme da se meša u rad privatnih preduzeća (videti Tabelu 2).

U odnosu na 2003. godinu, kada je između pripadnika političke i ekonomske elite postojao izvestan disparitet u pogledu stepena pristajanja uz državni intervencionizam u ekonomiji (videti Grafikon 2), nalazi dobijeni nešto više od decenije kasnije ukazuju da se razlike, kada je o ovoj dimenziji reč, smanjuju, ali i da se oblikuju novi dispariteti (pre svega kada je reč o stavu prema privatnom vlasništvu). Drugim rečima, čini se, barem kada je o vrednosno-ideološkoj dimenziji reč, da proces konsolidacije jedinstvene vladajuće klase još uvek nije do kraja dovršen (naravno, treba odmah reći da se radi o različitim interesnim pozicijama, koje ishode iz dominantnog karaktera resursa kojima ove grupacije raspolažu i na temelju kojih se njihova pozicija reprodukuje; činjenica da nijedna grupacija ne dovodi u pitanje same temelje sistema kapitalističke reprodukcije svedoči, s druge strane, o tome da su date podele površinskog karaktera).

6. Determinante političkog i ekonomskog liberalizma pripadnika političke elite tokom perioda krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije

Ukoliko je prethodni deo rada bio posvećen komparativnoj analizi promena u stepenu pristajanja uz politički i ekonomski liberalizam tokom perioda postsocijalističke transformacije, promenom analitičkog fokusa i analizom podataka iz 2015. godine, nastojali smo da utvrdimo koje su glavne determinante ispitivanih vrednosnih orijentacija. S obzirom na to da je ova baza podataka nudila nešto širi set empirijskih iskaza od onog koji je korišćen pri komparativnoj analizi, nivo pouzdanosti zaključivanja je, uz

pomoć nešto sofisticiranijih tehnika statističke analize, podignut: u prvom koraku, tehnikom analize glavnih komponenti nastojali smo da utvrdimo da li je moguće redukovati širi set empirijskih iskaza na jednu latentnu dimenziju, da bismo u drugom koraku, pomoću linearne regresione analize, nastojali da utvrdimo na osnovu kojih dimenzija se dele pripadnici političke elite kada je reč o liberalnim vrednostima.

Pri analizi političkog liberalizma koristili smo sledeće empirijske iskaze: „Sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“; „Sudstvo, u krajnjoj liniji, treba da služi interesima vlasti“; „Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast“; i „Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima trebalo bi zabraniti“.

Konfirmatornom analizom glavnih komponenti dobili smo jedan latentni koren čija je vrednost veća od 1 ($EV = 2,215$) i koji objašnjava 55,38% varijanse na iskazima.⁹ Drugim rečima, analiza glavnih komponenti omogućila je da redukujemo četiri empirijska iskaza na jednu dimenziju, predstavljenu uz pomoć regresionih faktorskih skorova.

Tabela 3. Regresioni model sa indikatorima političkog liberalizma

	B	Beta	Sig.
Muški pol	0,212	0,101	0,155
Stariji od 65 godina	-0,288	-0,077	0,279
Viši materijalni položaj	-0,029	-0,011	0,875
Na položaj stupili pre 1990. godine	-0,180	-0,050	0,490
Član SNS	-0,570	-0,278	0,000
Univerzitetsko obrazovanje	0,073	0,024	0,723
Desna politička orijentacija	-0,542	-0,203	0,007
Koeficijent determinacija (R-Square): 0,149			

Uz pomoć linearne regresione analize nastojali smo da utvrdimo prediktore političkog liberalizma, s obzirom na sledeća obeležja pripadnika političke elite: pripadnost muškom polu, starost veća od 65 godina, viši materijalni položaj, stupanje na položaj pre 1990. godine, članstvo u SNS,

⁹ Visine faktorskih punjenja za date iskaze bile su sledeće: „Sloboda govora – dezorganizacija“ – 0,811; „Sudstvo – interesi vlasti“ – 0,685; „Mediji – razumevanje za vlast“ – 0,753 i „Mediji – nacionalni interesi“ – 0,723. Visina Kronbahove alfe iznosila je 0,738, potvrđujući zadovoljavajući stepen međusobne korelacije varijabli, odnosno svedočeći o pouzdanosti mernog instrumenta.

desna politička orijentacija¹⁰ i univerzitetsko obrazovanje. Sve navedene nezavisne varijable u regresionom modelu (osim političke orijentacije) date su u obliku indikatorskih varijabli, dok je zavisna varijabla, skala političkog liberalizma, predstavljena uz pomoć regresionih faktorskih skorova.

Rezultati ukazuju da je združeni efekat svih ispitivanih indikatora u regresionom modelu relativno nizak: naime, oni objašnjavaju svega 14,9% varijanse na skali političke orijentacije. Pri tome, jedina dva činioca koja su pokazala statističku značajnost, kada se izoluje efekat drugih varijabli u modelu, jesu članstvo u SNS-u i desna politička orijentacija (videti Tabelu 3). Najznačajniji efekat pokazalo je članstvo u vladajućoj partiji (u odnosu na ispitanike koji su članovi drugih partija, ili nisu uopšte članovi partija), koje ukazuje na niži stepen pristajanja uz politički liberalizam. Slično, desna politička orijentacija indikuje slabije pristajanje uz liberalne vrednosti. Treba reći da nijedan od dva nalaza nije iznenađujući. Naime, s obzirom na delimično zajedničko izвориšte političkog liberalizma i levih ideja – Prosvetiteljstvo – jasno je na koji način leva politička orijentacija na ideološkom planu snažnije opredeljuje ispitanike ka prihvatanju vrednosti političkog pluralizma.¹¹ S druge strane, imamo li na umu da je vladajuća, SNS, uprkos proevropskoj i prokapitalističkoj retorici, nastala odvajanjem od partije sa ekstremno desnog političkog spektra – Srpske radikalne stranke – te da je privukla značajan deo članstva ove organizacije, tada naglašenije odbacivanje liberalnih vrednosti pripadnika vladajuće partije postaje jasnije (pri tome, treba reći i ovo: iako je većina ispitanika na skali političke orijentacije sebe smestila u centar, među pripadnicima SNS svega 4,2% ispitanika sebe svrstava na levu stranu političkog spektra, a čak 31,9%, znatno više nego u bilo kojoj parlamentarnoj stranci, osim manjinskih, procenjuje sopstveno političko uverenje kao desničarsko – videti više u prilogu Jovanović, Radović, Marković). Interesantan nalaz je da, kada se drži pod kontrolom članstvo u vladajućoj partiji, dolazak na političku poziciju pre 1990. godine ne opredeljuje značajnije ispitanike ka liberalnoj orijentaciji, a isto važi za univerzitetsko obrazovanje (iako treba reći da je većina ispitanika visoko-obrazovana), pol, starost ili materijalni položaj.

¹⁰ Originalna varijabla data je kao jedanaestočlana skala na osnovu koje se vrši samoprocena političke orijentacije, gde nula označava krajnje levu, a 10 krajnje desnu političku orijentaciju. Na osnovu toga, kreirana je indikatorska varijabla za desnu političku orijentaciju, i to tako što je ona pripisana ispitanicima koji su dali odgovore od 7 do 10.

¹¹ Ovde se, naravno, radi o levo-liberalnoj opciji, odnosno o levcici koja se formira kao deo ideološkog spektra koji suštinski ostaje u okvirima kapitalističkog poretka i ne dovodi ga u pitanje.

Na sličan način kao i u slučaju političkog liberalizma, nastojali smo da utvrdimo indikatore pristajanja uz ekonomski liberalizam. U prvom koraku analize cilj je bio da se utvrdi da li se širi set empirijskih iskaza, koji mere stepen pristajanja uz pomenutu vrednosnu orijentaciju, može redukovati na jednu latentnu strukturu. Iskazi koje smo analizirali bili su sledeći: „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“; „Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme“; „Bez privatizacije preduzeća bila bi u još gorjoj situaciji nego što su sada“; „Sve vrste javnih usluga bolje bi funkcionisale da su privatizovane“; i „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“.

Na osnovu konfirmatorne analize glavnih komponenti jasno je da se svi navedeni iskazi okupljaju oko jednog faktora, čija je vrednost latentnog korena veća od 1 ($EV = 2,308$), objašnjavajući 46,153% varijanse.¹² S obzirom na dobijene rezultate, dati iskazi su redukovani na jednu latentnu dimenziju, uz pomoć regresionih faktorskih skorova, koji su potom korišćeni kao zavisna varijabla u regresionom modelu. Kao i u slučaju političkog liberalizma, testirali smo nezavisni efekat sledećih varijabli: pripadnost muškom polu, starost veća od 65 godina, viši materijalni položaj, stupanje na položaj pre 1990. godine, članstvo u SNS, desna politička orijentacija i univerzitetsko obrazovanje.

Tabela 4. Regresioni model sa indikatorima ekonomskog liberalizma

	B	Beta	Sig.
Muški pol	0,318	0,152	0,046
Stariji od 65 godina	-0,035	-0,010	0,900
Viši materijalni položaj	-0,031	-0,012	0,872
Na položaj stupili pre 1990. godine	-0,218	-0,060	0,431
Član SNS	0,122	0,059	0,443
Univerzitetsko obrazovanje	-0,068	-0,022	0,757
Desna politička orijentacija	0,144	0,054	0,493
Koeficijent determinacija (R-Square): 0,039			

¹² Visina faktorskih punjenja za navedene iskaze je sledeća: „Vlada–interveniše“ – 0,538; „Vlada–privatne firme“ – 0,615; „Bez privatizacije–preduzeća“ – 0,707; „Javne usluge–privatizovane“ – 0,750; „Napredak–privatno vlasništvo“ – 0,759. Vrednost Kronbahove alfe iznosila je 0,704.

Rezultati regresione analize ukazuju da je združeni efekat nezavisnih varijabli u modelu izrazito nizak, te da objašnjava svega 3,9% varijacija na skali ekonomskog liberalizma. Ovako nizak procenat objašnjenosti varijanse jednim delom je posledica male veličine uzorka, iako rezultati koji su dobijeni na podacima za populaciju ukazuju na sličnu tendenciju i kada je reč o znatno većem uzorku. Jedini faktor koji je pokazao statističku značajnost, kada se pod kontrolom drže ostale varijable iz modela, jeste pripadnost muškom polu (i to tako da indikuje snažniju orijentaciju ka ekonomskom liberalizmu, u odnosu na pripadnost ženskom polu). Za razliku od političkog liberalizma, gde su desna politička orijentacija ispitanika i članstvo u vladajućoj SNS bili indikacija slabijeg pristajanja uz ovu vrednosnu orijentaciju, ovde to više nije slučaj: kontrolisani efekat ovih varijabli nije se pokazao statistički značajnim (ipak, treba napomenuti da su analiza varijanse i Tukijev test pokazali da, kada se posmatra izolovani efekat političke orijentacije, bez kontrolisanja ostalih faktora, postoji statistički značajna razlika u prosečnom rezultatu na skali liberalizma između ispitanika koji su levo i desno orijentisani, i to tako da desna politička orijentacija indikuje snažnije pristajanje uz ekonomski liberalizam; ispitanici koji su svoju političku orijentaciju procenili kao poziciju centra, statistički se ne razlikuju značajno od druge dve kategorije – levo i desno orijentisanih – kada je reč o prosečnom rezultatu na skali ekonomskog liberalizma).¹³ Drugim rečima, čini se da je opredeljenje za ekonomski liberalizam u snažnijem stepenu posledica efekata i činilaca čije dejstvo putem ovog anketnog istraživanja nije mereno (pored pretpostavljenih psiholoških činilaca, koji nužno ostaju van fokusa ove analize, a čiji efekat zasigurno čini jedan deo neobjašnjene varijanse na skali, jedna sveobuhvatna sociološka analiza ima pred sobom zadatak da u nekim drugim društvenim činionicima pronade determinante ove vrednosne orijentacije).¹⁴

¹³ Istovremeno, analiza varijanse pokazala je da nijedan od ispitivanih faktora, izuzev političke orijentacije, nije statistički značajan činilac razlikovanja prosečnih rezultata na skali ekonomskog liberalizma (dakle, čak ni onda kada se ostali potencijalni prediktori ne drže pod kontrolom).

¹⁴ Treba napomenuti da su i regresioni modeli za populaciju, u sve tri ispitivane godine, ukazali na relativno nizak stepen objašnjenosti varijanse na skali ekonomskog liberalizma, sugerišući da ključne determinante još uvek nisu istražene (ili da ih ni nema, već da se radi o višestruko uslovljenoj pojavi).

7. Zaključak

Imajući pred sobom ove rezultate, neophodno je vratiti se hipotezama na temelju kojih smo otpočeli analizu promene vrednosnih orijentacija pripadnika političkih elita. Pre svega, jasno je da je, kao i u slučaju ekonomske elite (o čemu je pisano u Pešić 2014), i političku elitu tokom poslednjih godina socijalističkog poretka karakterisala vrednosno-normativna disonanca. Drugim rečima, relativno visok stepen slaganja sa većinom ispitivanih dimenzija političkog i ekonomskog liberalizma (iako ne sa svim), ukazuje da su vrednosti ove grupacije bile u koliziji sa tada još uvek dominantnim normativno-institucionalnim poretkom, koji je počivao na jednopartijskom političkom sistemu, odnosno na komandno regulisanoj privredi i društvenom vlasništvu. Ovim se potvrđuje naša hipoteza da je socijalistička nomenklatura, na vrednosno-ideološkom planu, zajedno sa pripadnicima srednje klase, najaktivnije usmeravala procese razgradnje socijalističkog poretka (nastojeći da očuva sopstvenu dominantnu poziciju, uzdrmanu legitimacijskom krizom socijalističkog poretka, na globalnom, ali i lokalnom planu), usvajajući vrednosti koje su bile tipične za socijalizmu alternativni – kapitalistički – sistem društvenih odnosa. Ipak, izrazito visok stepen kolektivističke orijentacije, kao i relativno izraženo protivljenje stavu da privatno vlasništvo predstavlja osnovu društvenog napretka, ukazuju na kontradiktorno interesno utemeljenje date grupacije, koje generiše vrednosnu nekonzistentnost: naime, kriza legitimacije socijalističkog poretka nametala je potrebu pronalaženja novog legitimacijskog utemeljenja sopstvene dominantne pozicije u društvu (pri tome, ono je bilo spolja zadato – globalnom ekspanzijom kapitalističkog poretka), dok je kolektivistička, odnosno nacionalistička ideološka matrica, združena sa orijentacijom ka kolektivnim (pre svega društvenim) formama vlasništva, instrumentalizovana zarad mobilizacije širih društvenih grupa u procesima unutarpartijskih obračuna (o tome da je data orijentacija bila prividnog karaktera svedoče nalazi koje su Lazić i saradnici dobili u empirijskim istraživanjima, a koji ukazuju na to da je značajan deo nomenklature uspeo da konvertuje organizacione/političke resurse u ekonomski kapital, tokom perioda postsocijalističke transformacije, odnosno da očuva vladajuću poziciju u društvu, transformišući same osnove i resurse na kojima ona počiva – Lazić 2011).

S druge strane, vrednosna nekonzistentnost, koja je uočena na uzorku koji predstavlja populaciju Srbije, svedoči u prilog ispravnosti pretpostavke o kontradiktornom normativnom utemeljenju socijalističkog poretka, koje nije dozvoljavalo jednoznačno vrednosno utemeljenje (primera radi,

ispitanici većinski prihvataju privatno vlasništvo kao osnov društvenog progresa, ali i državni intervencionizam u ekonomiji). Međutim, ona ukazuje i na specifičan karakter društvenih odnosa u vreme raspada socijalističkog poretka (nacionalizam i samoupravna orijentacija kao legitimacijske osnove i mobilizacijski resursi, prvo u procesima unutarpartijskih borbi, a potom i transformacijskih procesa), kao i na dugotrajno opstajanje pojedinih vrednosnih obrazaca (kolektivistička orijentacija, na primer), koji se oblikuju u procesima dugog trajanja i relativno uspešno prilagođavaju različitim sistemskim rešenjima (te stoga dobijaju transistorijski i transsistemski karakter).

U skladu sa drugom hipotezom, proces snažnije konsolidacije kapitalističkog poretka (koji je usledio nakon značajne personalne promene u sastavu političke elite, posle 2000. godine) označio je saobražavanje vrednosnih orijentacija novom normativno-institucionalnom poretku, odnosno vodio je opadanju i vrednosno-normativne disonance i vrednosne nekonzistencije. Pri tome, iako je na pojedinim iskazima zabeležen pad u stepenu pristajanja uz liberalne vrednosti, u odnosu na 1989. godinu, on nije bio do te mere izražen da bi promenio osnovni nalaz: da je među pripadnicima političke elite (koja je u značajnoj meri usmeravala procese konsolidacije novog tipa poretka) dominirala liberalna orijentacija.

Konačno, nalazi koje smo dobili u periodu koji je usledio nakon temeljnih ekonomskih potresa, koji su na globalnom planu poljuljali veru u neupitnost kako neoliberalnog oblika ekonomske regulacije tako i kapaciteta pluralističkih političkih poredaka da reprezentuju raznolike društvene interese, ukazuju da je i u Srbiji došlo do promena u dominantnim vrednosnim orijentacijama pripadnika političke elite: pre svega, opadajuća podrška ekonomskom i političkom liberalizmu (na pojedinim iskazima je, pri tome, ovaj pad bio drastičan) ukazuje na tendenciju ponovnog rasta vrednosno-normativne disonance, ali i vrednosne nekonzistencije. Pri tumačenju ovih nalaza treba imati na umu društveno-istorijski kontekst u kojem je rađeno istraživanje. Naime, kao što je naglašeno, neoliberalni oblik kapitalističke regulacije u značajnoj meri izgubio svoje legitimacijsko uporište, nakon ekonomske krize koja traje od 2008. godine (i koja se prelila iz globalnih u lokalne okvire), uslovljavajući (u situaciji nepostojanja jasne ideološke alternative) promene u načinu kapitalističke regulacije (umesto minimalne države, zagovara se snažniji državni intervencionizam u ekonomiji, uz odbacivanje tržišne samoregulacije – videti u Berend 2012). Ipak, same osnove kapitalističkog sistema retko se dovode u pitanju (a i kad se dovode, takve inicijative bivaju manje ili više brutalno ugušene, što je pokazao nedavni primer Grčke; na lokalnom planu, ove su inicijative još

uvek slabe i zaustavljaju se na ideološkoj proklamaciji načelnog antikapitalizma, bez jasno uobličene politike, kao što je slučaj sa novoformljenim pokretom Levice Srbije). Drugim rečima, porast disonance treba tumačiti prvenstveno kao posledicu unutarstemske promene. S druge strane, kao i nakon 2000. godine, i ovaj period obeležen je značajnim personalnim promenama u sastavu političke elite, u okviru koje sada dominiraju predstavnici partije koja dolazi s desnog pola političkog spektra (što je, kako su rezultati pokazali, u značajnoj meri uslovljalo pad podrške političkom liberalizmu).

Na kraju, ukoliko pokušamo da sumiramo dobijene nalaze s obzirom na pretpostavljenu konsolidaciju vladajuće klase (uzimajući u obzir i predstavnike ekonomske elite), jasno je da se, makar kada je o temeljnim vrednosno-ideološkim orijentacijama reč, radi o još uvek nedovršenom procesu, u okviru kojeg dolazi do manjih ili većih oscilacija, zavisno od konjunkturalnih kretanja (tip ekonomske regulacije), koja za uzvrat oblikuju načine političkog i ekonomskog strukturisanja (koji pre svega određuju to da li se politička elita pojavljuje kao direktan zastupnik interesa pojedinačnih kapitala, ili nastoji da se profilise kao zastupnik interesa Kapitala kao celine – videti opširnije u uvodnom i zaključnom poglavlju studije). Rezultati, takođe, ukazuju da su temeljne vrednosno-ideološke podele unutar same grupacije političke elite relativno slabo izražene (doduše, jedino kada je reč o političkom liberalizmu, ali ne i ekonomskom – videti Tabelu 5), sugerišući da je na delu proces postepene transformacije ove grupacije od fragmentiranog ka konsenzualnom tipu elite (opširnije o ovim tipovima videti u uvodnom poglavlju studije). U prilog tezi o postepenoj (iako oscilirajućoj) vrednosnoj homogenizaciji pripadnika političke elite svedoče koeficijenti varijacije, koji ukazuju da je ova grupacija bila znatno homogenija 2015. u odnosu na 1989, ali slabije homogena u odnosu na 2003. godinu (videti Tabelu 5). Isti nalazi ukazuju da je proces vrednosne homogenizacije pripadnika ekonomske elite tokom ispitivanog perioda bio nešto snažniji u odnosu na političku elitu (mada treba reći da ovaj nalaz važi samo za politički liberalizam, dok je, kada je reč o stavovima kojima se meri ekonomski liberalizam, zabeleženi stepen dostignute vrednosne homogenizacije do 2015. godine bio približno sličan kod dve grupacije).

Konačno, ukoliko želimo da zaključimo da li je tokom procesa post-socijalističke transformacije došlo do vrednosne homogenizacije dveju grupacija koje, s obzirom na svoje strukturne pozicije, sačinjavaju vladajuću klasu, rezultati (koeficijenti varijacije) nisu jednoznačni: naime, na tri od četiri dimenzije političkog liberalizma beležimo značajan stepen unutarklasne vrednosne homogenizacije (meren opadajućim vrednostima

koeficijenta varijacije), tokom perioda postsocijalističke transformacije (iako treba reći da je stepen homogenosti unutar vladajuće grupe bio viši 2003. u odnosu na 2015), dok isti nalaz važi samo za jedan od tri iskaza koji mere ekonomski liberalizam (i to onaj koji se odnosi na stav prema privatnom vlasništvu). Pri tome, ovaj poslednji iskaz je i jedini (od tri, koja mere stepen pristajanja uz ekonomski liberalizam) na kojem je bilo primetno značajno povećanje unutarklasne homogenosti tokom perioda konsolidacije kapitalističkog poretka (2003. godine), da bi tokom perioda krize ova homogenost ponovo počela da se rastače.

Tabela 5. Koeficijenti varijacije pripadnika političke i ekonomske elite na iskazima koji mere politički i ekonomski liberalizam

Tip elite	Godina	Sudstvo	Sloboda govora	Interesi kolektiva	Višestranaki sistem	Privatno vlasništvo	Državna intervencija	Nezavisnost preduzeća
Politička	1989	0.40	0.35	0.72	0.33	0.57	0.45	0.34
	2003	/	0.22	0.40	/	0.30	0.36	0.36
	2015	0.21	0.32	0.60	0.24	0.34	0.46	0.35
Ekonomska	1989	0.47	0.40	0.73	0.26	0.44	0.42	0.32
	2003	/	0.26	0.45	/	0.26	0.39	0.37
	2012	0.16	0.27	0.49	0.39	0.34	0.42	0.38
Ekonomska i politička elita	1989	0.44	0.38	0.72	0.29	0.51	0.44	0.33
	2003	/	0.24	0.44	/	0.28	0.38	0.36
	2012/15	0.19	0.30	0.55	0.32	0.34	0.44	0.36

Da zaključimo, gotovo da nema sumnje da su, nakon dvadesetpetogodišnjeg procesa postsocijalističke transformacije, grupacije koje, s obzirom na svoje strukturne pozicije, sačinjavaju vladajuću klasu postepeno uspevale da se homogenizuju, makar kada je reč o ključnim vrednosno-ideološkim uverenjima, odnosno da je na delu proces konsolidacije vladajuće društvene grupacije. Ipak, nekoliko faktora otežava dati proces: pre svega, dugotrajnost transformacijskih procesa, uz opstajanje normativnih elemenata iz socijalističkog perioda (koji onemogućavaju jednoznačno utemeljenje načina reprodukovanja njihove dominantne pozicije na kapitalističkim osnovama); potom, kriza koja je potresala globalnu (kapitalističku) ekonomiju (i koja se prelila i u lokalne okvire), ishodeći u promeni u dominantnom obliku kapitalističke regulacije (a koja je uslovila ideološki rascep unutar vladajuće klase); i konačno, kao posledica globalne ekonomske

krize i izneverenih očekivanja birača, političke promene na vrhu države (koje u značajnoj meri menjaju sastav pripadnika političke elite i donekle vode odsustvu personalnog kontinuiteta unutar ove grupacije) zahtevaju duže periode međusobnog interesnog prilagođavanja i ideološko-vrednosnog usaglašavanja pripadnika dveju frakcija vladajuće klase, koji se ciklično ponavljaju.

Literatura

- Amable, B. 2003. *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Amin, S. 2011. *Ending the Crisis of Capitalism or Ending Capitalism?* Oxford: Pambazuka Press.
- Berend, I. 2012. *Evropa posle 1980*. Beograd: Arhipelag.
- Chase-Dunn, C. 2013. "Five Linked Crisis in the Contemporary World-System". *Journal of World-System Research*, Vol. 19, No. 12.
- Eyal, G., Szelenyi I. and E. Townsley 1998. *Making Capitalism without Capitalists*. London, New York: Verso.
- Gilens, M. and B. I. Page 2014. "Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups and Average Citizens". *Perspectives on Politics*, Vol. 12, No. 3.
- Gramsci, A. 1978. *Selections from Political Writings 1921–1926*. London: Lawrence and Wishart.
- Hall, P. and D. Soskice 2001. "An Introduction to Varieties of Capitalism", in P. Hall and D. Soskice, eds. *Varieties of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Holcombe, R. 2013. "Crony Capitalism: By-Product of Big Government". *The Independent Review*, Vol. 17, No. 4.
- Holcombe, R. 2015. "Political Capitalism". *Cato Journal*, Vol. 35, No. 1.
- Kuzmanović, B. 1995. „Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika“, u Golubović, Z., Kuzmanović, B. i M. Vasović. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. and S. Cvejić 2007. "Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia". *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i S. Cvejić 2013. „Predgovor“, u Lazić, M. i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

- Lazić, M. i J. Pešić 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji“, u Lazić, M. i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Mirkov, A. 2014. „Karakteristike poduzorka ekonomske elite“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Musić, G. 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988–2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Page, B. I., Bartels, L. M. and J. Seawright 2013. “Democracy and the Policy Preferences of Wealthy Americans”. *Perspectives on Politics*, Vol. 11, No. 1.
- Parsons, T. 1988. *Društva*. Zagreb: August Cesarec.
- Pešić, J. 2006. “Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia”. *Sociologija*, Vol. XLVIII, No. 4.
- Pešić, J. 2014. „Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Piketty, T. 2013. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sekelj, L. 1990. *Jugoslavija, struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- Veber, M. 1976. *Privreda i društvo*, I tom. Beograd: Prosveta.

Irena Petrović
Marija Radoman

VREDNOSNE ORIJENTACIJE POLITIČKE ELITE: PATRIJARHALNOST, AUTORITARNOST I NACIONALIZAM

U radu se analiziraju promene bazičnih vrednosnih obrazaca pripadnika političke elite, i to: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam, u kontekstu procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji. Promene vrednosnih obrazaca prate se preko identičnih vrednosnih iskaza koji su predstavljani skalom Likertovog tipa. Podaci na kojima se zasniva analiza vrednosnih orijentacija političke elite i ostalih društvenih grupa prikupljeni su u istraživanjima koja je realizovao Institut za sociološka istraživanja 1989, 2003. i 2012/2015. godine.

Istraživački nalazi iz 1989. godine pokazali su da je podržavanje nepatrijarhalnih vrednosnih obrazaca među pripadnicima političke elite krajem socijalističkog perioda bilo ograničeno, dok je kod vrednosti autoritarnosti i nacionalizma zabeležen niži stepen prihvatanja u poređenju s drugim društvenim grupama. Značajna društvena dešavanja u proteklom periodu uslovlila su promene vrednosnih obrazaca političke elite, pa je tako, prema nalazima iz 2003, utvrđen drastičan pad stepena patrijarhalnosti i autoritarnosti, dok u slučaju nacionalizma nije došlo do bitnijih promena, što se objašnjava političkim dešavanjima u tom periodu (pitanje održavanja državne zajednice sa Crnom Gorom i nezavisnosti Kosova). Poslednji istraživački nalazi ukazuju na dalji pad vrednosti patrijarhalnosti, ali i na porast autoritarnosti i nacionalizma unutar političke elite, što upućuje na zaključak da je proces formiranja demokratske političke kulture u Srbiji veoma usporen i otežan.

1. Uvod

Uopšteno rečeno, demokratska orijentacija političkih elita javlja se kao jedan od ključnih činilaca za uspostavljanje demokratskog tipa političkog poretka u jednom društvu. Na ovakav zaključak sasvim izvesno upućuju dešavanja u zemljama Latinske Amerike i Istočne Evrope, u kojima su pravac i brzina promena u značajnoj meri bili determinisani karakteristikama vladajuće grupacije (Higley and Burton 1989; Mainwaring and Hagopian 2005). Na uticaj političkih elita na oblikovanje transformacijskih procesa u postsocijalističkim zemljama ukazivano je više puta (Szelényi and Szelényi

1995; Kullberg et al. 1998 itd.). Kada je reč o vladajućim slojevima u Srbiji, opšte je poznata njihova uloga u procesu systemske transformacije. Tako je slom socijalističkog poretka i raspad bivše Jugoslavije značajno bio podstaknut intenzifikacijom nacionalističkih težnji i definitivnim odustajanjem vladajuće elite od socijalističke ideologije (Sekelj 1990).¹ Nakon raspada socijalističkog režima pripadnici prethodne vladajuće nomenklature imali su aktivnu ulogu u uvođenju elemenata tržišne ekonomije i političkog takmičenja, na način koji im je omogućavao masovnu konverziju prethodnog monopolističkog društvenog položaja u ekonomski kapital i političke položaje (Lazić 2011).

Deceniju kasnije, glavni protivnici Miloševićevog režima, pored pripadnika srednjih slojeva, dolazili su iz redova opozicione političke podelite, čiji je pritisak, s obzirom na jasno artikulisane interese, bio uspešan. Delotvornom pritisku doprinele su i vrednosne orijentacije (u ovom slučaju liberalne!) koje su, kao i u prethodnom periodu, bile interesno zasnovane (vidi Pešić 2014). Činilo se, zapravo, da su liberalno-demokratske vrednosti predstavljale ideološku manifestaciju interesa opozicionih stranaka (kao i srednjih slojeva) za promenom društva Srbije. Sledstveno prethodnom izvođenju, definisan je osnovni cilj ovog rada.

Ukratko, cilj rada je da se, na osnovu rezultata empirijskih istraživanja koja su realizovana 1989, 2003. i 2015. godine, analiziraju promene bazičnih vrednosnih obrazaca pripadnika političke elite i to: patrijarhalnost, autoritarlost i nacionalizam, u kontekstu procesa postsocijalističke transformacije u Srbiji. Značaj ovako postavljenog istraživačkog cilja je višestruk.

Najpre, usvajanje vrednosnih orijentacija, koje su u skladu sa osnovnim principima savremenog kapitalističkog poretka, predstavlja jednu od pretpostavki celovitog konstituisanja nove vladajuće klase, jer stabilna reprodukcija vladajućih društvenih odnosa počiva ne samo na strukturalnim pretpostavkama već i na delatnom jedinstvu vladajuće grupacije, a neophodan uslov za to je svakako i široko usvajanje jedinstvenog vrednosnog okvira, kojim se bazični društveni odnosi legitimišu (Lazić 2011: 179).

Polazeći od pretpostavke o povezanosti promena vrednosnih orijentacija pripadnika političke elite i toka systemskih društvenih promena, potreba proučavanja bazičnih vrednosnih orijentacija ove grupe proizlazi još iz neophodnosti da se sagledaju karakteristike dosadašnjih transformacijskih procesa, kao i dometi njihovog budućeg razvoja.

¹ O ulozi elite, posebno intelektualne, ali i o njenom delovanju na političke strukture još od šezdesetih godina 20. veka, pisala je opširno Jasna Dragović-Soso (Soso 2004).

Takođe, jedan od ciljeva rada jeste i da pokaže u kojoj meri su određeni delovi političke elite manje ili više modernizacijski usmereni.² Na kraju, nastojeće se da se utvrdi da li pripadnici političke elite u pogledu pristajanja, uz analizirane vrednosne orijentacije, pokazuju jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene grupacije (posebno u odnosu na pripadnike ekonomske elite).

Na ovom mestu bitno je napomenuti da će se analiza usredsrediti na vrednosne obrasce interpretirane kao međusobno suprotstavljene: podržavanje vrednosti patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma tumačiće se kao podržavanje antimodernizacijskih vrednosti, dok će se njihovo odbacivanje interpretirati kao pristajanje uz modernizacijske vrednosne orijentacije.

2. Osnovni pojmovno-hipotetički okvir

Najavljeno razmatranje promena vrednosnih orijentacija političke elite, tokom perioda postsocijalističke transformacije, zahteva prethodno određenje pojma političke elite, kao i ukazivanje na ključne procese koji su odredili konstituisanje ovog dela vladajuće klase (najpre tokom perioda socijalizma, a potom tokom postsocijalističke transformacije). Nužnost razjašnjenja ovih procesa proizlazi iz činjenice da su se tokom analiziranog perioda značajno promenili opšti deterministički okviri klasne reprodukcije vladajuće grupacije (kao uostalom i ostalih društvenih grupa). Uz to, razrada problema konstituisanja političke elite umnogome će olakšati interpretaciju podataka koji se odnose na promene vrednosnih orijentacija.

U ovom radu se polazi od određenja pojma elite koje je ponudio M. Lazić. Prema Lazićevim rečima (2000), elita predstavlja društvenu grupu koja poseduje koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima (ovde se misli na ekonomske, organizacijske/političke i kulturne resurse), neophodnim za reprodukciju osnovnih pretpostavki na kojima počiva dati (ili

² Glavna svrha korišćenja pojmova „modernizacijske“ i „antimodernizacijske“ vrednosti je analitičke prirode, kako bi podaci bili uporedivi u tri vremenska perioda. Uzimajući u obzir da je sam pojam modernizacije previše opterećen zapadno-liberalnim kontekstom, koji ne možemo u potpunosti označiti pozitivno (pogledati Tipps 1973), modernizacijske vrednosti će se do kraja rada koristiti kao pojam koji tek delimično upućuje na vrednosti progresa i napretka. Takođe, u radu se ne polazi od dihotomne podele, prema kojoj je svet mehanički podeljen na dve kontrastne kategorije: moderno vs. tradicionalno (prema Bernstein 1971; Inglehart 2007; Yuan 2009). Pored toga, treba navesti i to da je teorija modernizacije opterećena linearnim i rigidnim shvatanjem prelaska socijalizma u kapitalizam, tj. podrazumeva se da je kapitalizam napredniji oblik društvenoistorijskog razvoja (Simović, Vukša 2015; Balunović 2013).

potencijalni) način proizvodnje društvenog života i koja ima aktivnu ulogu u reprodukciji tih pretpostavki. Potrebno je odmah istaći da se, unutar određenog načina proizvodnje, elite moraju diferencirati prema tipovima resursa nad kojima imaju koncentrisanu kontrolu, pa tako, dok je ta diferencijacija nesporna u kapitalizmu, ona je usled stapanja društvenih podistema samo uslovna u socijalizmu.

Osnovni deterministički princip reprodukcije vladajuće kolektivno-vlasničke klase tokom socijalizma predstavljalo je naimenovanje na položaj od strane viših instanci. Tokom vremena, međutim, na značaju je sve više dobijao stepen obrazovanja, tako da se regrutacijska osnova za uspon u nomenklaturu počela sužavati na pripadnike posrednih slojeva.³ U pogledu razlike između regrutacijskih obrazaca dve podgrupe unutar nomenklature, važno je napomenuti da su istraživački podaci pokazali da su se ovi obrasci do kraja osamdesetih godina postepeno diferencirali: za uspon među direktore preduzeća univerzitetsko obrazovanje postalo je sve neophodnija pretpostavka, a partijsko članstvo postepeno je gubilo značaj, dok je za političke rukovodioce to članstvo zadržalo prioritet (vidi Lazić 1987).

Kada je reč o sistemskim promenama društva nakon 1989. godine, podsetimo da su se one u Srbiji odvijale u dve relativno jasno odvojene faze, blokirane i deblokirane transformacije, unutar kojih su se mehanizmi regrutacije u oba sloja na vrhu hijerarhije društva u velikoj meri razlikovali. Tako je zadržavanje političke vlasti i, posredstvom očuvanog državnog vlasništva, ekonomske dominacije omogućilo pripadnicima nomenklature da tokom perioda blokirane transformacije ostanu na vrhu društvene hijerarhije unutar oba podistema, političkog i ekonomskog. Rezultati istraživanja elite, koji se odnose na pokretljivost, ukazali su da je reč o grupi koja je kadrovski gotovo identična onoj s kraja socijalističkog perioda (Lazić 2000, 2011).

Međutim, isti procesi koji su omogućavali očuvanje političke vlasti i konverziju položaja u privatni kapital potkopavali su društvenu dominaciju pripadnika nekadašnje nomenklature. Legalizovanje političkog pluralizma i privatnog vlasništva i njihovo sve čvršće legitimacijsko ukorenjivanje doveli su do promena u oba društvena podistema. Kada je reč o promenama unutar političkog podistema, podsećamo da su već prvi višestranački izbori 1991. doveli u političku elitu izvestan broj rukovodilaca opozicionih stranaka, a do šireg prodora došlo je nakon njihove pobeđe na lokalnim izborima 1996. godine (Lazić 2011: 169–170). Interes za stabilizaciju uslova

³ I pored toga, egalitarnistička legitimacija sistema trajno je nametala, doduše u ograničenoj meri, proširivanje regrutacijske osnove vladajuće klase i na manuelne radnike (Lazić 2011: 136; Lazić 1987).

reprodukcije nove ekonomske elite, zajedno sa srodnim interesima srednjih slojeva, ali i pasivizacijom nižih slojeva, koji su ujedno predstavljali glavni oslonac starog režima, omogućili su rušenje tog režima 2000. godine, što je uslovalo značajne promene unutar političke elite i stvorilo preduslove za konsolidaciju novih obrazaca regrutovanja obe elite, odnosno za konstituisanje nastajuće vladajuće kapitalističke klase (ibid.).

Do značajnih promena na političkoj sceni dolazi i nakon 2012. godine, pa tako sadašnju vladajuću koaliciju većinski čine političke stranke koje su tokom devedesetih bile na vlasti.

Sledstveno predmetu rada, ovde je potrebno nešto više reći i o promenama vrednosnih orijentacija u dosadašnjem periodu. Gotovo da nije neophodno navoditi argumentaciju u prilog stanovištu po kojem je u ranijim istorijsko-strukturalnim uslovima dominantni sistem vrednosti bio naglašeno tradicionalistički, patrijarhalan, egalitaristički, autoritaran. Strukturalni zaostaci predmodernizacijskog perioda, poput većinskog ruralnog stanovništva i brojne grupacije poljoprivrednika predstavljali su osnovu na kojoj se zasnivalo zadržavanje antimodernizacijskih vrednosnih obrazaca (Lazić 2011). Iako su u periodu socijalizma neki oblici modernizacije, poput ubrzane industrijalizacije, urbanizacije i širenja školskog sistema, bili izrazito ubrzani, može se reći da je proces razgradnje patrijarhalnih obrazaca bio naglašeno selektivan, što je dovelo samo do potiskivanja tradicionalizma, ali ne i njegovog prevazilaženja. Tako su istraživanja vrednosnih orijentacija tokom sedamdesetih utvrdila visok stepen podržavanja patrijarhalnih vrednosti (Pantić 1977). Naime, i pored toga što je komunistička revolucija nakon Drugog svetskog rata označila diskontinuitet sa tradicionalističkim sistemom vrednosti, postojanje autoritarnog modela vladavine, paternalistička država, egalitarna raspodela i sl. nadovezali su se na zatečenu tradicionalnu svest i na taj način su u značajnoj meri doprineli usporavanju procesa modernizacije (Vasović 1998: 371). Treba takođe istaći da su kašnjenju modernizacijskih procesa u Srbiji umnogome doprinele i široko rasprostranjene autoritarne vrednosne orijentacije. Različita istraživanja autoritarnosti tokom socijalizma pokazala su da se ova vrednosna orijentacija manifestovala u izrazito visokom stepenu (Rot i Havelka 1973; Pantić 1977, 1981, 1990).

Kada je reč o nacionalizmu, potrebno je prethodno ukazati na šire okruženje, u čijim okvirima dolazi do njegove pojave. Temelje nacionalizma u jugoslovenskom društvu tokom socijalizma trebalo bi pre svega tražiti u sukobima unutar nomenklature, u vezi s procesima *teritorijalne decentralizacije*, čije je razjašnjenje neophodno u cilju potpunijeg razumevanja ove pojave. Kao što je napomenuto, tokom socijalističkog društvenog poretka odnosi

unutar nomenklature zasnivali su se na безусловnoj potčinjenosti nižih instanci višim i to duž celokupne hijerarhijske piramide. S tim u vezi, odnose unutar nomenklature u isto vreme je karakterisalo trajno nastojanje nižih instanci za određenim stepenom autonomije. Parcijalno realizovana nastojanja za osamostaljivanjem delova hijerarhije vladajuće klase obično se nazivaju decentralizacijom. Jedan od osnovnih oblika decentralizacije koji se javlja tokom socijalizma jeste teritorijalna decentralizacija (Lazić 1987: 45). Radi se, zapravo, o tome da se vladajuća klasa u socijalizmu po jednoj organizacionoj liniji tendencijski prostorno segmentira. Nastojanje one njene podgrupe, koja se po toj liniji uspostavlja, na osamostaljivanju od najvišeg sloja klase, prikazuje se u formi zahteva za autonomizacijom teritorije kojom se upravlja, čiji se krajnji oblik javlja u obliku pokušaja stvaranja nezavisne države. Državotvorno nastojanje dela nomenklature javlja se kao nužno, budući da se državna granica postavlja i kao razgraničavajuća linija suvereniteta. „Tako se emancipacija jednog dela vladajuće hijerarhije predstavlja kao nacionalna emancipacija... Nije stoga čudno što će se, radi neophodno potrebne legitimacije, „oslobodilački“ deo vladajuće klase nužno prikazati i kao kreator nove nacije“ (Lazić 1987: 45–46). U kontekstu pojave nacionalizma treba podsetiti da su neuspele privredne reforme tokom šezdesetih godina uslovile pojavu krize, koja će se sve više manifestovati u formi dezintegrativnog nacionalizma pod rukovodstvom republičko-nacionalnih rukovodstava SK, čime će samoupravljanje, kao i čitava socijalističko-komunistička ideologija, biti supstituisani ideologijom nacionalizma (Sekelj 1990: 143).⁴

Širenju nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije u velikoj meri su doprineli rasprostranjeni patrijarhalno-autoritarni vrednosni obrasci. I ne samo to: etnički princip, kao preovlađujući kriterijum grupnog identiteta, predstavljao je zapravo izraz (između ostalog) opštih elemenata tradicionalizma: socijalne zatvorenosti (autarkičnosti), usmerenosti na primarne grupe, kolektivizma i sl. (Vasović 1998: 380). Drugim rečima, nacionalizam kao vrednosna orijentacija zasnovan je na nizu principa koji imaju tradicionalističko uporište (kolektivizam – antiindividualizam, kult vođe – autoritarnost, zatvorenost prema svetu – odbacivanje drugog/neprijateljstvo prema drugima itd; Lazić 2005: 24).

⁴ Tako je od sredine šezdesetih godina, umesto očekivane transformacije države u partijski demokratski centralizam, ostvareno postupno federalizovanje same Partije. Prihvatanjem Ustava iz 1974. godine, koji je uključivao neke konfederalističke elemente, i sama država je definitivno federalizovana (Sekulić 2004: 41–42). Ovim Ustavom osnažen je trend približavanja labavijoj konfederaciji, budući da su mnoge odgovornosti i ovlašćenja federalne vlasti prenesene na republike (uspostavljeno je kolektivno predsedništvo i uvedeno pravo svake republike na veto na odluke predsedništva; Sekulić et al 2004: 183).

I istraživanja tokom prve polovine devedesetih utvrdila su široku rasprostranjenost patrijarhalnih, autoritarnih i nacionalističkih, ali u isto vreme i liberalnih vrednosti (Kuzmanović 1994, 1995; Golubović et al. 1995). Prisustvo suprotstavljenih vrednosti, u društvenim okolnostima u kojima su još uvek bili očuvani elementi starog i tek nastajali oblici novog načina reprodukcije društva, deluje razumljivo (Lazić 2011: 186). Dalje, period sistemskih društvenih promena nakon 2000. godine doneo je i značajne promene unutar većine vrednosnih orijentacija: došlo je do opadanja intenziteta tradicionalizma i autoritarnosti, opstanka ambivalentnog odnosa prema liberalnim vrednosnim obrascima, ali i porasta stepena nacionalizma (Lazić i Cvejić 2004).

Transformacijski procesi u Srbiji u poslednjoj deceniji obeleženi su, između ostalog, dubokom sistemskom krizom, koja je posledica kako globalne ekonomske krize tako i nedosledne (i neefikasne) sistemske transformacije.⁵ Iako poslednji istraživački nalazi ukazuju na pad stepena prihvatanja patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma među pripadnicima većine društvenih slojeva, „istorijska dotrajalost neoliberalnog modela ekonomske regulacije, uz nepostojanje jasne alternative (...) dovodi do stvaranja osećaja nesigurnosti i gubitka jasnog oslonca u orijentaciji gotovo svih društvenih grupa, proizvedeći tendenciju slabog ukorenjivanja, te lakog menjanja vrednosnih orijentacija – uključujući i bazične, sistemske vrednosti – u zavisnosti od promene trenutnih istorijskih okolnosti“ (Lazić i Pešić 2013: 302).

Na osnovu opšteg razmatranja načina konstituisanja političke elite, te promena unutar vrednosnih obrazaca tokom socijalističkog i nastajućeg kapitalističkog društvenog poretka, proizlaze osnovne pretpostavke o promenama i karakteristikama vrednosnih orijentacija političke elite tokom analiziranog perioda:

1. Imajući u vidu način konstituisanja kolektivno-vlasničke klase tokom perioda socijalizma, koji je podrazumevao međugeneracijsku i unutargeneracijsku otvorenost vladajuće grupacije za uspon pojedinaca iz svih društvenih grupacija, očekuje se relativno šira rasprostranjenost patrijarhalnih i autoritarnih vrednosnih obrazaca na kraju ovog perioda. S druge strane, očekuje se da će politički rukovodioci pri kraju socijalističkog

⁵ U Hrvatskoj je, na primer, prihvatanje vrednosti ekonomskog liberalizma raslo od sredine osamdesetih do sredine devedesetih, a zatim se beleži opadanje u narednom periodu, od 2004. do 2010. godine. „To interpretiramo kao zasićenost svakodnevnim parlamentarnom politikom i efektima privatizacije i ekonomske krize koji se shvaćaju kao izraz liberalnog ekonomskog poretka“ (Sekulić 2011: 62). Ovo tumačenje svakako je u skladu sa realnim stanjem koje karakteriše postsocijalistički period.

poretka pokazati jasne znake diferencijacije u odnosu na ostale društvene slojeve, pogotovo u odnosu na niže društvene grupe. Jedan od izvora očekivanih razlika vezuje se pre svega za viši stepen obrazovanja političkih rukovodilaca.

U pogledu odnosa prema nacionalističkim stavovima političkih rukovodilaca krajem osamdesetih, ovde očekivanja nisu sasvim jasna. Zapravo, imajući u vidu republičko-nacionalne sukobe koji su otpočeli još sredinom šezdesetih godina, moglo bi se pretpostaviti da će politički rukovodioci krajem osamdesetih u značajnoj meri pokazati sklonost prema prihvatanju nacionalističkih stavova. S druge strane, uzimajući u obzir da se legitimnost socijalističkog poretka temeljila na ideologiji bratstva i jedinstva, pretpostavka o nenacionalističkoj orijentaciji političke elite krajem osamdesetih može se takođe činiti opravdanom. Analiza empirijskih rezultata pokazaće koje predviđanje je bilo realističnije.

U pogledu diferencijacije vrednosnih obrazaca dve podgrupe kolektivno-vlasničke klase, usled sličnih obrazaca regrutacije ne očekuju se bitnije razlike između njih.

2. Očekuje se da će strukturalne promene u Srbiji nakon 2000. (pad broja niskoobrazovanog i ruralnog stanovništva), uz značajnu izmenu regrutacijskih obrazaca političke elite (postepeno zatvaranje grupacije na vrhu društvene hijerarhije prema pripadnicima nižih društvenih slojeva), uspostavljanja demokratske političke kulture nakon petog oktobra 2000, otvorenosti prema svetu itd. doneti pad antimodernizacijskih vrednosti: patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma. Stoga se pretpostavlja da će ova grupacija, uz pripadnike srednjih slojeva, u narednom periodu predstavljati osnovu iz koje se formiraju nosioci modernih vrednosti. Ni ovde se ne očekuju bitnije razlike u vrednosnim obrascima ekonomske i političke elite.

3. Najzad, očekuje se da će poslednje istraživanje političke elite (iz 2015) ukazati na prisustvo ambivalentnih vrednosnih obrazaca, odnosno na pad vrednosti patrijarhalnosti, ali i na porast autoritarnosti i nacionalizma. U nastavku rada formulišu se posebne pretpostavke za patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam.

3.1. Najpre, u slučaju patrijarhalnosti političke elite, očekuje se njen dalji pad. Osnovu na kojoj se temelji ova pretpostavka čine, na prvom mestu, značajne izmene pravnog i institucionalnog okvira kojima se reguliše ravnopravnost polova. Ovde ističemo sledeće: osnivanje Saveta za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije, Uprave za rodnu ravnopravnost, Odbora za ravnopravnost polova Narodne skupštine, usvajanje „rodno senzitivnih” politika u različitim telima itd. Pored toga, usvojeni su Zakon

o rodnoj ravnopravnosti i Zakon o zabrani diskriminacije, na osnovu kojeg je ustanovljena institucija Poverenika za zaštitu ravnopravnosti. Najzad, usvojen je i dokument Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređenje rodne ravnopravnosti za period 2010–2015. I ne samo to: neophodno je takođe imati na umu da pad patrijarhalnosti predstavlja deo kontinuiranog trenda.

3.2. Dalje, čini se osnovanom pretpostavka da će rezultati istraživanja iz 2015. ukazati na porast stepena autoritarnosti (u odnosu na 2003. godinu). Navedeno očekivanje zasniva se na trenutnom kadrovskom sastavu političke elite (sastavljene pretežno od pripadnika SNS-a i SPS-a), te njenog autoritarnog karaktera, koji se nedvosmisleno manifestuje putem izražene unutrašnje hijerarhičnosti i okrenutosti prema „vođi”, ali i kroz naglašeno autoritaran odnos prema stanovništvu, koji se ogleda u donošenju restriktivnih neo-liberalnih zakona (poput Zakona o radu, Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Zakona o štrajku itd.), putem kojih se nastoji disciplinovati radna snaga u uslovima mera štednji i socijalnih rezova.

3.3. Najzad, može se pretpostaviti da je u poslednjem posmatranom periodu došlo do porasta stepena nacionalizma unutar političke elite. I pored deklarativne privrženosti procesu priključivanja EU, aktuelne političke okolnosti, poput samoproглаšenja nezavisnosti Republike Kosovo, statusa srpskih manjina u susednim zemljama itd, predstavljaju pogodnu osnovu za rast nacionalizma među političkim rukovodiocima. Takođe, treba imati u vidu da uzorak čini 74 pripadnika/ca SNS-a, koja, kao stranka nacionalno-konzervativnog usmerenja i naslednica Srpske radikalne stranke, doprinosi porastu ukupne vrednosti nacionalizma. Za kraj, pretpostavlja se da će politički rukovodioci pokazati viši stepen nacionalizma od pripadnika ekonomske elite i stručnjaka.

Podaci na kojima će se zasnivati zaključci o promenama vrednosnih obrazaca političke elite (i ostalih društvenih grupacija) prikupljeni su u istraživanjima koja su realizovana 1989, 2003. i 2012, odnosno 2015. godine (u kojoj je izvedeno istraživanje političke elite; vidi uvodni tekst u studiji). Promene osnovnih vrednosnih obrazaca praćene su preko identičnih vrednosnih iskaza u sva tri istraživanja (iskazi su predstavljeni skalom Likertovog tipa). Patrijarhalnost je analizirana pomoću sledećih tvrdnji: „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“; „Većina poslova u domaćinstvu, po svojoj prirodi, više odgovara ženama“; „Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti“; „Dobro je da su muškarac i žena ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč“. U slučaju autoritarnosti iskazi su glasili: „Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave“; „Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i

slabi“; „Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima“. Najzad, promene u intenzitetu prihvatanja etnocentričnih orijentacija praćene su preko sledećih tvrdnji: „Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih“; „Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije“; „Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje“.

Rezultati faktorske analize pokazali su da je analiza ove tri vrednosne orijentacije pomoću navedenih stavova u potpunosti opravdana, odnosno da navedeni iskazi predstavljaju pojavne oblike vrednosnih obrazaca (tj. latentnih faktora) – patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma. U slučaju sve tri vrednosne orijentacije (za sve tri posmatrane godine) ekstrahovao se samo jedan faktor čija je karakteristična vrednost veća od 1 i koji objašnjava više od 50% ukupne varijanse. Uz to, vrednosti faktorskih opterećenja su gotovo svuda iznad 0,7 (što dalje ukazuje da ekstrahovani faktor objašnjava oko 50% varijanse analiziranih promenljivih), tako da se dobijeni rezultati faktorske analize mogu smatrati zadovoljavajućim.

Standardizacija prosečnih faktorskih skorova za sve tri godine omogućava (iako ne u strogom smislu, jer se poređenje vrši na osnovu tzv. uporednih vremenskih serija) praćenje promena ne/patrijarhalnih, ne/autoritarnih i ne/nacionalističkih stavova, kao i njihovu distribuciju prema društvenim grupama.

3. Promene osnovnih vrednosnih orijentacija: rezultati analize i diskusija

3.1. Patrijarhalnost

U radu se najpre analiziraju pojedinačni stavovi pomoću kojih je merena patrijarhalnost, a zatim se prikazuju rezultati koji se odnose na prihvatanje patrijarhalnih vrednosnih obrazaca kod različitih društvenih grupa. Uporedni prikaz stepena prihvatanja i odbijanja pojedinačnih vrednosnih iskaza među pripadnicima političke elite u tri vremenska perioda dat je u sledećoj tabeli.

Tabela 1. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere patrijarhalnost, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac			Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama			Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč			Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti		
	1989	2003	2015	1989	2003	2015	1989	2003	2015	1989	2003	2015
Potpuno neslaganje	21,6	17,5	26,0	15,6	18,0	24,5	36,7	25,9	34,9	37,6	21,0	25,1
Umereno neslaganje	4,1	32,5	32,8	10,1	32,2	32,3	7,8	46,3	37,0	8,7	42,9	34,8
Neodlučni	2,3	10,7	9,9	4,6	16,1	12,0	3,7	13,2	15,1	3,2	16,6	20,9
Umereno slaganje	19,3	33,5	20,8	23,9	28,8	25,5	18,3	12,7	8,3	22,9	17,6	16,6
Potpuno slaganje	52,8	5,8	10,4	45,9	4,9	5,7	33,5	2,0	4,7	27,5	2,0	2,7
Prosečan skor*	3,78	2,78	2,57	3,74	2,70	2,56	3,04	2,19	2,11	2,94	2,37	2,37

*Viši prosečni skorovi označavaju patrijarhalnu orijentaciju; teorijski prosek je 3,0

Ukoliko na samom početku pogledamo prosečne vrednosti dobijene za svaki pojedinačni iskaz krajem osamdesetih, možemo videti da je patrijarhalnost u to vreme u značajnoj meri bila prihvaćena od strane pripadnika političke elite. Jasno se pokazuje da su kod svih iskaza (osim poslednjeg) 1989. zabeležene empirijske vrednosti proseka iznad teorijskih (3,0). Ilustracije radi, procenat ispitanika koji podržavaju prva dva stava izuzetno je visok i prelazi čak 70%. Iako se u slučaju druga dva stava beleže nešto niže vrednosti, postotak ispitanika koji prihvataju patrijarhalne obrasce ponašanja i dalje je visok i prelazi 50%.

Dakle, podaci sasvim jasno pokazuju da je tokom socijalističkog perioda patrijarhalnost bila široko rasprostranjena među pripadnicima političke elite (kao, uostalom, i među celokupnim stanovništvom). Ovakav nalaz zahteva komentar. Iako bi se moglo pretpostaviti da će period samoupravnog socijalizma biti praćen opadanjem tradicionalističkog sistema vrednosti, autoritarni model vladavine, uz kolektivne vidove solidarnosti i vrednosti egalitarizma, lako su se nadovezali na zatečene tradicionalne

obrasce ponašanja i tako umnogome otežali opadanje patrijarhalnosti. Na taj način, prisustvo patrijarhalnosti možemo zapravo interpretirati kao relikv tradicionalizma, koji se u značajnoj meri protivio modernističkoj verziji socijalističke ideologije o ravnopravnosti polova (Sekulić 2014: 148).

Uz to, izraženu sklonost pripadnika političke elite ka usvajanju vrednosti patrijarhalnosti mogli bismo delom da objasnimo i uticajem faktora obrazovanja, imajući posebno u vidu da je u periodu kasnog socijalizma više od četvrtine političkih rukovodilaca dospevalo na položaj unutar nomenklature uzdižući se, tokom karijere, s radničkih ili službeničkih položaja (više o tome u Lazić 2011: 171-173). Takođe, dobijeni nalaz se objašnjava i međugeneracijskom otvorenošću političke elite tokom socijalizma prema nižim slojevima.

Ako, zatim, pogledamo podatke za 2003. i 2015, možemo uočiti da period postsocijalističke transformacije donosi značajan pad stepena patrijarhalnosti kod pripadnika političke elite: u slučaju svih iskaza zabeležen je pad od čitavih 30 procentnih poena. Pad stepena patrijarhalnosti kod pripadnika političke elite može se interpretirati kao rezultat promena u obrascima unutargeneracijske i međugeneracijske pokretljivosti. Umesto principijelne otvorenosti nomenklature u socijalizmu, period sistemske društvene transformacije doveo je do značajnog pada šansi za uspon iz bilo koje klasno/slojno niže grupacije među pripadnike političke elite (vidi tekst o promenama regrutacijskih obrazaca političke elite).

Da bi se prethodni podaci pouzdanije proverili, pristupiće se analizi podataka koji su dobijeni pomoću faktorske analize (Tabela 2).

Tabela 2. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za patrijarhalnost, 1989, 2003. i 2012/2015. godine⁶

Godina	1	2	3	4	5	6	7	8	Ukupno
1989.	-,09369	,20521	,18719	-,24734	,00753	,40905	,53871	,80349	,30607
2003.	-,88818	-,56663	-,33757	-,52686	-,29932	-,01085	,27003	,44165	-,18231
2015.	-,98357	-,74173	-,55506	-,72464	-,39849	-,24307	-,02240	,06936	-,26883

Društvene klase/slojevi: 1. politička elita; 2. ekonomska elita; 3. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl.; 4. stručnjaci; 5. službenici, tehničari i sl.; 6. KV radnici; 7. NKV radnici; 8. poljoprivrednici

⁶ Pozitivni predznaci označavaju patrijarhalnu orijentaciju.

Kao što se može videti, na kontinuiran pad patrijarhalnosti kod pripadnika političke elite u periodu od 1989. do 2015. godine jasno ukazuju i vrednosti prosečnih faktorskih skorova. Pored toga, jasan pad stepena prihvatanja patrijarhalnih vrednosti beleži se kod svih društvenih grupa pojedinačno, kao i na nivou celokupnog uzorka. U izvesnom smislu mogli bismo reći da su ovome doprinele već odavno započete strukturalne promene: udeo poljoprivrednog, seoskog, slabije obrazovanog dela stanovništva nastavio je da opada, pa je time redukovana osnova na kojoj se ova vrednosna orijentacija zasnivala (Lazić i Cvejić 2004: 62).

U nastavku izlaganja biće prikazani rezultati višestrukog poređenja patrijarhalnosti društvenih klasa za 1989. godinu (Tabela 3).

Tabela 3. Rezultati višestrukog poređenja patrijarhalnosti društvenih klasa/slojeva, 1989. godine

Tukey HSD ^{a,b}							
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
Stručnjaci	692	-,2473430					
Politička elita	218	-,0936930	-,0936930				
Službenici, tehničari	641		,0075369	,0075369			
Sitni preduzetnici, krupni poljopr. i niži rukovodioci	134			,1871949	,1871949		
Ekonomska elita	229			,2052161	,2052161		
VKV i KV radnici	1011				,4090508	,4090508	
NKV i PKV radnici	436					,5387127	
Sitni poljoprivrednici	991						,8034913
Sig.		,463	,885	,153	,067	,680	1,000

Na osnovu vrednosti prosečnih standardizovanih faktorskih skorova za 1989. godinu, evidentno je da su razlike između društvenih grupa veoma velike. Rezultati analize varijanse, suprotno očekivanjima, pokazuju da su pripadnici političke elite, uz stručnjake, krajem osamdesetih pokazali najniži stepen patrijarhalnosti. Dobijeni nalaz možemo jednostavno objasniti deklarativnim pristajanjem pripadnika političke elite uz ideju jednakosti polova kao jednu od značajnijih tekovina socijalizma. Ovde je bitno skrenuti pažnju i na rezultate koji pokazuju da između pripadnika političke i ekonomske elite, suprotno polaznoj pretpostavci, postoji veoma naglašena

razlika u stepenu patrijarhalnosti. Za razliku od političkih rukovodilaca, kod kojih imamo negativne vrednosti faktorskih skorova (koje ukazuju na niži stepen patrijarhalnosti), pozitivne vrednosti faktorskih skorova za pripadnike ekonomske elite govore o izraženoj patrijarhalnosti ove društvene grupe. I ne samo to: kao što možemo videti u prethodnoj tabeli, pripadnici ekonomske elite su se, u pogledu prihvatanja patrijarhalnih vrednosti, sasvim približili nižim društvenim grupacijama (pre svega kategoriji manualnih radnika) (više o tome u Petrović 2014). Prihvatanje iskaza kojima se meri patrijarhalnost među pripadnicima ekonomske elite možemo objasniti mogućnošću regrutacije ove grupacije iz nižih slojeva. Međutim, postojanje istih regrutacijskih obrazaca za obe podgrupe vladajuće grupacije tokom perioda socijalizma nameće potrebu pronalaska dodatnog objašnjenja za visok stepen patrijarhalnosti unutar ekonomske elite. Ovde se nudi sledeće objašnjenje. Za razliku od političkih rukovodilaca, kod kojih je bilo prisutno deklarativno opredeljenje za ravnopravnost polova, kao jedan od legitimacijskih principa na kojem je počivao socijalistički poredak,⁷ pripadnici ekonomske elite nisu se osećali obaveznim da izražavaju zvanično poželjne stavove o ravnopravnosti polova.

Tabela 4. Rezultati višestrukog poređenja patrijarhalnosti društvenih klasa/slojeva, 2003. godine

Tukey HSD ^{a,b}							
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
Politička elita	206	-,88818					
Ekonomska elita	205		-,566637				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	406		-,526860	-,526860			
Sitni preduzetnici, krupni poljopr. i niži rukovodioci	114			-,337577	-,337577		
Službenici, tehničari	775				-,299320		
VKV i KV radnici	770					-,010854	
NKV i PKV radnici	376						,270038
Sitni poljoprivrednici	271						,441652
Sig.		1,000	,999	,116	,999	1,000	,209

⁷ Potrebno je, međutim, naglasiti i da je tokom socijalizma došlo do značajnog poboljšanja položaja žena. O položaju žena tokom socijalizma više u Milić 1994.

Tabela 5. Rezultati višestrukog poređenja patrijarhalnosti društvenih klasa, 2012/2015. godine

Tukey HSD ^{a,b}							
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
Politička elita	192	-,983579					
Ekonomska elita	164	-,741735	-,741735				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	292	-,724641	-,724641				
Sitni preduzetnici, krupni poljopr. i niži rukovodioci	117		-,555065	-,555065			
Službenici, tehničari	383			-,398495	-,398495		
VKV i KV radnici	387				-,243079	-,243079	
NKV i PKV radnici	142					-,022406	-,022406
Sitni poljoprivrednici	208						,069362
Sig.		,061	,390	,624	,633	,184	,966

U tabelama 4 i 5 prikazani su rezultati višestrukog poređenja društvenih klasa/slojeva za 2003. i 2012/2015. godinu.

Istraživački podaci za 2003. i 2012/2015. pokazuju da pripadnici političke elite u oba posmatrana perioda pokazuju najniži stepen patrijarhalnosti. Na osnovu rezultata Tukijevog testa za 2003. godinu, uočava se ne samo da pripadnici političke elite pokazuju najniži stepen slaganja sa stavovima koji mere patrijarhalnost, već i to da se oni statistički značajno razlikuju od svih ostalih društvenih grupa. Veoma izraženo kritičko posmatranje tradicionalnih uloga polova među pripadnicima političke elite nakon 2000. godine nije uopšte teško objasniti. Tokom perioda systemske društvene transformacije politička elita postajala je sve zatvorenija prema unutargeneracijskom (i međugeneracijskom) usponu iz nižih društvenih slojeva, pa tako nakon 2000. nju čine gotovo isključivo pripadnici sa univerzitetskim obrazovanjem. Kao što je opšte poznato, među vođama opozicionih stranaka koje su tada došle na vlast preovlađivali su intelektualci, koji su bili osnivači tih partija krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina. Uz to, među pripadnike političke elite sve češće su dospevali i mlađi ljudi, započinjući na taj način svoju radnu karijeru na nižim položajima u partijskom aparatu (više u Lazić 2011). Ovde treba skrenuti pažnju i na to da je upravo u grupaciji ekonomske elite pad stepena patrijarhalnosti bio najizraženiji, što se, između ostalog, može objasniti promenom regrutacijskih obrazaca ovog društvenog sloja (vidi o tome šire u Lazić 2014; Petrović 2014).

Prema poslednjim dostupnim podacima, pokazuje se da se pripadnici političke elite u pogledu stepena patrijarhalnosti ne razlikuju od ispitanika koji pripadaju ekonomskoj eliti i stručnjacima. Moglo bi se, dakle, ukratko zaključiti da je u analiziranom periodu (pogotovo u periodu od 1989. do 2003. godine) došlo do značajnog opadanja intenziteta patrijarhalnosti među pripadnicima političke elite, kao i među svim društvenim grupama, čime se početna pretpostavka u potpunosti potvrdila. Izražene promene u odnosu prema patrijarhalnim normama i obrascima ponašanja među pripadnicima političke elite prevashodno se mogu objasniti izmenama opštih determinističkih okvira klasne reprodukcije i pokretljivosti vladajuće klase.

3.2. Autoritarnost

Analiza će ponovo početi uvidom u stepen u kojem su unutar političke elite bili prihvaćeni pojedinačni iskazi pomoću kojih je merena autoritarnost (Tabela 6).

Tabela 6. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere autoritarnost, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave			Dve su glavne vrste ljudi na svetu: jaki i slabi			Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	37,6	29,4	8,9	47,7	26,7	25,7	55,5	32,5	19,8
Umereno neslaganje	5,5	39,7	15,7	7,8	49,0	37,2	11,5	47,0	38,0
Neodlučni	4,1	15,2	14,1	8,3	10,9	17,3	4,6	10,0	17,2
Umereno slaganje	18,8	11,3	32,5	16,1	10,9	13,1	16,1	9,0	17,7
Potpuno slaganje	33,9	4,4	28,8	20,2	2,5	6,8	12,4	1,5	7,3
Prosečan skor*	3,06	2,22	3,57	2,53	2,13	2,38	2,18	2,00	2,55

*Viši prosečni skorovi označavaju autoritarnu orijentaciju; teorijski prosek je 3,0

Vrednosti prosečnih skorova za pojedinačne iskaze krajem osamdesetih pokazuju da autoritarnost nije bila u velikoj meri izražena među političkom elitom. Jedino se u slučaju prvog iskaza beleži blagi prelazak

aritmetičke sredine, budući da je granica koja deli autoritarne od neautoritarne orijentisanih 3. Dakle, krajem socijalističkog poretka najviši stepen slaganja zabeležen je u slučaju prvog stava: preko 50% pripadnika političke elite navelo je da se slaže sa ovim stavom. Raširenost prihvatanja ove tvrdnje unutar političke elite, kao i među ostalim društvenim grupama, mogla bi se, možda, objasniti time što je u to vreme u Srbiji bila vrlo jaka harizma Slobodana Miloševića, ali i Josipa Broza Tita. Dok se široka rasprostranjenost patrijarhalnih obrazaca mišljenja i ponašanja može interpretirati kao suprotnost socijalističkoj ideologiji, prihvatanje stava koji se odnosi na preuveličavanje uloge vođe, odnosno prihvatanje političkog autoritarizma, ne može se tumačiti, kako ističe Sekulić (2014), kao nekakav „opozicioni konzervativizam“, jer se neke njegove bitne dimenzije poklapaju sa socijalističkim principima, poput neupitnosti partijske kontrole. Na ovom mestu se mora imati na umu da je autoritarnost merena pomoću stavova koji izražavaju standardne opšte autoritarne obrasce, pa otuda imamo nešto niži stepen njihovog prihvatanja. Ukoliko, pak, pogledamo iskaz o podređenosti pojedinca kolektivu,⁸ pomoću kojeg se takođe može analizirati tzv. politička autoritarnost ili autoritarni kolektivizam, rezultati analize pokazuju visok stepen slaganja: preko 70% pripadnika političke elite podržalo je ovaj stav krajem socijalističkog perioda.⁹

Istraživački nalazi iz 2003. godine nedvosmisleno ukazuju na značajan pad stepena autoritarnosti. Taj pad je posebno bio izražen u slučaju stava koji govori o nekritičkom odnosu prema vođama, pa tako 15 godina nakon kraha socijalističkog poretka imamo svega 16% pripadnika političke elite koji su izrazili slaganje sa navedenim stavom. Ovako nizak stepen prihvatanja ove tvrdnje (kao, uostalom, i druge dve), kao i u slučaju patrijarhalnosti, objašnjava se značajno izmenjenim sastavom političke elite, kao i ukupnom ideološkom matricom koja je uticala na formiranje njihovih stavova.

Dok podaci iz 2003. godine dokumentuju pretežnu opredeljenost političkih rukovodilaca prema neautoritarnim vrednosnim obrascima, dotle se, na osnovu poslednjih istraživačkih rezultata, kao što je i pretpostavljeno, može uočiti izrazit porast stepena slaganja sa pojedinačnim iskazima pomoću kojih je merena autoritarnost. Visok stepen prihvatanja autoritarnosti posebno je zabeležen kod prvog stava: ovde se beleži skok sa 16% na čitavih 62%. Neka bude samo napomenuto da je procenat slaganja sa ovim

⁸ Iskaz glasi: „Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“.

⁹ O prihvatanju stavova koji se odnose na autoritarni kolektivizam vidi tekst Pešić, Svilanović u ovoj studiji.

stavom daleko veći od stepena slaganja koji je zabeležen krajem osamdesetih (53%). Objašnjenje za ovakav istraživački nalaz može se jednostavno potražiti u trenutnom kadrovskom sastavu političke elite, koju većinski čine političke stranke desnog usmerenja, koje su tokom devedesetih bile nosioci autoritarnog režima S. Miloševića i zagovornici konzervativnih vrednosti.

Kao i u prethodnom slučaju, prikazaće se rezultati faktorske analize koji se odnose na prihvatanje autoritarnosti kod različitih društvenih grupa u sva tri vremenska perioda (Tabela 7).

Tabela 7. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za autoritarnost, 1989, 2003. i 2012/2015¹⁰

Godina	1	2	3	4	5	6	7	8	Ukupno
1989.	-,95035	-,71817	,11936	-,43847	,10100	,32564	,53821	,52682	0,1129
2003.	-1,40469	-,95595	-,34370	-,44779	-,08269	,14088	,36573	,42536	-,13101
2015.	-,70385	-,74552	-,14980	-,38262	-,12833	,00247	,19504	,29912	-,02908

Društvene klase/slojevi: 1. politička elita; 2. ekonomska elita; 3. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 4. stručnjaci; 5. službenici, tehničari i sl; 6. KV radnici; 7. NKV radnici; 8. poljoprivrednici

Rezultati faktorske analize potvrđuju prethodni nalaz, koji ukazuje najpre na pad autoritarnosti (posle 2000. godine), a potom na značajan porast. Isti zaključak odnosi se i na dobijene podatke za celokupno stanovništvo.

U cilju dobijanja potpunije slike o autoritarnosti političke elite, ovde se istraživanjem dobijeni rezultati za ovu grupu porede sa ostalim društvenim slojevima. Rezultati višestrukog poređenja autoritarnosti društvenih klasa/slojeva 1989. godine prikazani su u sledećoj tabeli.

¹⁰ Pozitivni predznaci označavaju autoritarnu orijentaciju.

Tabela 8. Rezultati višestrukog poređenja autoritarnosti društvenih klasa/slojeva, 1989. godine

Tukey HSD ^{a,b}					
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05			
		1	2	3	4
Politička elita	218	-,950354			
Ekonomska elita	229	-,718174			
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	692		-,438479		
Službenici, tehničari	641			,101003	
Niži rukovodioci	134			,119367	
VKV i KV radnici	1011			,325649	,325649
Sitni poljoprivrednici	991				,526823
NKV i PKV radnici	436				,538214
Sig.		,080	1,000	,103	,148

Razlike između društvenih klasa/slojeva, posmatrane preko prosečnih standardizovanih faktorskih skorova su, kao i u slučaju patrijarhalnosti, krajem osamdesetih bile veoma izražene. Visoke pozitivne vrednosti faktorskih skorova dobijene za poljoprivrednike, NKV, PKV i KV radnike, pokazuju da je među pripadnicima ovih klasa/slojeva autoritarnost krajem socijalističkog poretka i te kako bila izražena. S druge strane, kao što možemo da vidimo, pripadnici političke elite su – zajedno sa ekonomskom – krajem osamdesetih pokazali najniži stepen autoritarnosti, što je najverovatnije posledica činjenice da je većina pripadnika ove podgrupe vladajuće klase bila univerzitetski obrazovana. Dakle, za razliku od patrijarhalnih vrednosnih obrazaca, kod kojih je krajem osamdesetih zabeležena značajna razlika između pripadnika političke i ekonomske elite, u slučaju autoritarnosti (analizirane pomoću ova tri stava) nisu utvrđene razlike između ove dve grupacije.

Pogledajmo za kraj rezultate poređenja društvenih grupa za 2003. i 2015. godinu.

Tabela 9. Rezultati višestrukog poređenja autoritarnosti društvenih klasa/slojeva, 2003. godine

Tukey HSD ^{a,b}							
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
Politička elita	206	-1,40469					
Ekonomska elita	205		-,95595				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	406			-,44779			
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i niži rukovodioci	114			-,34370			
Službenici, tehničari	775				-,08269		
VKV i KV radnici	770					,14088	
NKV i PKV radnici	376						,36573
Sitni poljoprivrednici	271						,42536
Sig.		1,000	1,000	,752	1,000	1,000	,985

Tabela 10. Rezultati višestrukog poređenja autoritarnosti društvenih klasa/slojeva, 2012/2015. godine

Tukey HSD ^{a,b}						
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Ekonomska elita	164	-,74552				
Politička elita	192	-,70385				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	292		-,38262			
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i niži rukovodioci	117		-,14980	-,14980		
Službenici, tehničari	383			-,12833		
VKV i KV radnici	387			,00247	,00247	
NKV i PKV radnici	142				,19504	,19504
Sitni poljoprivrednici	208					,29912
Sig.		,999	,050	,493	,192	,877

Na osnovu rezultata istraživanja iz 2003. godine, možemo videti da su pripadnici političke elite pokazali najniži stepen autoritarnosti. Rezultati višestrukog poređenja autoritarnosti društvenih klasa/slojeva pokazuju da se pripadnici političke elite statistički značajno razlikuju i od ekonomske elite i od stručnjaka. Interpretativni obrazac, koji je prethodno ponuđen za rezultate koji se odnose na patrijarhalnost, primenljiv je i na ove empirijske nalaze. Ukratko, ovako nizak stepen autoritarnosti kod ovog dela vladajuće grupacije može se sasvim izvesno pripisati njenom promenjenom kadrovskom sastavu nakon 2000. godine.

Najzad, podaci iz 2015, kao što su već pokazali rezultati deskriptivne analize, ukazuju na porast stepena autoritarnosti, pa tako možemo videti da pripadnici aktuelne političke elite pokazuju nešto viši stepen autoritarnosti od ekonomske elite. Međutim, i pored porasta stepena autoritarnosti, negativne vrednosti prosečnih standardizovanih faktorskih skorova govore da među političkim rukovodiocima i dalje dominira neautoritarno stanovište. Ovde je potrebna jedna bitna napomena. Objašnjenje za preovlađujuću neautoritarnu orijentaciju unutar političke elite pripisuje se sasvim izvesno standardnim opštim autoritarnim obrascima pomoću kojih je autoritarnost analizirana. Dok se u slučaju stava koji veliča ulogu vođe beleži visok stepen prihvatanja autoritarne orijentacije, kod druga dva stava preovladava liberalna orijentacija. U skladu sa tim, ukupno prisustvo neautoritarne orijentacije među pripadnicima političke elite pre bismo mogli da pripišemo načinu konstruisanja mernog instrumenta (odnosno skale autoritarnosti) nego njihovom stvarnom opredeljenju prema neautoritarnim vrednosnim obrascima.

3.3. Nacionalizam

U ovom delu rada biće predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na prihvatanje nacionalizma pripadnika političke elite od 1989. do 2015. godine. Rezultati deskriptivne analize pojedinačnih iskaza prikazani su u sledećoj tabeli.

Tabela 11. Prihvatanje pojedinačnih iskaza koji mere nacionalizam, 1989, 2003. i 2015. godine, u %

	Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih			Čovek se može osećati sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije			Među nacijama se može ostvariti dobra saradnja, ali ne i potpuno poverenje		
	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.	1989.	2003.	2015.
Potpuno neslaganje	78,4	50,0	43,8	63,8	37,6	38,0	39,0	26,0	19,4
Umereno neslaganje	7,8	43,6	42,2	11,5	45,4	40,6	11,0	43,5	37,7
Neodlučni	,5	4,9	9,4	4,1	6,8	10,9	7,3	13,0	15,2
Umereno slaganje	8,7	1,5	3,6	14,7	8,8	8,3	23,4	16,5	21,5
Potpuno slaganje	4,6	–	1,0	6,0	1,5	2,1	19,3	1,0	6,3
Prosečan skor*	1,53	1,58	1,76	1,88	1,91	1,96	2,73	2,23	2,58

*Viši prosečni skorovi označavaju autoritarnu orijentaciju; teorijski prosek je 3,0

Podaci za 1989. godinu pokazuju da nacionalizam nije predstavljao dominantnu vrednosnu orijentaciju među pripadnicima političke elite (kao ni među celom populacijom). Prosečne vrednosti dobijene za svaki pojedinačni stav svuda su ispod 3, što jasno ukazuje da je veći broj ispitanika ove grupacije odbacivao nacionalističke stavove nego što ih je prihvatao.

Ovakav nalaz zahteva komentar. Naime, iako je Srbija (kao i čitava Jugoslavija) krajem osamdesetih godina i te kako bila zahvaćena nacionalizmom, nacionalistički stavovi, kao što vidimo, još nisu prevagnuli među političkim rukovodiocima. Drugim rečima, iako su se sukobi unutar vladajuće kolektivno-vlasničke klase krajem osamdesetih manifestno predstavljali kao međunacionalni sukobi, još uvek nije došlo do jasnog izražavanja nacionalističkih stavova unutar političke elite.¹¹ Osim toga, poređenje osnovnih društvenih grupa pokazuje da su politički rukovodioci pokazali najniži stepen nacionalističke vrednosne orijentacije (Tabela 17 u prilogu).

¹¹ Vladajuća (komunistička) garnitura je, u cilju obezbeđivanja legitimacione osnove i očuvanja sistema dominacije, često zloupotrebljavala nacionalna osećanja i nacionalizam. Njihov osnovni katalizator bila su načela „nacionalnog socijalizma” (uobličena još u Ustavu iz 1974), čiju suštinu predstavlja „svođenje svih odnosa i institucija na naciju kao centralno polje svake delatnosti“, a njihovu kulminaciju – međuetnički rat i raspad Jugoslavije, manje-više po etničkim granicama (Vasović 1998: 381).

Neprijemčivost za nacionalističke stavove u grupaciji političara delom se može objasniti time što su se politički funkcioneri osećali obaveznim da izražavaju zvanično poželjne stavove o nacionalnom pitanju, budući da je legitimitet jugoslovenskog socijalizma decenijama bio utemeljivan na ideologiji bratstva i jedinstva. Bitno je, međutim, skrenuti pažnju na to da je upravo unutar političke elite zabeležen najviši stepen vrednosne nekonzistentnosti ovog vrednosnog obrasca (Tabela 18 u prilogu).¹² Veoma izražena unutrašnja diferencijacija pripadnika političke elite sasvim izvesno je rezultat delovanja dve suprotne tendencije: narastajuće nacionalističke i još uvek snažne komunističke ideologije.

Potpuniji uvid u strukturu nacionalističkog sindroma među političkim rukovodiocima krajem socijalističkog poretka pružiće analiza intenziteta prihvatanja, odnosno odbijanja tri iskaza pomoću kojih je nacionalizam posmatran.

Istraživački rezultati s kraja osamdesetih pokazali su da su nešto veći skorovi zabeleženi u slučaju prvog stava: preko 40% političkih funkcionera istaklo je da se među nacijama može ostvariti dobra saradnja, iako ne i potpuno poverenje. Upravo nalaz koji pokazuje da se značajan procenat političkih rukovodilaca krajem osamdesetih opredelio za odbacivanje mogućnosti uspostavljanja potpunog poverenja između različitih nacija govori da je stara integrativna ideologija, samoupravljanje, već bila zamenjena novom, nacionalizmom.

S druge strane, prihvatanje zatvaranja u nacionalno „čiste“ sredine i nacionalno „čiste“ brakove prisutno je u manjoj meri. Tako iskaz da se čovek može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije podržava dva puta manje političkih rukovodilaca, dok se u slučaju tvrdnje da nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih beleži najniži stepen slaganja: svega 13%. Za smislenu interpretaciju većinskog odbacivanja stava da nacionalna „mešovitost“ nije faktor nestabilnosti braka treba imati u vidu činjenicu da su takvi brakovi bili brojni širom Jugoslavije. Tome je, svakako, doprinela i ranija komunistička ideologija bratstva i jedinstva, koja je imala puno uspeha u smanjivanju međuetničke distance, kako na planu svesti tako i na praktičnom planu (sklapanje etnički mešoviti brakova, npr; Lazić 1994: 164)

Slična tendencija u pogledu prihvatanja, odnosno odbacivanja analiziranih iskaza otkriva se i kod ostalih društvenih grupa. Uvid u navedene rezultate, zapravo, otkriva jednu od bitnih crta nacionalizma: u međuljudskim

¹² Visok stepen vrednosne nekonzistentnosti zabeležen je i kod ostalih društvenih grupa.

odnosima (kad se oni uspostavljaju između pojedinaca) nacionalizam pokazuje relativno niske vrednosti (nacija-brak), ali kada se pojedinci uzimaju kao predstavnici kolektiviteta, kada se javlja podela na „Mi“ i „Oni“, kada, dakle, iščezava personalnost, onda se beleže relativno visoke vrednosti (kada ispitanik kaže „Nemam ja ništa protiv njega“, tj. kolege, suseda, prijatelja, bračnog partnera – ali imam protiv njegovog naroda, onda on zapravo zamenjuje „ja“ sa „mi“, jer je „Mi“ govornik protiv onog drugog; Hodžić 1991: 11). To se najbolje pokazuje na primeru dimenzije „nacija – poverenje“, u šta smo mogli upravo da se uverimo.

Iako, nažalost, ovde nije moguće poređenje sa istraživačkim nalazima tokom devedesetih,¹³ potrebno je reći da je nacionalizam u tom periodu, kao što je opšte poznato, predstavljao široko rasprostranjenu pojavu, kako među samim nosiocima političke vlasti tako i među celokupnim stanovništvom. Imajući u vidu da je nacionalizam, barem na prvi pogled, tokom socijalizma predstavljao suprotnost višedecenijskoj legitimaciji vladajućeg sistema, postavlja se pitanje kako je bilo moguće u relativno kratkom vremenu i u veoma širokim razmerama, postići uspeh u razbuktavanju nacionalizma. Uz napomenu da je odgovor na dato pitanje moguće tražiti u više pravaca, ovde se ističe sledeće. Najpre, deo objašnjenja brzog uspeha u razbuktavanju nacionalizma i širokoj nacionalističkoj mobilizaciji stanovništva krajem osamdesetih je u tome što je, pre svega, uz manifestnu ideologiju komunističkog internacionalizma (a u jugoslovenskom slučaju, prvenstveno tzv. bratstva i jedinstva), trajno bila latentno, a povremeno i otvoreno, prisutna i nacionalistička ideologija (Lazić 2005: 48). Takođe, objašnjenje možemo potražiti i u masovnoj autoritarnosti stanovništva, koja je donekle i dovela do toga da se „po nalogu“ s vrha društvene hijerarhije, veoma brzo, jedna preovlađujuća vrednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) preobrazi u suprotnu (etno-nacionalizam) (Lazić 2005: 59). Rečju, široko rasprostranjena autoritarnost stanovništva omogućila je masovnu i brzu preorijentaciju na nacionalističku ideologiju, kao što konstatuje Lazić kada piše: „A pojava vođe s nacionalnim zastavama bila je dovoljna, u sredini sa snažnim autoritarnim potencijalom, da izvede nacionalne konflikte iz latencije u krvavu stvarnost (Lazić 1994, cit. prema Golubović 1995: 226). Konačno, ne treba zaboraviti ni značaj ekonomskih činilaca za uspon nacionalizma, jer je, kako krajem šezdesetih tako i krajem osamdesetih, dugotrajna ekonomska kriza destabilizovala socijalistički sistem reprodukcije, te je tako predstavljala (između ostalog) neposrednu

¹³ U upitniku iz 1993. formulacije pitanja nisu bile identične onima iz prethodnih i potonjih istraživanja, dok istraživanjem iz 1997. vrednosti uopšte nisu bile obuhvaćene.

pretpostavku za rađanje nacionalističkih pokreta u SFRJ (Lazić 2005: 58). No, vratimo se rezultatima istraživanja.

Ukoliko se obrati pažnja na stepen prihvatanja, odnosno odbijanja pojedinačnih iskaza u 2003. i 2015. godini, može se uočiti slična tendencija. Ponovo se najniži stepen slaganja beleži u slučaju stava koji govori da nacionalno mešoviti brakovi predstavljaju faktor nestabilnosti braka, dok se nešto veći procenat slaganja beleži u slučaju druga dva stava. Istraživanjem dobijeni podaci služe kao argumentacija u prilog prethodno iznete teze, da stepen nacionalizma raste kada se sa privatnog prelazi na javni plan, odnosno, na drugi način izraženo, izgleda da se teže prihvataju neki oficijelni, institucionalizovani odnosi nego odnosi koji se obično smatraju privatnim i intimnim. Kao verovatno najvažnije objašnjenje može se navesti to što se u slučaju institucionalizovanih odnosa pripadnik druge nacije prvenstveno vidi kao predstavnik te nacije, a ne kao pojedinac (Kuzmanović 1995: 235). Ovo bi nas moglo uputiti na pretpostavku o strukturi nacionalizma u Srbiji, kao pojavi usmerenoj prvenstveno na kolektivne, a ne na međuindividualne odnose (Lazić, Cvejić 2004: 64).

U sledećoj tabeli će na osnovu prosečnih vrednosti faktorskih skorova dobijenih za tri iskaza, koji su korišćeni kao indikatori nacionalizma, biti izložene promene ukupnog odnosa pripadnika političke elite prema nacionalizmu.

Tabela 12. Prosečni standardizovani faktorski skorovi za nacionalizam, 1989, 2003. i 2012/2015. godine¹⁴

Godina	1	2	3	4	5	6	7	8	Ukupno
1989.	-,62847	-,22060	,07037	-,24674	-,07382	,12456	,23544	,42884	,05915
2003.	-,74636	-,43592	-,15385	-,20802	-,03661	,10702	,29299	,48711	-,01566
2015.	-,57313	-,66820	-,26959	-,41752	-,05160	,03752	,06179	,23984	-,07349

Društvene klase/slojevi: 1. politička elita; 2. ekonomska elita; 3. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 4. stručnjaci; 5. službenici, tehničari i sl; 6. KV radnici; 7. NKV radnici; 8. poljoprivrednici

Dakle, kada je reč o ukupnoj rasprostranjenosti nacionalizma unutar političke elite u analiziranom vremenskom periodu, podaci nakon 2000. ukazuju da nema bitnijih promena u odnosu na 1989. (zabeležen je blaži pad). Izmenilo se, međutim, u određenoj meri prihvatanje, odnosno

¹⁴ Pozitivni predznaci označavaju nacionalističku orijentaciju.

odbijanje pojedinačnih iskaza: zabeležen je, naime, neznatan porast slaganja s prva dva stava, dok se u slučaju stava koji je u najvećoj meri bio prihvatlan krajem osamdesetih sada beleži pad. Najsmisleniji interpretativni okvir održavanja ove vrednosne orijentacije čine tada aktuelne političke okolnosti, tj. nerazrešeno srpsko državno pitanje (otvoren teritorijalni status Kosova, kao i tada još neizvesno održanje zajednice s Crnom Gorom, i na tome zasnovane mogućnosti masovne mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi), koje stvaraju trajnije pretpostavke za opstanak nacionalizma među stanovništvom Srbije (Lazić, Cvejić 2004: 63–64). Tako, dok je krajem osamdesetih nacionalizam među većinom stanovništva dominantno bio indukovano „odozgo“ (zahvaljujući širokoj spremnosti da se sledi vođstvo, ma kuda ono smeralo), sa raspirivanjem (građanskih, etničkih, međunarodnih, itd.) ratova i projektima stvaranja nacionalnih država, ova je vrednosna orijentacija zadobila samostalnu dinamiku (Lazić 2005: 56).

Najzad, poslednje istraživanje, realizovano dve i po decenije nakon sloma socijalističkog poretka, pokazuje da je došlo do izvesnog porasta nacionalizma unutar političke elite. Uzmemo li se u obzir trenutne političke okolnosti, poput pitanja *proglašenja nezavisnosti Kosova*, statusa srpskih manjina u susednim zemljama, i na tome zasnovane mogućnosti mobilizacije stanovništva na nacionalnoj osnovi i izgradnje legitimiteta sopstvene vlasti, ovakav istraživački nalaz ne bi trebalo da iznenađuje. Ono što je potrebno istaći jeste da se nacionalizam u sadašnjoj vlasti posebno izražava preko politike rehabilitacije i aktivne revizije istorije, pa tako vladajuća stranka, iako je, na prvi pogled, napustila radikalno-desničarsku ideologiju, nije napustila i istorijski revizionizam kao njen važan deo.

Ovde je još značajno uporediti rezultate dobijene za političku elitu sa nalazima za ostale društvene grupacije (Tabele 13 i 14).

Na osnovu istraživačkih nalaza možemo videti da su politički rukovodioci 2003. godine pokazali najniži stepen nacionalizma, jasno se diferencirajući u odnosu na ostale društvene grupe.¹⁵ Zanimljivo je navesti da su oni pokazali daleko manju prijemčivost za nacionalističke stavove u odnosu na stručnjake, koji su se prema stepenu nacionalizma sasvim približili sitnim preduzetnicima i nižim rukovodiocima. Već je nekoliko puta istaknuto objašnjenje za odbacivanje antimodernizacijskih vrednosti predstavnika demokratske petooktobarske vlasti, tako da se ovde nećemo na tome više zadržavati.

¹⁵ Kada je reč o unutargrupnoj konzistentnosti vrednosti nacionalizma, podaci iz 2003. godine ukazuju na značajan porast unutrašnje homogenosti svih društvenih klasa, dok se na osnovu podataka dobijenih poslednjim istraživanjem može konstatovati blagi pad unutargrupne homogenosti, i to kod svih društvenih grupa (Tabela 18 u prilogu).

Tabela 13. Rezultati višestrukog poređenja nacionalizma društvenih klasa/slojeva, 2003. godine

Tukey HSD ^{a,b}							
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05					
		1	2	3	4	5	6
Politička elita	206	-,74636					
Ekonomska elita	205		-,43592				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	406			-,20802			
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i niži rukovodioci	114			-,15385			
Službenici, tehničari	775			-,03661	-,03661		
VKV i KV radnici	770				,10702	,10702	
NKV i PKV radnici	376					,29299	,29299
Sitni poljoprivrednici	271						,48711
Sig.		1,000	1,000	,231	,462	,147	,111

Tabela 14. Rezultati višestrukog poređenja nacionalizma društvenih klasa/slojeva, 2012/2015. godine

Tukey HSD ^{a,b}						
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Ekonomska elita	164	-,66820				
Politička elita	192	-,57313				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	292	-,41752	-,41752			
Sitni preduzetnici, krupni poljoprivrednici i niži rukovodioci	117		-,26959	-,26959		
Službenici, tehničari	383			-,05160	-,05160	
VKV i KV radnici	387				,03752	,03752
NKV i PKV radnici	142				,06179	,06179
Sitni poljoprivrednici	208					,23984
Sig.		,062	,657	,167	,884	,248

Istraživački podaci iz poslednjeg istraživanja, kao što je rečeno, ukazuju na pomak političkih rukovodilaca prema nacionalizmu, pa tako oni sada pokazuju nešto viši stepen nacionalizma u odnosu na ekonomsku elitu, ali i dalje niži stepen od stručnjaka. Svakako treba istaći da su se pripadnici političke elite u pogledu prihvatanja, tj. odbijanja nacionalizma jasno diferencirali u odnosu na niže društvene grupe. Dakle, iako su podaci ukazali na određeni pomak prema vrednostima nacionalizma, ukupno uzev, predstavnici političke vlasti i dalje se pokazuju (bar deklarativno) kao nosioci modernih orijentacija (pogotovo u odnosu na ostale društvene grupe), čime se samo delimično potvrđuje početna pretpostavka. Ovakav istraživački rezultat možemo sasvim sigurno tumačiti procesom konvertovanja stavova nekadašnjih desničarskih stranki, koje, zarad dolaska na vlast i očuvanja političke pozicije, uspešno kombinuju dva cilja: EU i Kosovo.

4. Determinante patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma

Kao što je u uvodnom delu napomenuto, ovde se nastoji utvrditi u kojoj meri određena obeležja predstavljaju značajne činioce diferencijacije analiziranih vrednosnih obrazaca političkih rukovodilaca. Stoga se modelom linearne regresione analize nastojalo ispitati u kojoj meri različiti prediktori utiču na prihvatanje ovih obrazaca. S obzirom na to da su pripadnici političke elite 2003. godine pokazali veoma nizak stepen prihvatanja patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma i da je malo verovatno da bi se određeni činioци javili kao značajne determinante ovih vrednosnih obrazaca, modeli regresione analize urađeni su samo na podacima iz 1989. i 2015. godine.

Na osnovu podataka iz 1989. godine analizirali smo uticaj sledećih faktora: pola, starosti, godina školovanja, mesta rođenja, bračnog statusa, nacionalne pripadnosti, položaja u političkoj hijerarhiji, te stepena obrazovanja oca. Zavisnu promenljivu u slučaju sve tri vrednosne orijentacije predstavljali su odgovarajući faktorski skorovi (patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma). U sledećoj tabeli predstavljeni su rezultati samo za ona obeležja koja su prešla nivo statističke značajnosti. Najpre će biti prikazani rezultati analize za 1989. godinu i to za sve tri vrednosne orijentacije.

Tabela 15. Rezultati linearnog *stepwise* regresionog modela, 1989. godine¹⁶

Model		Standardizovani Beta koeficijent	Sig.
PATRIJARHALNOST			
R square 0,226	(Constant)		,000
	Pol – muškarci	,274	,000
	Bračni status – nije u braku	-,214	,001
	Godine školovanja	-,170	,006
	Interakcija obrazovanja oca i mesta rođenja * Rođeni u gradu i visoko obrazovanje oca	-,152	,017
AUTORITARNOST			
R square 0,078	(Constant)		,000
	Interakcija obrazovanja oca i mesta rođenja * Rođeni u gradu i visoko obrazovanje oca	-,143	,040
	Godine školovanja	-,174	,009
	Bračni status – nije u braku	-,143	,042
NACIONALIZAM			
R square 0,092	(Constant)		,000
	Pripadnici srpske nacionalnosti	,248	,000
	Interakcija obrazovanja oca i mesta rođenja * Rođeni u gradu i visoko obrazovanje oca	-,133	,046

Ako pogledamo najpre rezultate regresione analize za patrijarhalnost, možemo videti da najjači prediktor patrijarhalnosti, očekivano, predstavlja pol ispitanika. Vrednost standardizovanog koeficijenta B pokazuje da su muškarci daleko češće prihvatili tradicionalističke stereotipe od žena. Bračni status ispitanika takođe se javlja kao faktor koji bitno korelira sa patrijarhalnošću. Negativan predznak standardizovanog koeficijenta B ukazuje da ispitanici koji nisu u braku češće pokazuju kritičan stav prema tradicionalnom poimanju uloga polova u poređenju sa pojedincima koji su u braku. Formalno obrazovanje ispitanika logično se javlja kao jedna od ključnih determinanti odbacivanja patrijarhalnih vrednosnih obrazaca. Dalje, iako se očekivalo da će mesto rođenja ispitanika i obrazovanja oca predstavljati činioce koji takođe bitno determinišu sklonost ka patrijarhal-

¹⁶ Referentne kategorije su sledeće: pol – žene; bračni status – oženjen/udata; godine školovanja su date kao kontinuirano obeležje; obrazovanje oca – završena osnovna škola; mesto rođenja – selo; za interakciju obrazovanja i mesta rođenja referentnu kategoriju čine ispitanici koji su rođeni na selu i čiji očevi imaju završenu samo osnovnu školu; nacionalna pripadnost ispitanika – pripadnici nesrpske nacionalnosti.

nosti, rezultati regresione analize nisu potvrdili takva očekivanja. Ono na šta je ovde značajno skrenuti pažnju jeste da uticaj ova dva faktora dobija na značaju kada se oni dovedu u međusobnu interakciju, i to tako što ispitanici koji su rođeni u gradu i čiji su očevi visokoobrazovani pokazuju niži stepen patrijarhalnosti, u odnosu na one čije je mesto rođenja seosko područje i čiji očevi imaju završenu samo osnovnu školu.

Uvidom u podatke za autoritarnost može se primetiti da pol ispitanika ovde nije prešao granicu statističke značajnosti. Kao i u prethodnom slučaju, koeficijenti regresije za faktor obrazovanja i bračni status govore da ispitanici sa višim stepenom obrazovanja, kao i oni koji nisu u braku, pokazuju niži nivo autoritarnosti, što je očekivan i razumljiv nalaz. Interakcija mesta rođenja i obrazovanja oca i ovde predstavlja značajan prediktor. Dobijeni nalaz se tumači na identičan način kao i u prethodnom slučaju.

Najzad, podaci iz prethodne tabele pokazuju da su, na kraju socijalističkog perioda, sa stepenom međuetničke distance bili povezani nacionalna pripadnost ispitanika, s jedne, te interakcija mesta rođenja i obrazovanja oca, s druge strane. Kada je reč o uticaju nacionalne pripadnosti ispitanika, vrednost koeficijenta B pokazuje da su politički rukovodioci srpske nacionalnosti češće zastupali međuetničku netoleranciju nego ispitanici ostalih manjinskih nacionalnih grupacija, što je u skladu sa očekivanjima (pripadnici većinske grupacije spremniji su da prihvate nacionalističke stereotipe od manjinske). Obrazovanje ispitanika, koje po pravilu predstavlja najdiskriminativniju varijablu, ni ovde nije potvrdilo svoj uticaj.

U nastavku rada prikazani su rezultati regresione analize za 2015. godinu. Ovde se analizirao uticaj sledećih nezavisnih promenljivih: pola, bračnog statusa, nacionalnosti, stepena obrazovanja oca, članstva u SKJ, položaja u političkoj hijerarhiji, godine dospeća na elitni položaj, stranačka pripadnost i samopozicioniranja na dimenziji levo-desno. I na ovom mestu biće prikazani rezultati linearne regresione analize samo za ona obeležja koja su prešla nivo statističke značajnosti.

Tabela 16. Rezultati linearnog *stepwise* regresionog modela, 2015. godine¹⁷

Model		Standardizovani Beta koeficijent	Sig.
PATRIJARHALNOST			
R square 0,233	(Constant)		,000
	Pripadnici srpske nacionalnosti	,143	,043
	Muškarci	,182	,007
	Levo-desna orijentacija	,276	,000
	Koalicija SPS-a	,282	,000
	Koalicija SNS-a	,178	,027
AUTORITARNOST			
R square 0,200	(Constant)		,000
	Koalicija SNS-a	,368	,000
	Koalicija SPS-a	,379	,000
	Levo-desna orijentacija	,187	,017
NACIONALIZAM			
R square 0,175	(Constant)		,000
	Levo-desna orijentacija	,341	,000
	Srednji rang (poslanici...)	-,184	,008
	Koalicija SPS-a	,309	,000
	Koalicija SNS-a	,174	,029

Podimo redom. U slučaju uticaja pola, podaci pokazuju da su muškarcima ponovo pokazali viši stepen patrijarhalnosti. Kao što možemo videti u tabeli, obeležja političke pripadnosti i ideološke orijentacije predstavljaju činioce koji značajno diferenciraju odgovore ispitanika u slučaju sve tri vrednosne orijentacije i to na identičan način. Tako se pokazuje da su politički rukovodioci koji pripadaju koalicijama SNS-a i SPS-a bili skloniji da prihvate antimodernizacijske vrednosti (patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam), čime se još jednom potvrđuje jedna od polaznih pretpostavki. Značajan stepen povezanosti ustanovljen je i između ideološke orijentacije (u obliku samoidentifikacije na skali levo-desno) i analiziranih vrednosnih orijentacija. Očekivano, veza između ovih obeležja je linearna: viši stepen patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma po pravilu prati i subjektivna

¹⁷ Referentne kategorije su sledeće: pol – žene; nacionalna pripadnost ispitanika – pripadnici nesrpske nacionalnosti; skala levo-desna orijentacija data je kao kontinuirano obeležje; stranačka pripadnost – „ostale stranke” koju čine stranke bivšeg DS-a, uz ostale opozicione stranke kao što su Liga socijaldemokrata Vojvodine, Savez vojvodanskih Mađara, SDA Sandžaka i Partija za demokratsko delovanje Riza Halimi; rang u političkoj hijerarhiji – niži rang.

samoidentifikacija koja je bliža desnici. Najzad, podaci pokazuju da su pripadnici političke elite koji zauzimaju srednji rang u političkoj hijerarhiji pokazali niži stepen nacionalizma u odnosu na one koji imaju niži rang (dok nije utvrđena razlika između onih na samom vrhu i onih na nižim pozicijama). Ovakav istraživački nalaz možemo prevashodno objasniti strukturom uzorka – srednji politički rang, pored poslanika republičke i pokrajinske skupštine, čine još i sudije i ostale nestranačke ličnosti.¹⁸ Iako su rezultati na granici statističke značajnosti ($p=0,049$), neka bude ipak istaknuto da se, prema istraživačkim nalazima, može uočiti da su politički rukovodioci srpske nacionalnosti češće prihvatili patrijarhalne vrednosti u odnosu na političare drugih nacionalnosti. Uticaj nacionalne pripadnosti, kao što se može videti, nije utvrđen u slučaju vrednosti autoritarnosti i nacionalizma.

Ukoliko za kraj uporedimo nalaze regresione analize za 1989. i 2015. godinu, možemo zaključiti da se determinante analiziranih vrednosnih orijentacija u dva vremenska perioda značajno razlikuju: dok su određena socio-demografska obeležja pripadnika političke elite krajem osamdesetih godina bitno određivala analizirane vrednosti, dotle 25 godina kasnije gotovo sva ova obeležja gube na značaju (neka od njih sasvim očekivano). Umesto njih, kao bitni prediktori posmatranih vrednosnih orijentacija javljaju se faktori poput političke pripadnosti ispitanika, ili pak njihove ideološke orijentacije. Na jasnu povezanost ovih faktora sa posmatranim vrednosnim orijentacijama nedvosmisleno su ukazali rezultati regresione analize: pripadnici koalicije SNS-a i SPS-a, kao i oni koji su se identifikovali kao pristalice desne orijentacije, pokazali su se kao češći nosioci antimodernizacijskih vrednosti – patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma.

5. Zaključak

Za kraj će se još jednom razmotriti osnovne pretpostavke koje su iznete u uvodnom delu. Već i najpovršniji uvid u istraživanjem dobijene podatke otkriva promene unutar većine osnovnih vrednosnih orijentacija političke elite u dvadesetpetogodišnjem vremenskom periodu. S obzirom na pojedinačne hipoteze, koje su prethodno formulisane, utvrđeno je sledeće.

Istraživački nalazi su pokazali da se pretpostavka o rasprostranjenosti patrijarhalnih, autoritarnih i nacionalističkih vrednosnih obrazaca u periodu koji je neposredno prethodio slomu socijalizma, delimično potvrdila. Na osnovu empirijskih nalaza može se zaključiti da je i, pored određenih

¹⁸ Više o uzorku u uvodnom tekstu studije.

promena, prihvatanje nepatrijarhalnih vrednosnih obrazaca među pripadnicima političke elite (kao i među ostalim grupacijama) bilo ograničeno. S druge strane, politički rukovodioci su pokazali, bar prema istraživačkim nalazima iz 1989, niži stepen autoritarnosti i nacionalizma. Međutim, odmah nakon sloma socijalističkog poretka i raspada zajedničke države, kao što je napomenuto, ustanovljen je porast kako nacionalizma tako i autoritarnosti.

Kada je, pak, reč o međuklasnoj diferencijaciji krajem osamdesetih godina, podaci su jasno pokazali da su se pripadnici političke elite, zajedno sa stručnjacima, jasno diferencirali u odnosu na ostale društvene grupe (pa i pripadnike ekonomske elite!), čime se pretpostavljeni uticaj faktora obrazovanja i potvrdio. Međutim, pretpostavka o sličnim vrednosnim usmerenjima ekonomske i političke elite krajem socijalističkog perioda, kao što smo mogli da vidimo, pokazala se netačnom.

Dalje, hipoteza o značajnom padu stepena prihvatanja tradicionalizma, autoritarnosti i nacionalizma nakon 2000. godine najvećim delom se potvrdila. Utvrđen je drastičan pad stepena patrijarhalnosti i autoritarnosti, dok u slučaju nacionalizma nije došlo do bitnijih promena, što se, ponavljamo, objašnjava političkim dešavanjima u tom periodu (konflikti u vezi s održavanjem državne zajednice sa Crnom Gorom i nezavisnošću Kosova). Za razliku od perioda s kraja osamdesetih, nakon 2000. godine nisu utvrđene bitnije razlike između dva sloja vladajuće klase – pripadnika političke i ekonomske elite.

Poslednji istraživački nalazi, koji ukazuju na porast tradicionalističkih vrednosti (autoritarnosti i nacionalizma) unutar političke elite, upućuju na zaključak da je proces formiranja demokratske političke kulture veoma usporen i otežan.

U kontekstu rasprave o povezanosti promena u vrednosnim orijentacijama pripadnika političke elite i daljeg toka sistemskih društvenih promena u Srbiji, možemo sa sigurnošću da kažemo da se od pripadnika trenutne političke elite ne može očekivati „modernizacijski” potencijal, pogotovo ne u uslovima koji su opterećeni ekonomskom krizom, korupcijom i zavisnošću od velikih sila u kapitalističkom sistemu. Zapravo, pozicija Srbije na poluperiferiji svetskog kapitalističkog sistema podstiče odnose zavisnosti pre nego linearne modernizacijske tokove (kako bi se očekivalo prema teoriji modernizacije). Konačno, celokupna prethodna analiza upućuje na veoma skeptičan stav u pogledu demokratske konsolidacije političkog poretka, kao i konsolidacije celokupne kapitalističke klase u Srbiji.

Prilog

Tabela 17. Rezultati višestrukog poređenja nacionalizma društvenih klasa/slojeva, 1989. godine

Tukey HSD ^{a,b}						
Društvena klasa/sloj	N	Subset for alpha = 0.05				
		1	2	3	4	5
Politička elita	218	-,62847				
Stručnjaci i samozaposleni sa VSS	692		-,24674			
Ekonomska elita	229		-,22060			
Službenici, tehničari	641		-,07382	-,07382		
Niži rukovodioci	134			,07037	,07037	
VKV i KV radnici	1011			,12456	,12456	
NKV i PKV radnici	436				,23544	,23544
Sitni poljoprivrednici	991					,42884
Sig.		1,000	,444	,262	,508	,294

Društvene klase/slojevi: 1. politička elita; 2. ekonomska elita; 3. niži rukovodioci, sitni preduzetnici i sl; 4. stručnjaci; 5. službenici, tehničari i sl; 6. KV radnici; 7. NKV radnici; 8. poljoprivrednici

Tabela 18. Koeficijent varijacije (V) za nacionalizam, 1989, 2003. i 2012/2015. godinu

Godina	1	2	3	4	5	6	7	8	Ukupno
1989.	47,4%	43,0%	41,0%	44,4%	43,1%	38,9%	38,3%	37,7%	41,8%
2003.	35,3%	33,3%	34,7%	34,5%	31,2%	31,4%	30,9%	27,1%	33,8%
2015.	39,2%	36,6%	39,6%	35,5%	34,6%	32,6%	36,7%	33,5%	36,3%

Društvene klase/slojevi kao u tabeli 2.

Literatura

- Balunović, Filip. 2013. *Serbia on the European periphery: A blurred reality of post – socialism*. LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Bernstein, H. 1971. "Modernization theory and the sociological study of development", *Journal of Development Studies*, 7(2), p. 141.

- Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Higley, J. and G. Burton. 1989. "The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns". *American Sociological Review*, Vol. 54, No. 1, pp. 17–32.
- Hodžić, A. 1991. „Etnocentrizam društvenih grupa“, u M. Lazić, prir. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj*, Zagreb: IDIS.
- Inglehart, Ronald, Welzel, Christian. 2007. *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*. Zagreb: Politička kultura.
- Kullberg, J., J. Higley and J. Pakulski. 1998. "Elites, Institutions and Democratisation in Russia and Eastern Europe", in G. Gill, ed. *Elites and Leadership in Russian Politics*. Basingstoke: Macmillan; New York: St. Martin's Press.
- Kuzmanović, B. 1994. „Autoritarnost“, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. 1995. „Autoritarnost kao socijalno psihološka karakteristika“, u Z. Golubović, prir. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u M. Lazić, prir. *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. 2014. „Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd. ISI FF i Čigoja štampa.
- Lazić, M., Cvejić, S. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u A. Milić, prir. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Lazić, M., Pešić, J. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“, u M. Lazić i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. ISI FF i Čigoja štampa.
- Mainwaring, S. and Hagopian, F. 2005. *The Third Wave of Democratization in Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milić, A. 1994. *Žene, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
- Pantić, D. 1977. „Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva“, u M. Popović, prir. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: IDN.

- Pantić, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Izdavački centar SSO Srbije.
- Pantić, D. 1990. „Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije“. *Psihologija*, No. 3–4.
- Petrović, I. 2014. „Promene vrednosnih obrazaca ekonomske elite – patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam“, u M. Lazić, prir. *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Pešić, J. 2014. „Promene vrednosnih obrazaca ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam“, u M. Lazić, prir. *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Rot, N. i N. Havelka. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju; Institut društvenih nauka.
- Sekelj, L. 1990. *Jugoslavija, struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- Sekulić, D. et al. 2004. *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracije*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Sekulić, D. 2011. „Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena“, u *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 35-64.
- Sekulić, D. 2014. *Identitet i vrednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura.
- Szelényi, I. and Szelényi, S. 1995. “Circulation or reproduction of elites during post-communist transformation of Eastern Europe”, *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Simović, V., Vukša. T. 2015. „Umesto uvoda – fragmenti za rekonstrukciju prošlost i sadašnjosti“, u Vesić, et. al. *Bilans stanja: doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Soso Dragović, J. 2004. *Spasioci nacije*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Tipps, D. C. 1973. “Modernization theory and the comparative study of societies: A critical perspective”, in *Comparative Studies in Society and History*, 15 (2), pp. 199–226.
- Vasović, M. 1998. „Vrednosne pretpostavke demokratske transformacije“, u S. Samardžić et al, prir. *Lavirinti krize*. Beograd: Institut za Evropske studije.
- Yuan, P. 2009. “Modernization Theory: From historical misunderstanding to realistic development – A review of a new thesis on modernization”, in *Chinese Studies in History*, 43 (1), pp. 37–45.

Milica Vesković
Milena Toković

SHVATANJE NACIONALNOG IDENTITETA POLITIČKE ELITE

Osnovni cilj ovog dela studije jeste da se utvrdi kako savremena politička elita u Srbiji shvata nacionalni identitet. Pri tome, nacionalni identitet se posmatra kao specifična vrsta vrednosne orijentacije i uzima se kao jedan od kriterijuma za procenu stepena konsolidacije ove društvene grupe. Konceptualni okvir rada počiva na Smitovom razlikovanju dva modela nacionalnog identiteta: teritorijalnog, odnosno građanskog, i demotskog, odnosno narodnog. Ispituje se i uticaj nekih sociodemografskih faktora na shvatanje identiteta, zatim uticaj ideološko-političke identifikacije na liniji levo-desno, kao i odnosa prema nacionalnom pitanju definisanog u političkom programu stranke kojoj pripadnici elite pripadaju. Na kraju, komparativno je analizirano shvatanje nacionalnog identiteta od strane aktuelne političke elite Srbije, i shvatanje njenih prethodnika, kao i stanovništva i političkih elita drugih evropskih zemalja. Empirijsku osnovu analize predstavljaju podaci prikupljeni 2015. godine od strane Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji su dopunjeni podacima INTUNE projekta realizovanog u dva talasa u više evropskih zemalja.

1. Uvod

Cilj ovog dela studije jeste da se na osnovu rezultata empirijskih istraživanja analizira promena shvatanja nacionalnog identiteta od strane pripadnika političke elite nakon raspada socijalizma, kao prilog analizi procesa konsolidacije ove društvene grupe u postsocijalističkom periodu. Nacionalni identitet se posmatra kao posebna vrsta vrednosne orijentacije, pa se smatra i bitnim činiocem u uspostavljanju, a još više u učvršćivanju, kapitalističkog poretka u Srbiji. S druge strane, nacionalni identitet se može posmatrati i kao vid normativne dimenzije tipologije političkih elita u državama koje su prošle kroz proces postsocijalističke transformacije (Higley&Lengyel 2000: 2), pa tako i jedan od kriterijuma za svrstavanje srpske političke elite u neki od tipova koji su navedeni u Uvodu ove studije.

Pre nego što iznesemo teorijsko-hipotetički okvir ovog rada i primenimo ga u analizi podataka prikupljenih u poslednjem istraživanju političke elite koje je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu obavio (2015), izložićemo ukratko odnos elita prema nacionalnom identitetu od uspostavljanja socijalističkog uređenja do danas. Izlaganje istorijskog konteksta, koji je, doduše, širi od vremenskog okvira naše empirijske analize,¹ pružiće osnov za detaljnije razumevanje promena vrednosnog sistema političke elite. Dalje, ispitaćemo uticaj nekih sociodemografskih faktora na shvatanje nacionalnog identiteta naših ispitanika, što ćemo dopuniti analizom uticaja još nekih činilaca, poput ideološko-političke identifikacije na liniji levo-desno i odnosa prema nacionalnom pitanju navedenom u političkom programu stranke kojoj ispitanici pripadaju. Nakon toga, upoređićemo shvatanje nacionalnog identiteta od strane aktuelne političke elite, sa shvatanjem njenih prethodnika, kao i sa odgovorima stanovništva i političke elite iz drugih evropskih zemalja.

2. Političke elite i nacionalno pitanje

Socijalističko uređenje, koje je bilo aktuelno u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata, obeležila je, uslovno rečeno, jedinstvena kolektivno-vlastnička klasa, koja je kontrolisala sve društvene podsysteme, a shodno tome i totalitarna država, koja je kontrolisala sve sfere društvenog života. Od toga nije bio izuzet ni odnos prema nacionalnom identitetu i nacionalnosti (Sekelj 1990). S jedne strane, stvaranje jedinstvene države i insistiranje na „bratstvu i jedinstvu“ naroda koji su je činili, između ostalog, rezultiralo je i konstrukcijom jedinstvenog jugoslovenskog nacionalnog identiteta, koji se kod izvesnog broja građana održao i danas.² S druge strane, nomenklatura je imala glavnu reč i u pogledu propisivanja koje nacije postoje,³ pa je

¹ Podatke za nomenklaturu iz vremena koje je prethodilo slomu socijalizma nemamo, premda bi bili dragoceni za analizu ovog tipa.

² U popisu stanovništva iz 2011. ukupno 23.303 građana se na pitanje o nacionalnoj pripadnosti izjasnilo kao Jugosloveni (Republički zavod za statistiku 2012: 20), što bi činilo svega 0,32% od ukupnog broja stanovnika koji su popisom obuhvaćeni. Istina je da je njihov udeo vrlo mali, kao i da se rapidno smanjio od popisa iz 2002, čak za oko 75% (ibid), ali je svakako iznenađujuće da se građani još uvek tako izjašnjavaju s obzirom na to da je od raspada SFRJ prošlo više od dve decenije.

³ U skladu s predratnim opredeljenjima Komunističke partije Jugoslavije, odmah posle dolaska komunista na vlast proklamovane su makedonska i crnogorska nacija. Pregrupisanje stanovništva u pogledu nacionalne pripadnosti bilo je vrlo uočljivo kod stanovništva koje je sebe smatralo Bunjevcima, Šokcima, Dalmatincima i Turcima slovenskog porekla. Ovi građani nisu smeli da se tako izjašnjavaju, a zadatak njihove političke elite bio

raznim mehanizmima uticala da se na prvim poratnim popisima stanovništva građani u skladu sa tim i izjašnjavaju (Anđelković 2011). Što se tiče političke elite, tj. pripadnika jedinstvene nomenklature, izjašnjavanje u pogledu nacionalne pripadnosti, koja mora biti u skladu sa zadatim okvirima od strane „vrha“, nije bilo problem, već je, naprotiv, predstavljalo svojevrsan politički zadatak. Sve ovo navodi na zaključak da je (službeno) shvatanje nacionalnog identiteta u doba socijalizma, pre nego što je on zapao u krizu, bilo formalnog karaktera, a izjašnjavanje stanovništva i društvene elite podložno promenama.

Stvari počinju da se menjaju nastupanjem ekonomske krize od kraja šezdesetih godina prošlog veka, usled koje dolazi do rasta nezadovoljstva unutar države, a to dalje rezultira sve snažnijim disidentskim strujanjima izvan partijskih struktura. Politička elita je i dalje formalno zastupala interese zajedničke države, ali je u prikrivenoj formi sve češće izražavala nacionalni i republički partikularizam. U vreme pada Berlinskog zida i početka transformacije socijalističkih država, političke elite bivaju izrazito nacionalno opredeljene, a problem nacionalne države postaje osnovna tačka u političkom nadmetanju stranaka. Krvavi raspad Jugoslavije i borba za jugoslovensko nasleđe dodatno pojačavaju značaj pitanja nacionalnog identiteta i nacionalnih interesa, čime oni dospevaju u centar pažnje celokupne političke javnosti. Uz to, odnos prema nacionalnom identitetu sve se više udaljava od formalnog shvatanja, određenog unapred zadatim okvirima i za pojedinca (bar javno) manje bitnog, a ističe se tradicionalno shvatanje ovog pojma, sa posebno naglašenom emotivnom stranom, kao i isticanjem značaja „istorijske zemlje“ (Smit 1998), što je dalje uslovljavalo bujanje nacionalističkih stremljenja i isticanje važnosti zalaganja za nacionalne interese.

U Srbiji, kao i u drugim republikama članicama SFRJ, postojale su i političke snage koje su delovale sa drugačijeg stanovišta od nacionalnog, ali su bile marginalne. Otuda, ako govorimo o izbornu verifikovanoj političkoj eliti (bilo u vlasti ili opoziciji), može se slobodno reći da je, u vremenima kada su nacionalni sukobi bili u prvom planu, politička elita uglavnom bila jedinstvena oko toga da je odbrana nacionalnih interesa najbitnija, a sporovi su se vodili oko toga ko je iskren i sposoban u zalaganju za njih. Ovakvu borbu pratila su mnoga etiketiranja političkih protivnika kao izdajnika

je da utiče na to da se građani izjasne u skladu sa zahtevima partije: Bunjevci, Šokci i Dalmatinci trebalo je da se izjasne kao Hrvati, a Turci slovenskog porekla, koji su se tako izjašnjavali ranije, ako su živeli u BiH ili Sandžaku, kao Srbi ili Hrvati, ili nacionalno neopredeljeni muslimani, a oni koji su živeli u Makedoniji ili Crnoj Gori kao pripadnici tamošnjih konstitutivnih naroda, ili takođe kao nacionalno neopredeljeni muslimani (Dimić 2001).

nacionalnih interesa, pa vladajuća elita na čelu s Miloševićem opoziciju nije posmatrala kao ravnopravnog aktera na političkoj sceni već kao „izdajnike“ (Lazić 2005: 130), dok je opozicija dovodila u pitanje iskrenost SPS-a u odbrani nacionalnih interesa. Ovakve međusobne optužbe predstavljale su osnov za stvaranje podeljene političke elite.

Posle pada Miloševićevog režima dolazi do početka stabilizacije kapitalističkog poretka (Lazić 2014), ali se ipak stvari nisu drastično promenile. Politička elita ostaje podeljena, prvenstveno na partije „starog režima“, sa izrazito nedemokratskom tradicijom (SPS i SRS), i demokratsku opoziciju, koja je sama predstavljala „fragmentisanu elitu“. Naime, opozicija je bila podeljena, s jedne strane, na grupu partija koje su se na prvom mestu zalagale za EU integracije i regionalnu saradnju (DS i grupa stranaka oko te partije), dok su na drugoj bile partije (sa DSS-om na čelu) koje su kao prioritet postavljale teritorijalnu odbranu države. Međutim, kao što ova druga grupa stranaka nije bila u pravom smislu evroskeptična, tako se ni za onu prvu ne može reći da je u potpunosti odbacila nacionalne interese.

Nakon izbora 2008. godine, stranka koja se smatrala nacionalno orijentisanom, SPS, ulazi u vlast sa proevropski orijentisanom DS, a kasnije, nakon izbora 2012, sa SNS, strankom koja je bitno izmenila ideološki pristup u odnosu na SRS, partiju iz koje je proistekla. Državna politika vlasti ide u smeru prebacivanja nacionalnog u sferu kulturne tradicije, dok se prioritet daje ekonomskim motivima i evro-integracijama. Isto ostaje i nakon izbora 2014. godine, kada cenzus ne prelazi nijedna od izraženo nacionalnih stranaka, pa državni i lični pragmatizam postaje osnovni kriterijum konstituisanja političke elite. Pošto nacionalni interes gubi primat u javnom delovanju savremene političke elite, možemo pretpostaviti da, shodno tome, nacionalni identitet za njene pripadnike gubi na značaju, da generalno oni manje razmišljaju o ovom fenomenu, kao i da mu prilikom određivanja pristupaju na formalniji način.

3. Pojmovni i hipotetički okvir analize

Empirijska analiza u ovom delu studije prvenstveno će se zasnivati na podacima prikupljenim tokom poslednjeg istraživanja političke elite, iz 2015, a zatim i na podacima prikupljenim u okviru INTUNE projekta, koji je realizovan u dva talasa: 2007. i 2009. godine. U Uvodu studije nagovešteno je praćenje konsolidacije političke elite u tri vremenska perioda, 1989, 2003. i 2015, međutim, pitanja koja se odnose na shvatanje nacionalnog identiteta nisu se javljala u upitnicima iz 1989. i 2003. godine. Po tome ovaj deo studije odstupa od prvobitno zadatih vremenskih tačaka. Međutim,

kako se politička elita smenjivala u sve tri godine za koje imamo podatke (2007, 2009. i 2015), jasno je da njihova analiza predstavlja doprinos praćenju procesa konsolidacije društvenog sloja koji kontroliše koncentrisane organizacijske/političke resurse, pa se stoga uklapa u teorijski okvir iznesen u Uvodu.

Pojam nacionalnog identiteta, koji koristimo u ovom radu, vezan je za individualnu svest i delanje pojedinaca koji pripadaju jednoj nacionalnoj zajednici (Brubaker 2004), tačnije za njihovo osećanje pripadnosti koje „deli populacija sa zajedničkim vrednostima, istorijskim iskustvom i zakonom“ (Smith 1990: 179). Ako bi se iz definisanja pojma nacionalnog identiteta izostavilo osećanje, ili bi ono bilo potisnuto u drugi plan, govorilo bi se o nacionalnoj identifikaciji „koja predstavlja kategorizaciju pojedinca u datu političku zajednicu, shvaćenu u širem planu – u okviru date kulture i društveno-političkog sistema“ (Golubović 1999: 79). Nacionalna identifikacija predstavlja prvi stupanj integracije članova zajednice, ali nije dovoljan uslov za njihovu personalnu i socijalnu integraciju. „Tek razvijanje nacionalnog osećanja kao spona koja povezuje individue u određenu političku zajednicu obezbeđuje im da žive kao građani te celine“ (Golubović 1999: 81).

Temeljna tačka naše analize jeste stav o postojanju komponenti nacionalnog identiteta koje su ugrađene u različite tipove nacionalnog identiteta. Prilikom njihovog razdvajanja držaćemo se Smitovog stanovišta (Smith 2009), prema kome se karakteristike nacionalnog identiteta povezuju sa načinom na koji je nacija nastala. Po ovom autoru, nacije mogu nastati na dva načina: zahvaljujući zakonima i institucijama države, ili zahvaljujući „mobilizaciji naroda u okviru i pomoću njegove domaće kulture i istorije – vernakularnoj mobilizaciji“ (Smith 2009: 48). Zavisno od toga da li je nacija nastala na jedan ili drugi način, razlikuju se i dva modela nacionalnog identiteta. Na taj se način razlikuju *teritorijalni*, odnosno *građanski model*, koji se zasniva na „istorijskoj zemlji“, zajedničkim zakonima i institucijama, i *etnički*, odnosno *demotski*, tj. *narodni model* nacije, koji počiva na etničkom poreklu, jeziku, mitovima i sećanjima njenih pripadnika. Prvi model, dakle, sadrži civilne komponente nacionalnog identiteta, a drugi kulturne i askriptivne. I sam Smit je smatrao da je ovakva podela samo idealno-tipska, i da postojeće nacije uvek osciliraju između jednog i drugog modela.⁴ Posmatrano iz perspektive savremenog društva i ustrojstva države,

⁴ Kao primer ovog osciliranja on navodi francuski nacionalizam, koji je u vreme vladavine Jakobinaca bio pretežno građanski i teritorijalan, da bi u ranom devetnaestom veku primat preuzeo kulturni nacionalizam, koji je naglašavao etnički element, nekad franački, a nekada galski. Za prvi (građanski i teritorijalni) više su vezani republikanci, dok je klerikalno-monarhistička desnica preferirala model „organske“ nacije (Smit 1998).

koja se zasniva na reprodukciji državnih aparata, prirodno je očekivati jačanje uticaja civilnih komponenti (Lazić&Pešić 2015: 359). Tome doprinose i proces globalizacije i migracije stanovništva, čime se bitno menja kako uloga države tako i etnički sastav stanovništva koje u njoj živi (Smith 2009: 120–124), što dalje utiče na izmenu tradicionalno shvaćenog pojma nacionalnog identiteta. Shodno, dakle, uticaju konteksta savremenog sveta, kulturni resursi nisu više jedini indikatori nacionalne zajednice. Materijalni i institucionalni faktori dobijaju važnu ulogu u očuvanju smisla nacionalnog identiteta (Smith 2009: 99). Međutim, neosporno je da jedino na osnovu kulturnih resursa neke nacije možemo pratiti razvoj i ekspresiju nacionalnog identiteta među građanima određene nacionalne zajednice. Održavanje kulturnih komponenti prilikom analize pojma nacionalnog identiteta, uz uticaj savremenog konteksta ustrojstva države, kao i procesa globalizacije i migracija, rezultira činjenicom da se nacionalni identitet danas pojavljuje kao raznovrsna i promenljiva mešavina svih pomenutih komponenti (Smith 2009: 100).

Pretpostavka o tri komponente nacionalnog identiteta ugrađena je i u upitnike oba istraživanja (sprovedenih od strane ISI i INTUNE projekta). Pri tome, askriptivne komponente predstavljene su državom porekla i nacionalnošću roditelja; kulturne su uključivale značaj religije, zajedničku tradiciju i nacionalno osećanje; i, na kraju, civilne komponente operacionalizovane su kao poštovanje nacionalnih zakona i institucija, poznavanje nacionalnog jezika i ostvarivanje građanskih prava u smislu političke aktivnosti. Faktorska analiza je pokazala bliskost askriptivnih i kulturnih komponentata, dok su se elementi koji čine civilnu komponentu izdvojili u posebnu grupu. Ovakvo grupisanje elemenata bilo je očekivano, s obzirom na to da su askriptivne i kulturne komponente definisane sadržinski, a civilne formalno.⁵ S druge strane, ovakvo njihovo grupisanje odgovara i Smitovom razlikovanju teritorijalnog i narodnog modela nacionalnog identiteta, što nam omogućava analizu podataka u skladu sa postavljenim teorijskim polazištem.

U analizi koja sledi testiraće se zastupljenost ovih komponenti u odgovorima ispitanika. Imajući u vidu navedeni kontekst, ali još više i činjenicu o savremenom ustrojstvu države, očekujemo da će rezultati pokazati prisustvo oba Smitova modela nacionalnog identiteta, uz blagu prednost civilnih komponenti. Dalje, pretpostavljamo da se aktuelna srpska politička elita polako približava konsenzualnom tipu političke elite, kao i da,

⁵ Slične rezultate faktorske analize dobili su i Lazić i Pešić (2015), koji su analizirali stavove prema nacionalnom identitetu građana u 17 evropskih država, u okviru INTUNE projekta.

u pogledu shvatanja ovog fenomena, ne odstupa značajno od elita drugih evropskih država, nezavisno od toga da li su prošle kroz postsocijalističku transformaciju. Takođe, verujemo da pojedinačne karakteristike ispitanika (sociodemografski faktori) neće bitno uticati na rezultate. S druge strane, usled toga što je nacionalno pitanje jedna od ključnih tačaka u formiranju programa političkih partija u Srbiji, kao i važan kriterijum ideološko-političke identifikacije (Vesković 2014), očekujemo da će se pokazati da ovi faktori imaju uticaja na shvatanje nacionalnog identiteta ispitanika. U tom pogledu očekujemo da će se politička elita pokazati podeljenom, odnosno da će ispitanicima koji su članovi stranaka sa izraženim nacionalnim programom, koje su ujedno i više desno orijentisane, biti bliži narodni model nacionalnog identiteta, dok će ispitanici koji su članovi partija sa nenacionalnim programom biti bliže građanskom modelu nacionalnog identiteta.

4. Kratak pregled rezultata deskriptivne analize istraživačkih podataka

Analizu ćemo započeti pregledom rezultata deskriptivne analize podataka iz 2015. godine, o distribuciji svih zadatih komponenti nacionalnog identiteta. Dobijene prosečne vrednosti⁶ ukazuju na to da je najviše vrednovana civilna komponenta, koja se odnosi na poštovanje normi i zakona zemlje (3,44), čime se potvrđuje Smitova tvrdnja o značaju institucionalnih faktora za shvatanje nacionalnog identiteta. Odmah zatim vrednovano je lično osećanje pojedinca da pripada određenoj nacionalnoj grupi (3,36), što se uklapa u napred iznet teorijski okvir, gde se naglašava subjektivni osećaj prilikom određenja nacionalnog identiteta. Za pripadnike srpske političke elite mesto rođenja je od najmanjeg značaja (1,44), a zatim slede, gotovo jednako vrednovani, religija (2,14) i nacionalnost roditelja (2,16). Što se civilnih komponenti tiče, ispod teorijske srednje vrednosti ostaje vrednovanje ostvarivanja građanskih prava (2,26), što možemo razumeti kao posledicu relativno kratkog perioda postojanja demokratskog poretka u Srbiji. Vidimo, dakle, da iako odgovori predstavnika političke elite potvrđuju stanovište o nacionalnom identitetu kao mešavini komponenti oba tipa, nemali broj njih ostaje ispod teorijske srednje vrednosti. Za predstavnike političke elite pokazuju se nešto važnije komponente građanskog modela nacionalnog identiteta, što možemo razumeti kao posledicu postepenih modernizacijskih procesa (Lazić & Pešić 2015).

⁶ Teorijska prosečna vrednost u svakom istraživanju je 2,50.

5. Uticaj sociodemografskih činilaca na shvatanje nacionalnog identiteta

Našu analizu nastavićemo merenjem uticaja sociodemografskih faktora na shvatanje nacionalnog identiteta. Nismo razmatrali uticaj mesta življenja, iz razloga što je u uzorku statistički zanemarljiv broj predstavnika političke elite koji žive van gradske sredine: za skoro polovinu njih mesto stalnog boravka je Beograd, a čak oko tri četvrtine ispitanika živi u glavnom gradu ili u nekom od regionalnih centara. Slično je i sa obrazovanjem. Ma koliko se kritički isticalo da je nepotizam jedini kriterijum za pristup eliti, stvari ipak stoje drugačije: fakultetska diploma je skoro neophodan uslov zauzimanja elitnog položaja u političkom podsistemu.⁷ Istina, nisu svi ispitanici stekli više ili visoko obrazovanje, ali je broj onih koji poseduju diplomu srednje škole za dalju analizu suviše mali (ukupno 7,8% ispitanika nije imalo fakultetsku diplomu). Dalje, mali je broj pripadnika političke elite koji ne žive u (bračnoj ili vanbračnoj) zajednici sa partnerom, pa ni uticaj ovog faktora nismo razmatrale. Ostaju nam pol, gde je udeo žena u uzorku nešto veći od trećine, i dob ispitanika.

U našem uzorku žene su činile 34,4% ispitanika, pa, sudeći po tome, srpska politička elita ispunjava zahteve Saveta za ravnopravnost polova Vlade Srbije i još nekih nevladinih organizacija, koje se zalažu za to da žene treba da zauzmu barem trećinu položaja unutar vladajuće strukture. Ostaje pitanje da li je to rezultat kvotnog pristupa, ili realnog porasta učešća žena u politici, koje je, prema ocenama nekih međunarodnih organizacija, tradicionalno daleko ispod učešća muškaraca (OSCE/ODIHR 2005: 43).⁸ S obzirom na sputavajući karakter tradicionalnih vrednosti, koje uključuju i shvatanje da se aktivnosti žena ograničavaju na privatnu sferu, moglo se očekivati da će one znatno češće podržavati civilne komponente nego što će to činiti njihove kolege. Međutim, analiza podataka je pokazala da pol nema uticaja na shvatanje nacionalnog identiteta: Levenov test jednakosti varijansi pokazao je da ne postoji statistički značajna razlika ($\text{Sig} > 0.05$)

⁷ Slično je bilo i u socijalizmu, naročito u periodu njegove zrelosti, kada stepen obrazovanja sve više dobija na značaju. Ova činjenica, uz previđanje osnovnog determinističkog principa za pristup eliti – naimenovanje na položaj od strane viših instanci nomenklature – stvarala je utisak o značajnoj otvorenosti socijalističkog društva (Lazić 2011: 134–137).

⁸ U istraživanju koje je sproveo OSCE, sa ciljem davanja praktičnih smernica za posmatranje izbora, žene su navele da su osnovni razlozi slabije zainteresovanosti, a time i njihovog učešća u politici, teškoće u uspostavljanju ravnoteže između profesionalnih obaveza i porodičnog života, zatim osećanje da nisu ozbiljno shvaćene, nezadovoljstvo atmosferom konfrontacije u mnogim parlamentima, ili osećaj da ne mogu da napreduju dovoljno zbog snažne mreže muške solidarnosti (OSCE/ODIHR 2005).

između srednjih vrednosti stavova o nacionalnom identitetu muškaraca i žena, ni kod jedne od navedenih komponenti. Pretpostavljamo da je na ovakve rezultate uticala generalno veća usmerenost srpske političke elite na modernizaciju društva, koja podrazumeva i usklađivanje domaćeg vrednosnog sistema sa vrednosnim sistemom prihvaćenim u državama Zapadne Evrope. U tom pogledu, političari ne odstupaju od svojih koleginica, što se kod nas primećuje u analizi shvatanja nacionalnog identiteta.

Ispitujući uticaj sociodemografskih faktora, pretpostavile smo da će dob imati uticaja na nacionalni identitet, i to naročito kod najstarijih ispitanika, koji su proveli dobar deo života pod uticajem socijalističkih vrednosti i normi. Političku elitu smo svrstali u tri starosne kategorije (I starosna kategorija: 24–44 godine, II starosna kategorija 45–65, III starosna kategorija preko 65 godina). Analiza podataka je pokazala da sve tri starosne kategorije generalno pridaju veliku važnost poštovanju normi i institucija zemlje, potom i kulturnoj tradiciji svoga naroda, dok se pokazalo kao najmanje važno da li je neko rođen u Srbiji. Statistički značajna razlika na nivou rezultata tri starosne grupe ($F(2,184) = 4.286$, Sig. 0.15) pokazala se jedino u slučaju iskaza da je za nacionalni identitet važno da se ispitanici osećaju kao Srbi (ili druga samodeklarisana nacionalnost). Poređenje preko Tukijevog HSD testa pokazalo je da se srednja vrednost I ($M = 3.38$, $SD = 0.799$) i II starosne grupe ($M = 3.44$, $SD = 0.740$) značajno razlikuje od srednje vrednosti III starosne grupe ($M = 2.80$, $SD = 1.014$). Premda postoji statistički značajna veza, stvarna razlika između srednjih vrednosti kod ispitanika različite dobi je umerena ($\eta^2 = 0.04$). Najstarijim ispitanicima (preko 65 godina) je, dakle, za nacionalni identitet važno koliko se neko oseća Srbinom (ili pripadnikom druge samodeklarisane nacionalnosti), ali je to manje važno za druge starosne grupe.

Sudeći prema rezultatima analize uticaja pola i dobi na shvatanje nacionalnog identiteta, možemo zaključiti da je politička elita jedinstvena u pogledu shvatanja nacionalnog identiteta, predstavljenog kao mešavina svih komponenti. Uz minimalno razlikovanje izdvaja se uticaj starosti i to samo na jednom iskazu, što ne može biti osnov za isticanje posebnog značaja ovog faktora.

6. Partijska pripadnost i shvatanje nacionalnog identiteta njihovog članstva

Motiv za analizu uticaja pripadnosti stranci na shvatanje nacionalnog identiteta potiče od ideje partijske identifikacije, koja se u najjačem intenzitetu prepoznaje kod članova, a u nešto manjem obimu i kod njenih birača

(Atlagić 2007). Pojam partijske identifikacije nastao je u Americi šezdesetih godina prošlog veka, a skovali su ga autori studije "The American Voter" (predstavnicu tzv. „mičigenske škole“), što je uticalo na to da njegovo značenje bude određeno specifičnim karakteristikama američkog društva (Atlagić 2007: 34). Prema izvornom shvatanju, partijska identifikacija nastaje u prvim godinama socijalizacije pojedinca i kao takva predstavlja relativno trajnu kategoriju. Identifikacija sa republikancima ili demokratama shvaćena je kao neka vrsta porodičnog nasleđa, i kao takva predstavljala je deo ličnog identiteta pojedinca. Određen na taj način, ovaj pojam se teže primenjivao u društvima koja ne karakteriše bipartizam, ali, uz razne promene izvornog značenja, postepeno počinje da se primenjuje u svim evropskim zemljama. Vrlo brzo se napušta stanovište koje podrazumeva trajnost ove identifikacije i njenu psihološku osnovu, a usvaja se njena promenljivost usled društvenih i ličnih uslova, kao i mogućnost usvajanja stavovskog i racionalnog, odnosno ekonomskog modela njenog oblikovanja (Atlagić 2007).⁹

Prihvatajući da je partijska identifikacija, koja nastaje usled bliskosti stavova pojedinca i stranke, važan uslov pristupanja stranci, pretpostavili smo da je i odnos pojedinca prema nacionalnom identitetu u korelaciji sa stavovima stranke prema ovoj vrednosnoj orijentaciji, koja je nedvosmisleno izražena u njenom političkom programu. Prvi korak u testiranju ove pretpostavke jeste podela parlamentarnih stranaka na osnovu odnosa koji zauzimaju prema nacionalnom pitanju, a koji je iskazan u stranačkim programima. Rezultati analize prikazani su u Tabeli 1.

Prema prikazanim podacima, u uzorku su najzastupljeniji članovi stranaka sa nacionalnim programom, što i ne čudi s obzirom na to da ovoj grupi pripada koalicija okupljena oko SNS koja ima više od polovine mandata u republičkoj zakonodavnoj i izvršnoj vlasti. U narednoj tabeli (Tabela 2) prikazani su rezultati jednofaktorske analize ANOVA, gde nezavisni faktor predstavlja uticaj nacionalne orijentacije stranke.

⁹ Prema ovom modelu, partijska identifikacija počiva na bliskosti stavova pojedinca i partije u odnosu na važna društvena pitanja, kao i na proceni pojedinca da će partijska elita delovati u skladu s njegovim ličnim interesima, odnosno interesima grupe kojoj pripada (Atlagić 2007: 26–30).

Tabela 1. Podela političkih stranaka prema nacionalnoj orijentaciji

Nacionalna orijentacija	Stranke	Zastupljenost u uzorku (u %)
Izrazito nacionalni program	SRS, DSS	2,3
Nacionalni program	NS, SNS, JS, SPO, PS, SPS	51,8
Umereno nacionalni program	DS, SDS	21,0
Nenacionalni program	Socijaldemokratska partija Srbije, PUPS, Zajedno za Srbiju, Liga socijaldemokrata Vojvodine	9,1
Stranke nacionalnih manjina	SVM, SDA, PDD	3,8
Nestranačke ličnosti		12,00
Ukupno		100

Tabela 2. ANOVA i post hoc test (Tukey's);
zavisne varijable: modeli nacionalnog identiteta;
faktor: nacionalna orijentacija stranke

Program stranaka	Građanski tip nacionalnog identiteta (F = 1.664, Sig. 0.132; max. 12, min. 3, teorijska srednja vrednost = 7,5)	Narodni tip nacionalnog identiteta (F= 4.680, Sig. 0.000, max. 20, min. 5, teorijska srednja vrednost = 12,5)
Izraženo nacionalni	8,25	12,25
Nacionalni	8,77	13,14
Umereno nacionalni	7,70	11,02
Nenacionalni	7,81	11,86
Stranke nacionalnih manjina	8,71	12,16
Nestranačke ličnosti	8,50	11,95

Prema rezultatima prikazanim u tabeli,¹⁰ utvrđeno je da postoji statistički značajna veza (Sig. 0,000) između nacionalne orijentacije političkih stranaka i prihvatanja narodnog tipa nacionalnog identiteta, dok između programa političkih stranaka i građanskog modela nacionalnog identiteta statistički značajna veza nije utvrđena (Sig. 0,132). Pri tom, najveće razlike se pokazuju kod pripadnika nacionalnih i umereno nacionalnih stranaka. Za razliku od rezultata odgovora ispitanika koji se odnose na indikatore narodnog identiteta, gde srednju vrednost prelaze jedino odgovori ispitanika grupisanih oko nacionalnih stranaka, primećujemo da prosečne vrednosti kod stavova koji čine građanski identitet prelaze teorijsku srednju vrednost kod svih grupa. Komponente narodnog identiteta najviše su vrednovane od strane pripadnika partija sa nacionalnim programom, koji ujedno značajno vrednuju i komponente drugog modela.

7. Uticaj političko-ideološke identifikacije

Samoidentifikaciju ispitanika na lestvici levo-desno posmatramo kao izuzetno relevantan faktor za analizu shvatanja nacionalnog identiteta, i to iz dva razloga. Prvi (za analizu manje bitan) je istorijski i odnosi se na gotovo istovremeno nastajanje pojma nacije i pojmova leve i desnice: oba nastaju u Francuskoj krajem 18. veka, ali kasnije evoluiraju i dobijaju različita značenja. Konkretno, nastanak nacije se vezuje za krize ranih modernih društava, koje su svoj vrhunac dostigle Francuskom revolucijom 1789, nakon koje se raspada stari poredak zasnovan na staleškoj hijerarhiji. Dodašnja podela stanovništva na društvene staleže ustupa mesto ideji da svaki čovek, bez obzira na njegov društveni položaj, pripada naciji kao političkoj i kulturnoj zajednici (Gelner 1997; Veler 2002). U isto vreme nastaju pojmovi leve i desnice, i to sasvim slučajno i bez ideološke obojenosti (Bakić 2015: 49). Tek nakon Restauracije, 1818. godine, ovi pojmovi dobijaju ideološko značenje i u narednom stoleću postaju jasno razgraničeni u odnosu na stavove prema više pitanja, koja bi se sumarno mogla svesti na odnos prema kulturnom, političkom, nacionalnom i društveno-ekonomskom pitanju. Desna pozicija je, uopšteno rečeno, podrazumevala naglašeno zalaganje za privatnu svojinu i tržišnu ekonomiju, isticala važnost nacionalne pripadnosti i borbe za nacionalne interese, dok je leva pozicija – uz postojanje izuzetaka kakvi su, na primer, bili francuski Jakobinci, koji su spajali

¹⁰ Izraženo nacionalne stranke i stranke nacionalnih manjina prikazane su tabelarno, ali smo ih isključile iz analize rezultata zbog zanemarljivog procenta zastupljenosti u uzorku.

levu društveno-ekonomsku poziciju sa nacionalizmom – po pravilu, bila rezervisana za pobornike primata klasnog u odnosu na nacionalno pitanje, državne svojine i redistributivne pravde. U domenu kulturne dimenzije, levičare je obeležavalo insistiranje na slobodi misli, a desničare privrženost tradiciji i crkvenom autoritetu (Bakić 2015).

Kasnije, zavisno od društvenih okolnosti i vladajuće ideologije, sadržaj ovih pojmova se dosta menjao, pa se mogu naći stanovišta o njihovom „temporalnom karakteru“ (Mihajlović 2007: 205), što bi podrazumevalo da ovi pojmovi nemaju nikakvo utvrđeno sadržinsko značenje, već se ono menja u različitim prostorno-vremenskim okvirima, u skladu sa osobenim duhom epohe, ili nacionalnim političkim kulturama. Iako je ovo stanovište relativno najviše rasprostranjeno među domaćim autorima (Mihajlović 2007; Miladinović 2009), moramo imati na umu da ono, zbog poricanja stalnog sadržaja, onemogućava bilo kakvo empirijsko istraživanje usmereno na komparativnu analizu orijentacije neke grupacije u različitom vremenskom periodu. Stoga, drugi autori (npr. Roberto Bobio) neretko prihvataju sadržinski pristup, po kojem ovi pojmovi od samog nastanka do danas zadržavaju ideološki određena jezgra, prepoznatljiva kroz vreme i prostor, nezavisno od društveno-istorijske promenljivosti. U to ideološko jezgro, pored odnosa prema slobodi i jednakosti (u šta bismo mi uvrstili i odnos prema ekonomskom pitanju), spada i odnos prema naciji i nacionalnom identitetu, što nam je i dalo povoda da razmotrimo uticaj političko-ideološkog opredeljenja na shvatanje nacionalnog identiteta.

Odnos prema nacionalnom pitanju, koji se uz neizostavne promene tokom vremena održao kao kriterijum ideološkog odvajanja na lestevici levo-desno jeste, dakle, drugi razlog (koji možemo smatrati sadržinskim) naše pretpostavke o relevantnosti ideološkog samopozicioniranja ispitanika za shvatanje nacionalnog identiteta. Tome bismo dodale i još uvek značajan kriterijum odvajanja prema kulturnom pitanju, u vezi s kojim se za desnicu vezuje običajnost i zalaganje za društvenu monolitnost u tradicionalnom smislu, dok levicu karakteriše individualnost i zalaganje za prava manjina. Evidentno je da su se leva i desna orijentacija danas u pogledu toga dosta približile (kao i u pogledu drugih pitanja), ali su se stare podele ipak održale, bar kod ekstremnijih vidova pozicioniranja.

Političku elitu iz uzorka smo na osnovu odgovora na pitanje o samosvrstavanju na lestevici levo-desno podelili u tri grupe: levicu, centar i desnicu, pri čemu prvoj grupi pripadaju svi ispitanici koji su sebe pronašli na skali (koja se kretala u rasponu od 0 do 10) na poziciji između 0 i 3, drugoj oni koji su se izjasnili za odgovor od 4 do 6, a trećoj, desničarskoj, oni koji su svoju orijentaciju na skali deklarirali u rasponu od 7 do 10. Prema ovom

kriterijumu, u uzorku je bilo ukupno 42,5% „levičara“, 26,9% „desničara“ i 30,6% ispitanika koji se pronalaze na centralnoj poziciji ove političko-ideološke podele. Rezultati jednofaktorske analize ANOVA prikazani su u Tabeli 3.

Tabela 3. ANOVA i post hoc test (Tukey's);
zavisne varijable: modeli nacionalnog identiteta;
faktor: ideološko-politička samoidentifikacija

Ideološko-politička orijentacija	Građanski model		Narodni model	
	F: 6.001, Sig. 0.003, Welch, Sig. 0.005, Brown-Forsythe, Sig. 0.002, maksimalna vrednost 12; srednja vrednost 7,5		F: 13.486, Sig. 0.000, Welch, Sig. 0.000, Brown-Forsythe, Sig. 0.000, maksimalna vrednost 20; srednja vrednost 12,5	
	1	2	1	2
Levo	7,82		11,14	
Desno		8,74		13,18
Centar		9,00		13,22
Sig.	0,004	0,797	0,000	0,996

Uticaj ideološko-političke identifikacije pokazao se kao značajan i u pogledu građanskog (Sig. < 0,05) i u pogledu narodnog modela (Sig. < 0,05) shvatanja nacionalnog identiteta. Prema iznetim rezultatima, evidentno je da srednja vrednost podržavanja građanskog modela ne pada ispod teorijske srednje vrednosti. Međutim, kod ispitanika samopozicioniranih na levoj strani skale, srednja vrednost stavova koji se odnose na narodni model nacionalnog identiteta ostaje ispod teorijske srednje vrednosti. S obzirom na to da „levicu karakteriše internacionalistički (ili, već zavisno od vrednosnog okvira za ocenu, mondijalistički), pa i anacionalan stav“ (Vesković 2014: 118), i to naročito u smislu etničkog shvatanja nacionalnog identiteta, ovaj rezultat je potpuno očekivan. Međutim, upravo iz tog razloga iznenađuje da „levica“ manje podržava civilne komponente nego što to čine „centar“ i „desnica“ (iako prelazi teorijsku srednju vrednost). Nacionalni identitet, bilo kako da je shvaćen, za „levicu“, dakle, ne predstavlja važno pitanje i manje je značajan od zalaganja za socijalnu državu i kapitalističko uređenje.

8. Komparativna analiza stavova pripadnika političke elite evropskih zemalja

Za kraj ovog poglavlja ostaje još da uporedimo shvatanje nacionalnog identiteta aktuelne srpske političke elite sa stavovima njihovih kolega u drugim evropskim zemljama, kao i njihovih prethodnika u Srbiji. Cilj je, pri tome, jedinstven: ispitati da li aktuelna politička elita u Srbiji pokazuje veći stepen slaganja u pogledu shvatanja nacionalnog identiteta u odnosu na druge pomenute grupe.

Za potrebe komparativne analize sa drugim evropskim zemljama koristile smo podatke prikupljene u INTUNE projektu. Pri tome, države smo podelile u dve grupe, shodno kriterijumu dužine trajanja demokratskog poretka (a u zavisnosti od toga da li su u njima postojali socijalistički režimi),¹¹ usled uverenja da je njegova stabilnost povezana sa rasprostranjenošću komponenti nacionalnog identiteta: što demokratija duže traje, to su civilne komponente prisutnije (Lazić & Pešić 2015: 366). Tako, u grupi država sa dužom demokratskom tradicijom nalaze se Austrija, Belgija, Danska, Francuska, Nemačka,¹² Velika Britanija, Grčka, Italija, Portugal i Španija, dok su svoje mesto u grupi društava koja beleže kraću istoriju demokratskih poredaka našle Bugarska, Češka, Estonija, Litvanija, Mađarska, Poljska i Slovačka. U Tabeli 4 prikazane su prosečne vrednosti rasprostranjenosti komponenti nacionalnog identiteta za našu političku elitu i političku elitu ove dve grupe država.

¹¹ Neke od evropskih država koje nisu imale socijalističko uređenje nakon Drugog svetskog rata karakteriše demokratski režim koji traje duže od pedeset godina, dok je kod drugih demokratija kraća od tog perioda. Ako to imamo u vidu, onda bismo evropske države mogli da podelimo u tri grupe, zavisno od dužine trajanja demokratije, pa bismo tako imali kontinuirano demokratske, uglavnom demokratske i uglavnom nedemokratske države. Takav princip podele primenili su Lazić i Pešić (2015: 364), prilikom analize uticaja stepena modernizacije na nacionalni identitet stanovništva. Međutim, pošto mi izdvajamo Srbiju kao posebnu jedinicu posmatranja i važno nam je da je uporedimo sa državama koje su prošle sistemsku transformaciju i onima koje to iskustvo nemaju, odlučili smo se da sjedinimo države koje su kontinuirano demokratske i uglavnom demokratske u jednu grupu.

¹² Ovde smo neprilike imale oko Nemačke, usled socijalističke prošlosti njenog istočnog dela. Međutim, s obzirom na izuzetno brzu transformaciju nakon pada Berlinskog zida, koja je učinila da se razlike između Istočne i Zapadne Nemačke vrlo brzo značajno smanje, uvrstili smo je u grupu država sa demokratskom tradicijom.

Tabela 4. Uticaj dužine demokratske tradicije na shvatanje nacionalnog identiteta od strane političke elite – srednje vrednosti

Dužina demokratske tradicije	Građanski tip nacionalnog identiteta (max. 12, min. 3, teorijska srednja vrednost = 7,5)			Narodni tip nacionalnog identiteta (max. 20, min. 5, teorijska srednja vrednost 12,5)		
	2007.	2009.	2015.	2007.	2009.	2015.
Duža demokratska tradicija	10,43	10,70	/	13,72	13,53	/
Kraća demokratska tradicija	10,15	10,44	/	15,20	15,62	/
Srbija	8,94	9,32	8,41	13,03	13,43	12,34

Imajući u vidu socijalističku prošlost kroz koju je srpsko društvo prošlo, mogla se očekivati bliskost srpske političke elite političkoj eliti društava sa socijalističkim nasleđem. Pošto se dužina trajanja demokratskog uređenja dovodi u blisku vezu sa modernizacijom, koja opet utiče na veću opredeljenost za civilne komponente (Lazić & Pešić 2015), očekivanje ove bliskosti između bivših socijalističkih država ide u korist veće rasprostranjenosti komponenti narodnog modela. Ako tome dodamo i specifičnost transformacijskih procesa u Srbiji (Lazić 2000), kao i mesto nacionalnog pitanja u sukobima tokom raspada Jugoslavije,¹³ logično je pretpostaviti još snažnije podržavanje kulturnih i askriptivnih komponenti od strane predstavnika naše političke elite nego što je to slučaj sa ovim društvenim slojem u drugim državama koje su prošle iskustvo sistemske promene.

Rezultati prikazani u prethodnoj tabeli prvenstveno pokazuju da srpska politička elita vidno slabije pridaje značaj svim komponentama nacionalnog identiteta nego što to čini politički vrh obe grupe država. Dalje, iako se očekivalo da će askriptivne i kulturne komponente biti znatno više rasprostranjene kod naše elite, vidimo da 2007. i 2009. godine njihova srednja vrednost jedva prelazi teorijsku sredinu, dok 2015. ona čak ostaje ispod nje, pa bismo rekli da narodni model nacionalnog identiteta za aktuelnu političku elitu u Srbiji nema značaja. S druge strane, građanski model nacionalnog identiteta manje je rasprostranjen kod naše elite nego u obe grupe društava (koje su u tom pogledu vrlo blizu), ali u sve tri godine prelazi

¹³ Ostale države članice nekadašnje SFRJ nisu bile obuhvaćene projektom, pa okolnosti u kojima se Srbija našla tokom devedesetih godina prošlog veka predstavljaju njenu specifičnost u odnosu na ostale države koje su prošle kroz socijalizam.

teorijsku srednju vrednost. Dakle, prema rezultatima iznesenim u tabeli 4, u pogledu odnosa građanskog i narodnog modela identiteta, stavovi srpske političke elite ne odstupaju od stavova drugih evropskih zemalja: uz generalno slabiju opredeljenost, njihovo shvatanje nacionalnog identiteta ide više u prilog civilnim komponentama.

Ako izuzmemo očekivanja vezana za Srbiju, goreprikazani podaci ipak idu u prilog tvrdnji o uticaju političke modernizacije na rasprostranjenost komponenti dva modela: askriptivne i kulturne komponente su više podržane od strane političke elite u društvima koje smo svrstali među ona s kraćim demokratskim režimom nego što su rasprostranjene među pripadnicima ovog društvenog sloja u državama koje imaju dužu demokratsku istoriju. Ova razlika se još jasnije uočava kod stavova građana ovih država: podaci pokazuju da stabilnost demokratskog režima, iskazana dužinom njegovog trajanja, direktno utiče na rasprostranjenost tri vrste komponenti (o tome detaljnije u Lazić & Pešić 2015: 366). Za razliku od građana, u tabeli 4 može se videti da političke elite gotovo jednako podržavaju civilne komponente. Ovo razumemo kao posledicu činjenice da su države sa socijalističkom prošlošću vrlo brzo posle systemske transformacije primljene u EU (osim Bugarske, koja je na to čekala malo duže), tako da je njihova politička elita imala dovoljno vremena da usvoji vrednosti društava sa dugom demokratskom tradicijom. I dok kod građana postepena politička modernizacija nije u potpunosti izmenila vrednosni sistem, politička elita u bivšim socijalističkim državama u potpunosti ide u korak sa svojim kolegama iz zemalja sa dugom demokratskom tradicijom.

Pored toga što se za Srbiju vezuje specifičan tok procesa transformacije u demokratski poredak, nju od zemalja koje su obuhvaćene INTUNE projektom, a koje karakteriše socijalistička prošlost, izdvaja i činjenica da još uvek nije članica EU. Međutim, od prvih godina ubrzanе transformacije, tj. nakon 2000, političke elite su, bar demagoški, tome težile, što se vidi iz uloge koju pitanje evropskih integracija ima u predizbornim kampanjama, kao i iz konstantnih pregovora sa čelnicima zapadnoevropskih država, koji su posle svake smene elite ulazili u novu fazu. To je jedan od faktora koji je vrednosni sistem naše političke elite približio vrednosnom sistemu političkih elita država sa dužom demokratskom tradicijom. Drugo, za razliku od ostalih zemalja koje su pripadale bivšem istočnom bloku, Srbija je, nakon Titovog sukoba sa Staljinom, i to na samom početku socijalističkog režima, od 1950. godine, poboljšala svoje odnose sa zapadnim zemljama, što je uticalo na njenu ekonomsku i političku otvorenost prema ovim državama. Tako za Srbiju, odnosno za srpsku političku elitu, vrednosni sistem demokratskih država nije novost, pa tako i rasprostranjenost shvatanja nacionalnog

identiteta ne odstupa značajno od shvatanja ovog fenomena od strane istog društvenog sloja na Zapadu.

Na osnovu rezultata iznetih u tabeli 4 vidimo da je slično bilo i sa stavovima političke elite u Srbiji ranijih godina: ispitanici su podržavali, u manjoj ili većoj meri, sve ponuđene komponente, uz davanje prednosti civilnim komponentama. Međutim, pošto srednje vrednosti iskaza koji pripadaju narodnom modelu nacionalnog identiteta ranijih godina prelaze teorijsku srednju vrednost, što je, naravno, slučaj i sa komponentama građanskog modela, možemo zaključiti da je ranija politička elita bila više podeljena u pogledu nacionalnog identiteta. Rezultati za 2015. godinu pokazuju da komponente narodnog modela ostaju beznačajne (srednja vrednost iskaza ostaje ispod teorijske srednje vrednosti) i da je politička elita na dobrom putu jedinstvenosti u pogledu prihvatanja ove specifične vrednosne orijentacije. To razumemo kao posledicu napretka modernizacijskih procesa u Srbiji i sve veće otvorenosti političke elite prema zapadnom sistemu vrednosti i to naročito najzastupljenije koalicije, koja je ranije izrazito insistirala na tradicionalnim vrednostima.

Za kraj, ponovo bismo istakli da je srpska politička elita generalno slabije opredeljena za sve komponente nacionalnog identiteta u odnosu na pripadnike tog sloja iz drugih zemalja, što razumemo kao posledicu spolja nametnutog vrednosnog sistema. Da je demokratizacija i modernizacija u Srbiji započela na inicijativu samih građana (u koje ubrajamo i elite svih društvenih podstruktura), tj. da smo prilikom smene socijalističkog režima imali revoluciju „odozdo“, verovatno bi došlo do više kristalizovanog i čvršće prihvaćenog vrednosnog sistema. Međutim, društveni i politički sistem su Srbiji nametnuti, što za posledicu ima odsustvo odlučnosti i čvrstih uverenja. Posledice nametnutih promena još su vidljivije kod stanovništva Srbije, koje se o komponentama nacionalnog identiteta izjašnjavalo 2009. godine u okviru INTUNE projekta. Naime, srednja vrednost za oba modela ostaje ispod teorijske srednje vrednosti: srednja vrednost za građanski model je 5,44 (teorijska srednja vrednost je 7,5), a za narodni 8,44 (teorijska srednja vrednost je 12,5). Ovi podaci nas navode na zaključak o konfuziji u pogledu shvatanja nacionalnog identiteta građana, što nas izdvaja od svih drugih zemalja (uporedni prikaz se može videti u Lazić & Pešić 2015). Međutim, ako uzmemo u obzir činjenicu spolja nametnutih promena, kao i činjenicu da su građani prešli put od samovoljnog proklamovanja nacija od strane nomenklature, preko bujanja nacionalističkih težnji tokom perioda raspada SFRJ, pa do prisvajanja novog vrednosnog sistema tokom procesa demokratizacije države, njihova zbunjenost u pogledu toga šta nacionalni identitet predstavlja nimalo ne čudi.

9. Zaključak

Nakon analize iznetih podataka, naš najopštiji zaključak bio bi da nacionalni identitet, kako ga shvataju predstavnici savremene srpske političke elite, ima hibridni karakter, tj. predstavlja mešavinu komponenti kako građanskog tako i narodnog modela nacionalnog identiteta. U tom pogledu oni se ne razlikuju od svojih kolega iz drugih država. Takođe, slično kao i oni, i naši političari prednost daju komponentama građanskog modela, što je posledica modernizacijskih procesa. Međutim, ono što ih razlikuje od političke elite drugih zemalja jeste njihova vidno slabija opredeljenost za sve komponente identiteta. Po svemu sudeći, dajući prioritet političkom i ekonomskom napretku, kao i izgradnji povoljnijeg položaja u međunarodnim odnosima, pitanje nacionalnog identiteta ostaje potisnuto i stoga sve manje važno. Suprotno njima, važnost komponenti nacionalnog identiteta za političke elite drugih država ne samo da ostaje konstantna već polako i raste.

Što se tiče uticaja nezavisnih činilaca koje smo izdvojili, rezultat je promenljiv. Sociodemografski činioci ostaju bez značaja, dok uticaj pripadnosti različitim političkim strankama ispitanika jeste značajan, naročito kada je reč o komponentama narodnog modela, koje očekivano jače podržavaju članovi stranaka sa nacionalnim programom. Najjači uticaj ima činilac ideološko-političke samoidentifikacije ispitanika. Prema iznetim rezultatima, „levica“ potiskuje važnost pitanja nacionalnog identiteta u odnosu na druga pitanja, što se iskazalo preko njene opšte slabije opredeljenosti za sve komponente. S druge strane, „desnica“ i „centar“ idu u korak sa modernizacijskim tokovima, na šta ukazuje njihova jača opredeljenost za komponente građanskog modela nacionalnog identiteta.

Kada je reč o procesu konsolidovanja političke elite tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji, iako istraživački nalazi koje smo iznele idu u prilog relativnoj jedinstvenosti ispitanika u pogledu shvatanja nacionalnog identiteta (i kada razlike postoje, one nisu drastične), konačan sud ne može biti donet. Pored shvatanja nacionalnog identiteta, za proučavanje klasnog konsolidovanja značajne su i druge dimenzije – materijalni položaj, regrutacija, delatni potencijal, vrednosne orijentacije – koje su obrađene u ovoj studiji. Međutim, ako se zadržimo samo na dimenziji kojom smo se u ovom odeljku bavile, možemo reći da rezultati idu u prilog pretpostavke o napredovanju procesa konsolidacije srpske političke elite.

Literatura

- Andelković, D. 2011. „Odnos prema srpskom pitanju: od titoističkog do neo-titoističkog obrasca“, u Knežević, M. prir. *Promena obrazaca mišljenja*, Beograd: Dom kulture Studentski grad.
- Atlagić, S. 2007. *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije: teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung; Fakultet političkih nauka.
- Bakić, J. 2015. „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije“. *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1, str. 46–71.
- Brubaker, R. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dimić, Lj. 2001. *Istorija srpske državnosti III, Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad: SANU.
- Golubović, Z. 1999. *Ja i drugi; antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Gellner, E. 1997. *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Higley, J. & G. Lengyel. 2000. “Introduction: Elite Configurations after State Socialism”, in Higley, J & G. Lengyel eds., *Elites after State Socialism*. Oxford, Lanham MD: Rowman & Littlefield.
- Lazić, M. 2000. „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u Lazić, M. prir. *Račji hod*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2005. *Promene i otpori: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. 2014. „Uvod“, u Lazić, M. prir., *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Lazić, M. & J. Pešić. 2015. „Uticaj modernizacije na komponente nacionalnog identiteta u savremenim evropskim državama“, *Sociologija*, Vol. LVII, No. 3, str. 357–349.
- Mihajlović, S. 2007. „Levi i desni ekstremizam u Srbiji“, u Lutovac, Z. prir. *Ideologija i političke stranke u Srbiji*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka.
- Miladinović, S. 2009. *Etnički odnosi i identiteti*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.
- OSCE/ODIHR. 2005. *Priručnik za posmatranje učešća žena na izborima*. Varšava: OSCE kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR).
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011: Nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradovima*. 2012. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Sekelj, L. 1990. *Jugoslavija: struktura raspadanja*. Beograd: Rad.
- Smith, A. 1990. „Towards a Global Culture?“ in Featherstone, M. eds., *Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity*, New Delhi: Thousand Oaks.
- Smit, E. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa.
- Smith, A. 2009. *Ethno-symbolism and Nationalism: A cultural approach*. London and New Yourk: Routledge.
- Veler, H. U. 2002. *Nacionalizam*. Novi Sad: Svetovi.
- Vesković, M. 2014. „Političke orijentacije ekonomske elite“, u Lazić, M. prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI & Čigoja štampa.

Dunja Poleti
Selena Lazić
Jelisaveta Vukelić

DELATNI POTENCIJAL POLITIČKE ELITE

U radu se analiziraju osnovni elementi delatnog potencijala političke elite u Srbiji. Teorijsku okosnicu rada čini pojam delatnog potencijala, koji je definisan kao 'stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarenja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprotstavi takvoj akciji neke konkurent-ske/suprotstavljene grupe'. Elementi delatnog potencijala, koji se u radu razma-traju, su: materijalni i organizacioni/politički resursi, klasna samoidentifikacija i percepcija međugrupnih odnosa, kao i dosadašnje delanje i spremnost da se dela u budućnosti. Delatni potencijal političke elite poredi se sa delatnim potencijalom ekonomske elite i drugih društvenih klasa/slojeva. Analizom podataka dolazi se do zaključka da se politička elita izdvaja kao najbolje organizovan i najaktivniji društveni sloj, što joj pruža značajnu mogućnost da promovise, zaštiti i nametne svoje interese celini društva.

1. Uvod

Predmet analize u ovom delu studije predstavlja delatni potencijal političke elite u Srbiji u drugoj dekadi XXI veka. U vremenskom periodu, o kome je reč, dolazi do sve izraženijeg razdvajanja političke i ekonomske elite, koje su u periodu socijalizma činile neizdiferencirani deo kolektivno-vlasničke klase, a zatim bile visoko međusobno zavisne, u ranom periodu postsocijalističke transformacije (Stanojević, Vukelić 2014; Lazić 2014). Istraživanja postsocijalističke transformacije u nizu zemalja ukazala su da se ova grupacija (uporedo sa ekonomskom elitom) izdvaja kao ključni nosilac ovog procesa, te da od njenih karakteristika, potencijala za delanje i realizovanog delanja, u značajnoj meri zavise način, pravac, kao i osnovne odlike procesa transformacije (Adam & Tomšić 2002; Machonin et al. 2006; Lazić 2014). U konkretnom slučaju postsocijalističke transformacije u Srbiji, političke i ekonomske elite odigrale su značajnu ulogu (Lazić 2011), što čini proučavanje njihovog delatnog potencijala izuzetno važnim.

Namera je ovog rada da ukaže na osnovne karakteristike elemenata delatnog potencijala političke elite, kao važnog preduslova za kolektivno delanje ove grupacije. Ovi elementi biće razmatrani u apsolutnom, ali i u relativnom smislu, tj. u odnosu na druge društvene grupacije – ekonomsku frakciju kapitalističke klase, kao i ostale društvene klase/slojeve. Poređenje sa delatnim potencijalom drugih društvenih grupacija je važno, jer ukazuje na relacione prepreke (interese, delovanje i odnose sa drugim društvenim grupacijama), odnosno na mogućnost da politička elita u Srbiji nametne svoje interese celini društva te da obezbedi reprodukciju sistema na način koji će biti u skladu sa njenim interesima.

2. Pojmovno-teorijski okvir

Analiza delatnog potencijala, kao preduslova kolektivnog (klasnog) delanja političke elite u Srbiji se, u ovom radu, zasniva na konceptualnom okviru koji je postavio i razvio Mladen Lazić (Lazić 1996, 2011; Lazić i Pešić 2014). Kao što je u uvodnom poglavlju studije već napomenuto, političke elite predstavljaju poseban sloj kapitalističke klase (u nastajanju), kome je svojstvena kontrola nad koncentrisanim organizacijskim/političkim resursima.

Imajući u vidu više nivoa klasne analize (Lazić 2011), klasno kolektivno delanje se, na najapstraktnijem nivou, može odrediti kao „usklađeni niz aktivnosti usmerenih ka reprodukciji ili ukidanju dominantnih obrazaca društvene reprodukcije“ (Lazić & Pešić 2014: 2–3). Na empirijskom nivou analize, koji nas u ovom radu prvenstveno zanima, kolektivno delanje se sagledava iz ugla mogućnosti klase/sloja da realizuje svoje interese, odnosno verovatnoće da se pojedinci, koji se nalaze na sličnom (strukturnom) položaju, međusobno povežu i delaju kao kolektivni akter na zaštiti i promociji sopstvenih interesa (Lazić & Pešić 2014: 3).

Imajući pomenuto empirijsko određenje kolektivnog delanja u vidu, u radu polazimo od definicije delatnog potencijala kao *stepena sposobnosti neke grupe da, radi ostvarenja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprotstavi takvoj akciji neke konkurentske/suprotstavljene grupe* (Lazić 1996: 272). Ovakvo viđenje podrazumeva strukturalnu suprotstavljenost interesa i nejednaku mogućnost različitih grupa (u odnosu na njihov strukturalni položaj, odnosno resurse kojima raspolažu) da kolektivno delaju i budu uspešne u ostvarivanju svojih interesa (koji su, takođe, strukturalno uslovljeni).

Kao osnovni elementi delatnog potencijala izdvajaju se sledeći: materijalni i organizacioni resursi, klasna samoidentifikacija i percepcija

međugrupnih odnosa, kao i dosadašnje delanje i spremnost da se dela u budućnosti.

1. *Resursi (materijalni i organizacioni)* kojima grupa raspolaže. Kolektivno delanje se vrlo teško može realizovati (i još teže održavati tokom dužeg vremenskog perioda) ukoliko nije podržano adekvatnom količinom materijalnih resursa, pre svega novca. Materijalni resursi su posebno značajni jer se relativno brzo i na jednostavan način mogu konvertovati u druge neophodne resurse, pre svih u moć i uticaj. S druge strane, kolektivna akcija se ne može održati u dužem periodu bez organizacionih struktura koje mobilišu članove, akumuliraju resurse, koordinišu aktivnosti, postavljaju ciljeve, predlažu sredstva za njihovo ostvarivanje itd. (Lazic & Pesic 2014: 5). Ove strukture omogućavaju povezivanje i kanalsanje grupnih interesa, kao i mobilizaciju drugih resursa neophodnih za kolektivnu akciju (npr. finansijska sredstva, znanje, informacije, ljudstvo itd.), kao i uspostavljanje kontinuiteta u grupnom delanju (planiranje, koordinacija, umrežavanje) (videti u McCarthy & Zald 1973, 1977). Tipični primeri organizacionih struktura važnih za kolektivno delanje su političke partije, sindikati, društveni pokreti, profesionalna udruženja, lobi i druge grupe.

2. *Grupna (klasna/slojna) samoidentifikacija*. Ovaj element odnosi se na subjektivni osećaj pripadnosti određenoj klasi/sloju, odnosno označava sposobnost pojedinaca da prepoznaju specifičan društveno-strukturalni položaj svoje grupe i razvijenu svest da joj pripadaju. Klasna/slojna samoidentifikacija predstavlja osnovni (subjektivni) preduslov klasnog delanja. Naime, neophodno je da svest članova grupe o strukturalnim preduslovima formiranja interesa grupe bude razvijena, kako bi došlo do (trajnijeg) delanja usmerenog na zaštitu i promociju kolektivnih grupnih interesa.

3. Sa klasnom samoidentifikacijom povezana je šira *percepcija međugrupnih odnosa*, odnosno razumevanje specifičnosti sopstvenih interesa, nasuprot interesima drugih grupa. Ta se percepcija može kretati od pretpostavke o istovetnosti interesa, preko njihove komplementarne, ili konkurentne različitosti, do potpune suprotstavljenosti. Može se dokazivati da će delatni potencijal grupe biti veći ukoliko njeni članovi prepoznaju bazičnu suprotstavljenost međuklasnih interesa u društvu, čak i ako se u ravni svakodnevnog iskustva ovi interesi mogu činiti sličnim (Lazic & Pesic 2014: 5).

4. *Dosadašnje delanje i spremnost da se dela*. Učešće članova grupe u različitim vrstama kolektivnih aktivnosti, uz spremnost da se takvim aktivnostima priključe u budućnosti, predstavlja važan element delatnog potencijala grupe. Naime, raniji aktivizam i spremnost za buduću, najneposrednije govori o delatnim namerama pojedinaca, što svakako predstavlja važan psihološki preduslov za realizaciju kolektivnog delanja.

Svakako da se ovim lista elemenata delatnog potencijala ne iscrpljuje. U razmatranje bi se, recimo, mogli uključiti i širi politički uslovi, dominantni kulturni obrasci, karakteristike lidera organizacija, pristup medijima koji mogu da olakšaju pokretanje kolektivne akcije, itd. Međutim, prevashodno usled ograničenja koja nameće priroda prikupljenih podataka, u radu ćemo se fokusirati na pomenute elemente delatnog potencijala.

Pretpostavka od koje u radu polazimo je da politička elita, u odnosu na druge društvene klase/slojeve, poseduje visoku sposobnost mobilizacije kolektivne akcije svojih pripadnika (akcioni potencijal), koja joj daje mogućnosti da kolektivno dela na ostvarenju i zaštiti svojih interesa. Ove pretpostavke ćemo testirati na empirijskom materijalu prikupljenom u dva istraživačka talasa (realizovana tokom 2012. i 2015. godine) na uzorku građana i poduzorcima ekonomske i političke elite.

3. Metodologija istraživanja

Elementi delatnog potencijala biće posmatrani na osnovu podataka dobijenih anketnim istraživanjem predstavnika političke frakcije kapitalističke klase u nastajanju. Ova grupacija je operacionalizovana preko položaja u državnim aparatima, odnosno trenutnog socio-ekonomskog statusa. Ispitanici su prema političkim funkcijama rangirani na niže, srednje i više položaje, a uzorak je činilo 192 ispitanika.¹

Stepen raspolaganja materijalnim resursima meren je preko petostepenog kompozitnog indeksa materijalnog položaja.² Pristup organizacionim resursima je u istraživanju operacionalizovan preko članstva u različitim organizacijama. Samoidentifikacija grupe merena je preko pitanja u kome je od ispitanika traženo da se svrstaju u određenu klasu.³ Percepcija međugrupnih odnosa operacionalizovana je preko seta pitanja o vrsti interesnih relacija između tri osnovne klase u društvu – više, srednje i niže, sa ponuđenim odgovorima koji pokrivaju spektar od interesne suprotstavljenosti do interesne istovetnosti. Radi boljeg razumevanja interesne povezanosti, analizirano je i pitanje u kom su se ispitanici opredeljivali za tri grupe sa kojima smatraju da imaju najviše zajedničkih interesa. Dosadašnje delanje mereno je preko pitanja koje glasi: „Da li ste u poslednjih godinu-dve dana učestvovali u javnim grupnim

¹ Videti više o uzorku u Uvodu ove studije, u prilogu A. Mirkov.

² Više o konstrukciji indeksa materijalnog položaja videti u tekstu Manić i Mirkov u ovoj studiji.

³ Operacionalizaciju ovog i narednih indikatora videti u Upitniku (u prilogu studije Lazić prir. 2014).

okupljanjima (štrajkovi, protesti, mitinzi, peticije i sl.) koje su organizovale sledeće institucije...“ Spremnost na buduće delanje merena je pomoću pitanja: „Da li biste u budućnosti učestvovali u javnim grupnim okupljanjima (štrajkovi, protesti, mitinzi, peticije i sl.)...“ Ispitanicima su bili ponuđeni odgovori u kojima su oni odbijali ili potvrđivali buduće delanje, s tim što su mogli da biraju da li bi bili aktivni u svakom slučaju, ili samo ako bi razlog bio opravdan.

Nakon deskriptivne analize, usledio je pokušaj pravljenja indeksa akcionog potencijala, koji sadrži sve navedene elemente. Usled načina na koji su podaci prikupljeni, svi elementi delatnog potencijala nisu mogli biti uključeni u ovaj indeks.⁴ Stoga je odlučeno da se indeks akcionog potencijala konstruiše od pitanja koja su merila organizacione resurse, dosadašnje delanje i spremnost na uključivanje u buduće akcije. Smatramo da je na ovaj način formiran indeks dobar indikator delatnog potencijala, jer tri elementa, iz kojih je sačinjen, najdirektnije ukazuju na delanje – prošlo ili buduće, dok članstvo i delovanje kroz organizacije po sebi predstavljaju jednu vrstu aktivizma. Sve varijable su prvobitno standardizovane, kako bi različite merne skale svele na isti metrički prostor.⁵

Podaci za političku frakciju kapitalističke klase u nastajanju upoređeni su sa podacima koji se odnose na druge društvene klase/slojeve,⁶ kako bi se, pored apsolutnog, proverio i relativan stepen homogenosti dominantne grupacije prema ovim činiocima. Analiziran je isključivo kontingent zaposlenih osoba, koji obuhvata zaposlene ili samozaposlene, i poljoprivrednike. Iz analize su isključeni neaktivni i izdržavani članovi domaćinstva (penzioneri, domaćice, studenti i učenici), jer je položajno definisanje klasa/slojeva zahtevalo da se akcenat stavi na one građane koji na direktan način participiraju na tržištu rada. Pored ekonomske elite, čiji uzorak broji 163 ispitanika, opšta populacija je podeljena na 4 klase/sloja: srednju,

⁴ „Objektivizacija“ subjektivnih procena (ovde se misli na pokazatelj samopercepcije i percepciju međugrupnih odnosa) nije dala zadovoljavajuće rezultate. I pored toga, pristupilo se pokušaju konstrukcije jedinstvenog indeksa. Dodatne analize (poput analize glavnih komponenti i pouzdanosti skale) potvrdile su da se elementi grupišu u više latentnih dimenzija, te da ne mere jedinstvenu pojavu.

⁵ Standardizacija se vršila preko svodenja podataka na z-skorove. Standardne vrednosti rezultata merenja imaju prosečne vrednosti 0 i standardnu devijaciju 1.

⁶ Ovi podaci prikupljeni su u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji* tokom 2012. godine, na reprezentativnom uzorku za Srbiju, kao i u posebnom istraživanju ekonomske elite.

prelaznu, radničku i poljoprivrednike (Cvejić 2006).⁷ Broj ispitanika iz opšte populacije uključenih u analizu iznosi 885.

U svim ranijim istraživanjima elite (iz 1989, 1993, 1997. i 2003. godine) merene su dimenzije koje nas ovde interesuju. Međutim, imajući u vidu da u prethodnim godinama nisu korišćena ista pitanja i/ili kategorije odgovora na način na koji je to učinjeno u poslednjem istraživanju, nismo u mogućnosti da izvršimo komparativnu analizu elemenata delatnog potencijala u vremenskom periodu od 1989. godine do danas.

Poređenja su vršena pomoću tabela kontingencije, a razlike između grupa na konstruisanim indeksima proveravane su pomoću analize varijansi i *post hoc* testova.

4. Istraživački nalazi

4.1. Resursi

4.1.1. Materijalni resursi

Materijalni resursi se izdvajaju kao posebno značajni jer se, relativno lako, mogu konvertovati u druge resurse neophodne za delanje (organizacione/političke resurse, socijalni, kulturni, simbolički kapital i sl.). Kao takvi oni predstavljaju važnu osnovu (preduslov) kolektivnog delanja.

Podaci predstavljeni u Tabeli 1 pokazuju da ekonomska elita ima najviši materijalni položaj (te i najviše materijalnih resursa kojima raspolaže), kao i da su unutargrupne razlike, kada je ovaj aspekt u pitanju, najmanje. U pogledu materijalnog položaja, za ekonomskom odmah sledi politička elita, sa nešto većim unutargrupnim varijacijama. Kako se dalje spušta niz društvenu lestvicu, tako i indeks materijalnog položaja linearno opada, a koeficijent varijacije raste.⁸ To drugim rečima znači da, kada je ovaj element delatnog potencijala u pitanju, ekonomska a odmah za njom i politička elita imaju, u materijalnom pogledu, (ubedljivo) najbolje preduslove za kolektivno delanje. Svakako treba imati u vidu da, pored

⁷ Srednju klasu čine stručnjaci i niži rukovodioci, kao i sitni preduzetnici i samozaposleni sa višom i visokom stručnom spremom. U prelazni sloj se ubrajaju nemanuelni zaposleni (službenici i tehničari), niži rukovodioci i samozaposleni, svi sa srednjom stručnom spremom. Radničku klasu čine VKV, KV, PKV i NKV radnici, poljoprivredni radnici i nemanuelni radnici s nižom stručnom spremom, dok su u poljoprivrednički sloj ubrojani svi poljoprivrednici sa privatnim posedom zemlje, izuzev krupnih zemljoposjednika (Cvejić 2006: 37–38).

⁸ Detaljniju analizu materijalnog položaja osnovnih društvenih klasa/slojeva videti u tekstu Manić, Mirkov.

ličnih sredstava (koja su predstavljena materijalnim indeksom), na raspolaganju političkoj eliti (i delu ekonomske elite koji upravlja državnim preduzećima) stoje i materijalni resursi države, koje koristi za ostvarenje svojih interesa, što dodatno povećava njihov delatni potencijal u odnosu na druge klase/slojeve.

Tabela 1. Materijalni položaj društvenih grupa

Društvene klase/slojevi	Materijalni položaj – indeks		
	M	SD	KV (%)
Politička elita	4,80	0,45	9,38
Ekonomska elita	4,94	0,24	4,85
Srednja klasa	2,88	0,99	34,37
Prelazni sloj	2,32	0,84	36,27
Radnička klasa	1,92	0,81	42,19
Poljoprivrednici	1,81	0,75	41,44

M – Aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

4.1.2. Organizacioni resursi

U Tabeli 2 predstavljeno je učešće (aktivno i pasivno) pripadnika različitih klasa/slojeva u sledećim organizacijama: političke stranke, crkvene organizacije, sportska, umetnička, obrazovna, profesionalna i humanitarna udruženja, te ekološke i druge nevladine organizacije.

Tabela 2. Članstvo u organizacijama – u %

Društvene klase/ slojevi	Politička stranka	Crkvena	Sportska	Umetnička/ Obrazovna	Sindikar	Ekološka	Profesionalna	Humanitarna	NVO
Politička elita	88	9,4	25	14,1	13	15,1	33,9	24,5	28,2
Ekonomska elita	15,3	3,1	24,5	4,9	7,4	1,8	36,8	9,2	11,7
Srednja klasa	14,8	7,2	12,7	10,6	16,9	4,3	18,7	7,3	6,0
Prelazni sloj	16,1	3,1	8,8	2,2	21,8	2,2	3,1	3,1	2,8
Radnička klasa	17,8	5,3	4,9	2,1	13,9	0,4	1,0	2,1	2,6
Poljoprivrednici	11,4	9,0	3,8	0,8	0,0	1,5	0,0	2,3	0,0

Kao što se iz tabele može videti, pripadnici političke elite su najčešće članovi političkih organizacija (88%). Iako ovaj podatak nije iznenađujući, važan je jer ukazuje na značajne organizacione resurse koji stoje na raspolaganju ovoj društvenoj grupaciji. Pored toga, pripadnici političke elite su (sa izuzetkom sindikata i profesionalnih udruženja) češće članovi i drugih organizacija, u odnosu na druge društvene grupacije. U poređenju sa političkom elitom, članovi nijedne druge klase/sloja nisu u toj meri organizovani. Članstvo u sindikatima je procentualno zastupljenije među političkom nego među ekonomskom elitom, ali su članovi srednje klase i prelaznog sloja, pa i radničke klase, u većoj meri aktivni u ovom tipu organizacija, što je i očekivano, budući da su one zastupnice ekonomskih interesa ovih grupacija. Članstvo u profesionalnim organizacijama je najčešće među pripadnicima ekonomske elite, a slede pripadnici političke elite, i tek onda srednje klase. Među ostalim organizacijama u kojima su, prema članstvu, najzastupljeniji njihovi pripadnici, posebno se izdvajaju nevladine organizacije, sa 28,2% članova i humanitarne organizacije sa 24,5% članova među političkom elitom. Može se zaključiti da su, kada su organizacioni resursi u pitanju, pripadnici političke elite u komparativnoj prednosti u odnosu na druge društvene klase/slojeve. Očekivano, političke stranke predstavljaju osnovnu organizacionu infrastrukturu delanja političke elite, ali se i drugi oblici organizovanja pokazuju kao relevantni.

Kako bi se dobila potpunija slika o organizacionim resursima koji stoje na raspolaganju različitim društvenim grupacijama, konstruisan je jedinstven pokazatelj – *indeks organizacionih resursa*. Prilikom konstruisanja ovog indeksa u obzir je uzeto učešće u sledećim organizacijama: političkoj

stranci, crkvi/nekim drugim religijskim organizacijama, sportskim i/ili organizacijama za rekreaciju, umetničkim, odnosno obrazovnim organizacijama, radničkim sindikatima, organizacijama za zaštitu okoline, profesionalnim, humanitarnim organizacijama i drugim društvenim/nevladinim organizacijama. Pre nego što smo pristupili konstruisanju ovog indeksa, sve vrednosti su standardizovane i proverena je pouzdanost skale (Krombahova alfa = 0,630). Zatim su vrednosti sabrane i podeljene sa maksimalnim brojem organizacija, u čijem radu su ispitanici mogli da uzmu učešća (9).⁹ Razlike između grupa proverene su putem analize varijanse. Pokazalo se da između klasa/slojeva postoji statistički značajna razlika po ovom pitanju ($F = 61,131$, $\text{sig} = 0,000$). *Post hoc Tukey* testom utvrđeno je da sa rastom klasnog položaja raste i verovatnoća da će ispitanik biti član neke od pobrojanih organizacija, te da se predstavnici političke elite statistički značajno razlikuju od svih drugih grupa po ovoj aktivnosti.

4.2. Grupna (klasna/slojna) samoidentifikacija

Klasna/slojna samoidentifikacija govori o tome na koji način ispitanici vide svoj položaj u društvenoj strukturi, odnosno koliko se njihov subjektivni osećaj poklapa sa objektivnim pokazateljima klasne/slojne pripadnosti. Podaci su predstavljeni u Tabeli 3.

Tabela 3. Kojoj društvenoj klasi, po vašem mišljenju, pripadate? – u %

Društvene klase /slojevi	Višoj klasi	Višoj srednjoj klasi	Srednjoj klasi	Nižoj srednjoj klasi	Radničkoj klasi	Nižoj klasi	Nekoj drugoj	Ukupno
Politička elita	0,5	34,9	60,9	2,6	0,5	0,0	0,5	100
Ekonomska elita	6,7	45,4	41,1	4,9	1,8	0,0	0,0	100
Srednja klasa	2,1	16,1	53,8	15,7	8,5	3,4	0,4	100
Prelazni sloj	0,0	3,5	47,8	18,4	25,9	3,5	0,9	100
Radnička klasa	0,0	0,3	34,1	14,6	41,1	9,4	0,3	100
Poljoprivrednici	0,0	0,0	25,2	11,5	33,6	29,8	0,0	100

$\text{Chi}^2 = 641,479$, $\text{sig} = 0,000$, Cramer's $V = 0,323$

Veliki broj građana, bez obzira na objektivni položaj, sebe doživljava kao pripadnike nekog od slojeva srednje klase, što je tendencija uočena i u mnogim drugim istraživanjima (Lazić, Pešić 2014: 19). Tako i naši

⁹ Vrednosti novog pokazatelja kreću se od -0,29 do 3,07, sa aritmetičkom sredinom 0,05 i standardnom devijacijom 0,54.

podaci svedoče o potcenjivanju sopstvenog položaja pripadnika političke elite – samo jedan ispitanik je sebe svrstao u najvišu klasu, dok je gotovo dve trećine njih svoj položaj definisalo kao srednji. Čak i u poređenju sa ekonomskom elitom, pripadnici političke elite sebe niže rangiraju. Ovakva iskrivljena samopercepcija može biti posledica više činilaca. S jedne strane, može se pretpostaviti da su pojedinci koji trenutno zauzimaju elitne političke pozicije skloni ideološkoj mimikriji, odnosno da ne žele da se ističu prema svom položaju. S druge strane, objašnjenje se može potražiti i u činjenici da je njihov materijalni položaj više heterogen nego položaj pripadnika ekonomske elite, kao što pokazuju podaci predstavljeni u tabeli 1. Najzad, treba imati na umu i činjenicu da je jedan broj pripadnika elitne političke položaje zauzeo nedavno, tokom poslednjih nekoliko godina, uspevši se na njih s položaja srednje klase.¹⁰

4.3. Percepcija međugrupnih odnosa

Percepcija međugrupnih odnosa merena je preko pitanja o preklapanju političko-ekonomskih interesa između 3 društvene klase (više, srednje i niže). Na pitanje kakvi su ekonomsko-politički interesi parova klasa u našem društvu, ispitanici su mogli da izaberu jedan od ponuđenih odgovora: potpuno isti, veoma slični, donekle slični, uglavnom različiti, potpuno različiti. U Tabeli 4 prikazane su aritmetičke sredine za sve društvene klase/slojeve. Veća cifra ukazuje na shvatanje da su između analiziranih klasa razlike veće.¹¹

Tabela 4. Ekonomsko-politički interesi između klasa

Društvene klase /slojevi	Viša i niža klasa			Viša i srednja klasa			Srednja i niža		
	M	SD	KV (%)	M	SD	KV (%)	M	SD	KV (%)
Politička elita	4,18	0,90	21,53	3,32	0,98	29,52	3,02	0,75	24,83
Ekonomska elita	4,17	0,8	19,18	3,10	0,88	28,39	3,14	0,77	24,52
Srednja klasa	4,33	0,92	21,24	3,33	1,09	32,73	3,39	0,93	27,43
Prelazni sloj	4,31	0,99	22,97	3,41	1,14	33,43	3,43	1,03	30,03
Radnička klasa	4,41	0,93	21,09	3,53	1,05	29,75	3,52	0,97	27,56
Poljoprivrednici	4,52	0,76	16,81	3,64	1,28	35,16	3,77	1,01	26,79

M – Aritmetička sredina, SD – standardna devijacija, KV – koeficijent varijacije

¹⁰ Videti o tome tekst M. Lazića u ovoj studiji.

¹¹ Vrednosti na skali su se kretale od 1 (interesi su potpuno isti) do 5 (interesi su potpuno različiti).

Podaci pokazuju da klase/slojevi koje se nalaze niže na hijerarhijskoj lestvici vide interesne odnose kao snažnije suprotstavljene. Pojedinačno posmatrano, klasa poljoprivrednika je ta koja društvenu strukturu vidi kao najkonfliktniju. S druge strane, pripadnici oba sloja kapitalističke klase u nastajanju društvo percipiraju kao strukturu koja je najmanje potencijalno konfliktna. Imajući u vidu dominantan položaj ove dve grupacije, u njihovom interesu je da društvenu strukturu predstave kao nekonfliktnu, kao i da takvu sliku nametnu ostalim društvenim klasama, jer se na taj način umanjuje mogućnost međuklasnih sukoba (Lazić, Poleti 2014). Podaci pokazuju da procene elita doprinose ostvarenju njihovih strukturnih interesa. Ipak, ispravna procena o tome da li one uspevaju u nameri da nametnu nekonfliktnu sliku društva drugim klasama može biti doneta tek nakon sistematskog, kontinuiranog praćenja istih pokazatelja, jer bi se tek na taj način mogao doneti pouzdan zaključak o opštem trendu.

Ista dimenzija merena je i preko pitanja koje je od ispitanika zahtevalo da rangiraju tri grupe sa kojima smatraju da imaju najviše zajedničkih interesa. Među ponuđenim odgovorima našli su se ljudi iz zavičaja, istog zanimanja, nacije, naselja u kojem žive, pripadnici iste klase, vere, pojedinci sličnog obrazovanja i generacije kojoj pripadaju (tabela 5).

Tabela 5. Rangiranje interesa – u %

Društvene klase /slojevi	Zavičaj	Zanimanje	Nacija	Naselje	Klasa	Vera	Obrazovanje	Generacija	Zbirno ¹²
Politička elita	22,1	69,5	12,1	39,5	22,6	6,3	56,8	67,4	296,3
Ekonomska elita	26,5	77,2	12,3	23,5	25,3	5,6	54,9	63,6	288,9
Srednja klasa	34,8	62,4	14,6	38,3	16,6	12,4	48,1	61,5	288,7
Prelazni sloj	35,5	65,9	13,8	54,3	20,2	7,8	24,8	60,9	283,2
Radnička klasa	50,8	60,0	19,8	50,7	19,1	12,2	17,9	60,6	291,1
Poljoprivrednici	72,3	52,4	18,9	60,2	9,7	17,5	5,0	50,4	286,4

¹² S obzirom na to da su ispitanici imali mogućnosti da izaberu do tri ponuđena odgovora, njihov zbir prevazilazi 100%.

Ukupno posmatrano, ispitanici koji pripadaju višim klasama/slojevima (elite i srednja klasa) najčešće su birali zanimanje, generaciju i obrazovanje, kao grupe sa kojima dele interese. Kod klasa/slojeva koje su na nižim hijerarhijskim stupnjevima, generacija i zanimanje ostaju visoko kotirani, ali raste značaj naselja i zavičaja. Iako ispitanici nisu klasu definisali kao previše važnu, značaj koji pripadnici političke i ekonomske elite pridaju obrazovanju i zanimanju kao faktorima definisanja zajedničkih interesa, govori o indirektnom značaju klase za ove grupacije. Naime, obrazovanje i zanimanje su ključni elementi klasnog pozicioniranja, jer oni snažno odvajaju više i srednje klase/slojeve od nižih.

4.4. Dosadašnje delanje i spremnost da se dela

Odgovori na pitanje o učestvovanju u javnim grupnim okupljanjima u prethodnih par godina dati su u Tabeli 6. Podaci pokazuju da su predstavnici političke elite bili znatno aktivniji u odnosu na druge društvene grupacije, te da su najčešće učestvovali na skupovima koje su organizovale političke partije (64,1%), nevladine organizacije (24,5%) i državne institucije (19,4%).

Tabela 6. Učestvovanje na skupovima u poslednjih godinu-dve (%)

Društvene klase/slojevi	Državne institucije	Političke partije	NVO	Sindikati	Druge institucije
Politička elita	19,4	64,1	24,5	7,3	11,8
Ekonomska elita	3,1	9,8	3,1	1,8	2,5
Srednja klasa	4,3	9,4	3,0	7,3	2,9
Prelazni sloj	3,5	5,8	1,8	9,7	0,8
Radnička klasa	1,4	5,2	1,0	4,2	1,1
Poljoprivrednici	2,3	5,4	0,0	1,5	0,0

U cilju konstruisanja indeksa akcionog potencijala, napravljen je *Indeks dosadašnjeg aktivizma*. Nakon standardizacije varijabli i provere pouzdanosti skale (Krombahova alfa = 0,627), odgovori na ova pitanja su sabrani i podeljeni sa maksimalnim brojem organizatora u čijim aktivnostima su pojedinci mogli da učestvuju (5).¹³ Detaljnija analiza razlika između grupa pokazala je da između klasa/slojeva postoje statistički značajne razlike

¹³ Dobijena je nova skala čije se vrednosti kreću od -0,25 do 4,34, sa aritmetičkom sredinom 0,05 i standardnom devijacijom 0,69.

($F = 51,153$, sig. = 0,000). *Tukey post hoc* testom izdvojene su dve grupe i pokazalo se da se zapravo jedino politička elita izdvaja po svojim aktivnostima u odnosu na ostale klase/slojeve, dok između ostalih klasa/slojeva nema statistički značajnih razlika.

Posle objektivnog pokazatelja nečijeg dosadašnjeg delanja, analizirane su tvrdnje koje mere spremnost da se dela u budućnosti. Iako se ovaj pokazatelj ne može uzeti kao visoko pouzdana mera, namera da se dela predstavlja dobar indikator potencijalnog aktivizma. Rezultati su prikazani u tabeli 7, a upoređene su kategorije onih koji bi prisustvovali događajima bez obzira na razlog i onih koji bi delali samo ukoliko bi razlog bio opravdan.

Tabela 7. Spremnost da se dela – u %

Društvena klasa/ sloj	Državne institucije		Političke partije		NVO		Sindikati		Druge institucije	
	Uz opravdan razlog	Da, u svakom slučaju	Uz opravdan razlog	Da, u svakom slučaju	Uz opravdan razlog	Da, u svakom slučaju	Uz opravdan razlog	Da, u svakom slučaju	Uz opravdan razlog	Da, u svakom slučaju
Politička elita	53,4	12,0	56,8	28,6	49,5	10,4	42,2	7,8	43,0	6,0
Ekonomska elita	36,8	3,1	31,9	3,7	42,3	0,6	25,2	1,2	24,5	2,5
Srednja klasa	29,8	0,8	22,6	2,1	25,2	0,4	24,5	2,1	14,7	1,7
Prelazni sloj	27,9	1,3	17,2	4,9	14,1	2,6	28,8	2,2	9,4	0,9
Radnička klasa	22,4	1,7	15,4	2,8	14,3	1,4	21,0	4,5	7,0	4,5
Poljoprivrednici	13,0	0,0	10,0	0,0	6,1	0,8	8,5	2,3	6,6	2,7

Kao što se može videti, predstavnici političke elite ponovo odskaču u odnosu na druge društvene grupe, kada je u pitanju spremnost da se u budućnosti učestvuje u različitim oblicima kolektivnog delanja. Svakako, najspremniji su da se uključe onda kada su političke partije organizatori akcije (svaki drugi predstavnik političke elite bi učestvovao, ako bi za njega/nju razlog bio opravdan, a čak svaki četvrti bi se odazvao pozivu na javno grupno okupljanje bez obzira na njegov povod). Visoku spremnost na aktivizam predstavnici političke elite pokazuju i kada su u pitanju potencijalne aktivnosti državnih institucija.

Nakon deskriptivne analize, varijabla je rekodovana, i to tako što je onima koji ne bi učestvovali dodeljena najmanja vrednost, onima koji bi učestvovali bez obzira na razlog – srednja vrednost na skali, dok je najviša

vrednost pripisana onima koji bi učestvovali ukoliko bi razlog bio opravdan. Vrednosti su ovako postavljene jer se pretpostavlja da promišljeno učešće u skupovima predstavlja bolji indikator zaštite klasnih interesa od učestvovanja u aktivnostima bez obzira na njihovu svrhu. Varijable su, zatim, opet standardizovane. Kako je Krombahova alfa pokazala visoku pouzdanost skale (0,860), pristupilo se konstruisanju *indeksa spremnosti na delanje*: odgovori na ova pitanja sabrani su i podeljeni sa maksimalnim brojem organizatora u čijim aktivnostima su pojedinci mogli da učestvuju (5).¹⁴

Primenom analize varijanse opet je ustanovljena pravilnost da deklarativna spremnost na aktivnost opada, kako se ide niz hijerarhijsku društvenu lestvicu, te su poljoprivrednici pokazali najmanju spremnost da delaju u budućnosti, dok se politička elita opet izdvojila po svojim namerama ($F = 38,551$, sig. = 0,000). Ovoga puta pokazalo se da se statistički značajno razlikuju ekonomska i politička elita, ne samo od stanovništva, već i jedna od druge, s tim što je politička elita opet pokazala veću spremnost za aktivnost.

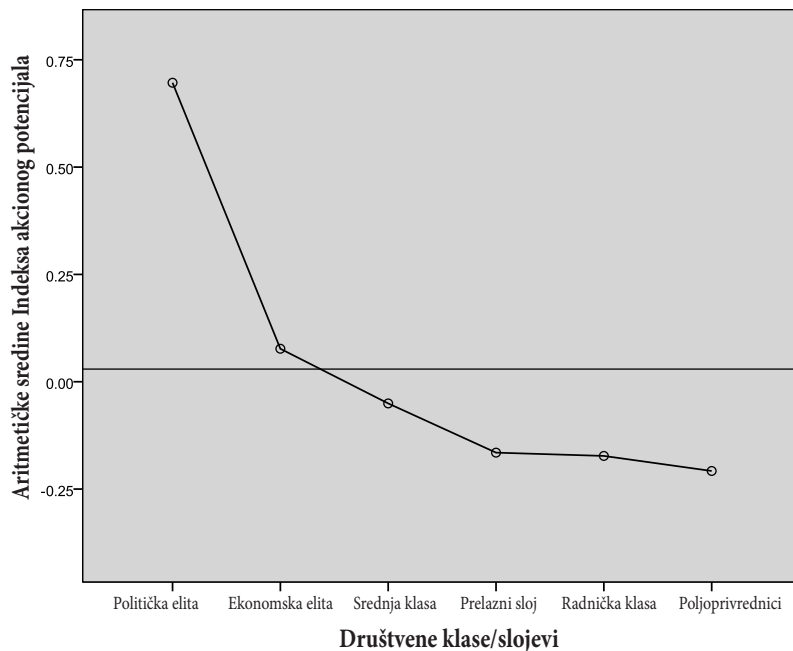
5. Indeks akcionog potencijala

Na kraju, za potrebe ukupnog sagledavanja delatnog potencijala političke elite, konstruisan je *indeks akcionog potencijala*, kao sintetički pokazatelj koji obuhvata tri ranije predstavljena indeksa: indeks organizacionih resursa, indeks dosadašnjeg aktivizma i indeks spremnosti da se dela (Krombahova alfa = 0,644).

Vrednosti indeksa delatnog potencijala se zbog standardizovanja kreću u rasponu od -0,38 do 2,36, sa aritmetičkom sredinom koja iznosi 0,07 i standardnom devijacijom 0,535. Ne samo što se potvrdilo da je politička elita ostvarila daleko najveće skorove na indeksu akcionog potencijala, već je korelaciona analiza pokazala da je veza između rasta položaja na društvenoj hijerarhiji i rasta indeksa linearna i relativno jaka: *Spearman's* $r = -0,533$ ¹⁵, sig = 0,000. Nalazi su predstavljeni na Grafikonu 1.

¹⁴ Vrednosti na novoj skali se kreću od -0,59 do 1,79, sa aritmetičkom sredinom 0,05 i standardnom devijacijom 0,82.

¹⁵ Negativan predznak je posledica toga što su klase poredane u opadajućem nizu.

Grafikon 1. Indeks delatnog potencijala

Da bi se dobila jasnija slika međugrupnih razlika, sproveden je ANOVA test koji je potvrdio da postoje statistički značajne razlike između klasa/slojeva ($F = 83,030$, $\text{sig.} = 0,000$). *Tukey post hoc* test je klase/slojeve podelio u tri grupe. U prvu spadaju sve društvene klase/slojevi bez elite. Niže društvene klase/slojevi imaju smanjenu šansu da se organizuju i kolektivno delaju u odbranu zajedničkih klasnih interesa. Srednja klasa se, bez obzira na negativan skor z-vrednosti (što znači da su njeni rezultati ispod proseka na datoj skali), po svom akcionom potencijalu statistički značajno ne razlikuje od nižih klasa/slojeva, ali ni od ekonomske elite. Njen potencijal se u pogledu organizacionih resursa, dosadašnjih i budućih aktivnosti može okarakterisati kao prelazni, između nižeg dela društvene hijerarhije i elitnih slojeva. Predstavnici ekonomske frakcije kapitalističke klase u nastajanju bliži su srednjoj klasi nego političkoj eliti po pitanju aktivizma. Podaci pokazuju da se politička elita značajno izdvaja, kao najbolje organizovan i najaktivniji društveni sloj, što joj garantuje i najveću mogućnost zaštite sopstvenih interesa.

Tabela 9. Tukey post hoc test – razlike među klasama/slojevima

Indeks akcionog potencijala				
Tukey HSD ^{a,b}				
Društvene klase/ slojevi	N	Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
Poljoprivrednici	70	-.2079		
Radnička klasa	144	-.1728		
Prelazni sloj	106	-.1652		
Srednja klasa	100	-.0505	-.0505	
Ekonomska elita	163		.0769	
Politička elita	139			.6965
Sig.		.067	.228	1.000

6. Zaključci

Analiza objektivnih elemenata delatnog potencijala (materijalni i organizacioni resursi) govori u prilog tome da politička elita (a u slučaju materijalnih resursa zajedno sa ekonomskom) ima najviše mogućnosti za kolektivno delanje. Prema materijalnim resursima, kapitalistička klasa u nastajanju jasno se izdvaja od ostalih klasa/slojeva i u najpovoljnijoj je poziciji da dela, a organizacioni resursi su kod političke elite ubedljivo najrazvijeniji, u poređenju kako sa drugim klasama/slojevima tako i sa ekonomskom elitom. Pored visokog udela članstva u političkim strankama, koje je i očekivano, politička elita se izdvaja i po članstvu u profesionalnim, nevladinim i humanitarnim organizacijama. Posebno je značajno to što se, čak i kada su u pitanju tipovi organizacija kroz koje bi tipično svoje interese trebalo da kanališu pripadnici drugih klasa/slojeva, pre svega radničke i srednje, politička elita pokazuje kao potencijalno najdelatnija. Pripadnici političke elite se takođe ističu i po većem dosadašnjem aktivizmu u odnosu na ostale klase, kao i po naglašenijoj spremnosti da delaju u budućnosti, posebno kada su organizatori političke partije.

Analiza preostala dva (subjektivna) elementa delatnog potencijala političke elite na prvi pogled govori o njenoj nešto slabijoj poziciji u odnosu na ekonomsku elitu i druge klase/slojeve. Naime, njeni pripadnici su, u poređenju sa ostalim klasama/slojevima, najređe sebe percipirali kao pripadnike više klase (kojoj prema objektivnim pokazateljima pripadaju), dok je njihova identifikacija bila bliža srednjim položajima. Međutim, osećaj bliskosti koji politička elita iskazuje sa individuama istog obrazovanja i zanimanja, za razliku od nižih klasa/slojeva, govori o tome da predstavnici

ovog sloja izuzetno cene ono što suštinski čini sadržaj klasnog položaja. Indirektno prepoznavanje zajedničkih interesa s ljudima koji čine istu društvenu klasu/sloj govori u prilog onom tumačenju istraživačkih nalaza koje nerealnu percepciju vlastitog položaja pripadnika elite vidi kao posledicu ideološke mimikrije, odnosno težnje da se nekonfliktnim prikazivanjem međugrupnih odnosa prikriju realni društveni odnosi.

Konstruisanje indeksa akcionog potencijala potvrdilo je da se politička elita izdvaja značajno čak i od ekonomske elite po pitanju potencijala da zaštiti svoje klasne interese. Organizacioni resursi ovoj grupaciji omogućavaju da dođe do drugih neophodnih sredstava (materijalnih resursa, informacija, masovne podrške itd.). Pored toga, ova vrsta resursa je podržana materijalnim sredstvima – individualnim, ali i onim koje može da koristi na osnovu kontrole nad državnim aparatima – koja takođe stoje na raspolaganju ovoj grupi.

Dalje sistematsko praćenje analiziranih elemenata delatnog potencijala pokazaće da li će određene unutrašnje podele (partijske, prema socijalnom poretku itd.) delanje usmeriti ka užim unutargrupnim, frakcijskim interesima, ili će politički dominantan sloj kapitalističke klase u nastajanju delati jedinstveno prema ostalim društvenim grupama.

Literatura

- Adam, F. and M. Tomšić. 2002. "Elites, Democracy and Development in Post-socialist Transition". *Osterreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, Vol. 31, No. 1.
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Lazić, M. 1996. „Delatni potencijal društvenih grupa“. *Sociologija*, Vol. 36, br. 2.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, M. and J. Pešić. 2014. *Some Elements of Action Potential of Social Groups in Serbia*. Draft.
- Lazić, S. i D. Poleti. 2014. „Subjektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite“. u M. Lazić, prir., *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Machonin, P. M. Tuček and M. Nekola. 2006. "The Czech Economic Elite after Fifteen Years of Post-socialist Transformation". *Czech Sociological Review*, Vol. 42, No. 3.

- McCarthy, J. D. and N. M. Zald. 1973. *The Trend of Social Movements in America: Professionalisation and Resource Mobilization*. Morristown, NJ: General Learning Corporation.
- McCarthy, J. D. and N. M. Zald. 1977. "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory". *American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 6, pp. 1212–1241.
- Stanojević, D. i J. Vukelić. 2014. Objektivni činioci delatnog potencijala ekonomske elite. u M. Lazić, prir., *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.

Mladen Lazić

KONSOLIDACIJA NOVIH KLASNIH ODNOSA U SRBIJI: FORMIRANJE KAPITALISTIČKE KLASNE

U tekstu se sumiraju ukupni nalazi istraživanja političke elite u Srbiji, relevantni za odgovor na pitanje u kojoj se meri može govoriti o formiranju političke elite kao sloja kapitalističke klase, zatim o konsolidaciji političke i ekonomske elite kao slojeva kapitalističke klase, i o konstituisanju osnovnih društvenih odnosa (i grupacija koje ih uspostavljaju) karakterističnih za kapitalistički način proizvodnje društva. Konstatuje se da je proces promena socijalističkog tipa društvenih odnosa u novi, kapitalistički oblik društvene regulacije napredovao, ali da je taj napredak neravnomeran i neizvesnog ishoda. Neizvesnost proizlazi iz dva izvora: iz toga što je slab pritisak prema uspostavljanju, pre svega, liberalno-demokratskog poretka u zemlji od strane potčinjenih društvenih grupacija (a posebno srednjih slojeva), ali i iz toga što spoljašnji pritisak – koji je odlučujući za ovaj proces – postaje neizvestan zbog krize demokratskog političkog poretka u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

1. Uvod

Može li se, posle više od četvrt veka koliko je prošlo od sloma socijalističkog poretka, na sistematski argumentovan način potvrditi da je u Srbiji konsolidovan novi, kapitalistički oblik klasnih odnosa? Kao što je u uvodnom tekstu studije rečeno, kapitalistički društveni poredak uspostavlja se onda kada proizvodnja kapitala postane osnovni oblik proizvodnje društvenog života. U daljem izvođenju, ova tautološka odredba podrazumeva čitav niz pretpostavki. Na strukturalnom planu, u ekonomskom podsistemu, to znači da proizvodnja profita, kao pojavni oblik Kapitala, preuzima dominantno mesto u reprodukciji materijalnog života (nasuprot proizvodnji upotrebni vrednosti, koje se koriste za vlastitu potrošnju, ili se prisvajaju na temelju nekog izvanekonomskog monopola¹). U sferi društveno-političke regulacije, to znači da se ukupni interes Kapitala – za kontrolom

¹ U (realnom) socijalizmu komandno-planski monopol nomenklature nad sveukupnim društvenim resursima vodi preobražaju proizvodnje upotrebni vrednosti u

nad ekonomskim resursima, stabilnom reprodukcijom, prisvajanjem profita i akumulacijom – postiže (u principu) indirektnim putem, tako što se takmičarski, pod približno jednakim uslovima, u ponovljenim izbornim sekvencama, „sabiru“ interesi mnogih kapitala i zatim, posredstvom različitih aparata države, nameću celini društva (nasuprot neposrednom raspolaganju instrumentima sile i njihovom korišćenju od strane posednika monopola nad ukupnim resursima društva, kao u socijalizmu, ili drugim nekapitalističkim porecima). Najzad, u oblasti systemske legitimacije – u sferi kulturne proizvodnje – to znači da se kulturna hegemonija kapitalističke klase ispoljava kao mogućnost relativno autonomnog izražavanja pluralnih oblika neposredne (konkretne) interesne reprezentacije, na osnovu kojih se dati sistem proizvodnje društva predstavlja kao prirodno stanje (nasuprot nasilnom nametanju jedinstvene ideološke – religijske, kvazifilozofske itd. – predstave o „idealnom društvu“, u drugim tipovima poredaka).

Sve ove osnovne strukturalne pretpostavke i same počivaju, naravno, na nizu drugih istorijskih preduslova: prevlast robne/profitne proizvodnje, na ubrzanom industrijskom (a zatim „postindustrijskom“) razvoju; takmičarsko interesno predstavljanje, na uspešnoj borbi buržoaske klase za ograničavanje posezanja države u neposredne ekonomske procese, ali i – obratno – za očuvanje autonomije državnih aparata od trajne kontrole posebnih ekonomskih interesa pojedinačnih kapitala (domaćih ili stranih monopola itd.); kulturni pluralizam, na kombinaciji prethodna dva činioca (autonomiji ekonomije od izvanekonomskeg posezanja i države od dominacije ekonomskih monopola), te na borbi protiv religijske ili parareligijske (ideološke) dominacije nad kulturnom sferom itd.

Pošto se u sva tri središnja društvena podsistema pretpostavke za reprodukciju kapitalističkog društva stvaraju kao rezultat dugotrajnih društvenih sukoba različitih aktera – izvansistemskih (kao što su nasledna aristokratija, crkva i sl.) i sistemskih (kao što su posednici državnih aparata, frakcije buržoazije, radnički pokret, „novi društveni pokreti“ itd.) – jasno je da su učinci tih sukoba istorijski trajno promenljivi: oni variraju u jednom društvu tokom vremena i razlikuju se u različitim društvima. Drugim rečima, kao što se raznovrsnost (u veličini, tipu vlasništva, profitnoj stopi itd.) mnogih kapitala tek posrednim putem izražava u jedinstvu Kapitala, uspostavljajući se kao dominantan društveni odnos u okviru jedne zemlje, tako se i „varijante kapitalizma“ (trenutni, istorijsko-specifični ishodi borbi društvenih aktera unutar pojedinih zemalja, ili unutrašnjih i spoljašnjih

proizvodnju planske vrednosti, koja osigurava reprodukciju dominacije ove klase. – Lazić, 1987.

aktera) posredno sjedinjavaju u apstrakciji svetskog kapitalističkog poretka. Odnosno, različiti oblici regulacije unutar svakog od podsistema, kao i odnosi između tih podsistema (ekonomije, politike, kulture), u svakoj su zemlji (u principu) istorijski specifični, i uvek promenljivi.

Postoji, međutim, i granica te varijabilnosti. Nju primarno definiše proizvodnja profita kao središnji ekonomski odnos: kapitalistički društveni poredak postoji tamo gde ta proizvodnja predstavlja dominantan oblik ekonomske reprodukcije, bilo da je reč o autohtonim proizvodnim relacijama, ili o relacijama koje, u globalizovanom svetu, uspostavlja vladajući svetski kapitalistički poredak. Navedena formulacija upućuje na dve specifikacije. Prvo, u zemljama u kojima su još uvek (bili) najrasprostranjeniji pretkapitalistički oblici proizvodnje (u kojima, npr., preteže poljoprivreda namenjena prvenstveno zadovoljavanju vlastitih potreba proizvođača), kapitalistički karakter odnosa nameću strane kapitalističke firme (nekada je to nametanje bila posledica kolonijalne dominacije, i odvijalo se putem pojedinačnog nasilnog podvrgavanja zemalja „trećeg sveta“, a danas je rezultat sveobuhvatnog procesa globalizacije, koji je posle sloma socijalizma zadobio puni svetski karakter²). I drugo, ako je tržišna konkurencija (savršena ili nesavršena) – a to znači opstojnost mnogih kapitala – neophodan uslov profitne proizvodnje, njeni su politički i kulturni „korelati“ – politički i kulturni pluralizam – to samo tendencijski, primarno vezani za središte kapitalističkog poretka. Odnosno, kao i u prethodnom slučaju, politički i kulturni preduslovi reprodukcije Kapitala osiguravaju se, van središnjeg područja, spoljašnjom dominacijom (bez obzira na to da li u pojedinačnim zemljama izvan tog središta postoji politički i kulturni pluralizam).

Ono što je za našu konkretnu temu sada bitno je da konsolidacija kapitalističkog načina proizvodnje društva znači, pored ostalog, to da jačaju pretpostavke njegovog autohtonog utemeljenja (za razliku od spoljašnjeg uslovljavanja). Odnosno, da se uz napredovanje tržišne regulacije, kao glavnog ekonomskog mehanizma, izgrađuju institucionalne i vrednosne osnove za uspostavljanje relativne autonomije državnih aparata, koji se konstituišu i funkcionišu na takmičarskim principima, kao i kulturnog pluralizma, koji omogućava – pre svega – artikulaciju interesa različitih društvenih klasa i slojeva (a na prvom mestu predstavnika različitih frakcija mnogih kapitala).

Konsolidacija kapitalističkog poretka istovremeno znači i konsolidaciju kapitalističke klase (reč je, naravno, o dva procesa koji se međusobno

² Jedva da treba podsećati kako savremeni proces globalizacije često i sam ima neposredno nasilne forme.

uslovljavaju). U skladu s uspostavljanjem relativne autonomije tri podsistema u kapitalizmu, to znači, prvo, da se u svakom od njih formira autonomna grupacija/sloj, koja kontroliše resurse koji čine osnovu za reprodukciju tih podsistema: ekonomske i političke elite, kao i kulturne elite, sastavljene od dve podgrupe – one koja zauzima položaje u kulturnim aparatima, kao i grupe „organskih intelektualaca“ (Gramši), koji idejno oblikuju interese različitih društvenih grupacija. Obrazovanje svih ovih grupacija počiva na konstituisanju institucionalnih pretpostavki te različitih obrazaca njihove reprodukcije (akumulacija ekonomskih i kulturnih resursa; uspeh u političkom takmičenju, koji donosi kontrolu nad organizacijskim/političkim resursima). S tim je neposredno povezano i oblikovanje specifičnih životnih uslova, odnosno obrazaca načina života ovih grupa. Najzad, svi pomenuti procesi moraju biti praćeni i usvajanjem posebnih vrednosnih obrazaca, kojima se legitimišu dominantni društveni odnosi i položaj kako ovih posebnih podgrupa (slojeva) klase tako i njena ukupna društvena dominacija (vladajući način proizvodnje društvenog života). Jedva da treba, na kraju, naglasiti da se svi navedeni procesi odvijaju u suprotnosti (koja je istovremeno nužno komplementarna) sa konstituisanjem drugih – podređenih – društvenih grupacija (klasa, slojeva), te da stoga čine relacione procese (koji su imanentno konfliktnog karaktera, bez obzira na to da li se sukobi pojavljuju manifestno, ili ostaju latentni). Pri tom se konsolidacija dominantnih grupacija postavlja kao određujući činilac, onaj koji uslovljava odgovarajuće oblike konstituisanja potčinjenih grupa (podržavajući ili otežavajući sindikalno organizovanje radnika, npr., ili de/stimulišući pristup obrazovnom sistemu nižim društvenim slojevima, jačajući ili slabeći elemente socijalne države itd.).

Pomenuti procesi konsolidacije novonastajuće (vladajuće) kapitalističke klase u Srbiji tokom poslednjih četvrt veka bili su predmet istraživanja u ovoj i prethodnoj studiji (Lazić *prir.* 2014): dok se u prvoj knjizi analiziralo konstituisanje ekonomski dominantnog sloja nove vladajuće klase, u ovoj je, uz analizu nove političke elite, moguće sumirati i ukupne nalaze o konstituisanju kapitalističke klase. Pošto je o specifičnim uslovima systemske transformacije u Srbiji – odnosno o uspostavljanju elemenata kapitalističkog načina proizvodnje društva – već bilo široko raspravljano na drugim mestima (vidi uvodni tekst u ovoj studiji i, naročito, Lazić 2011), sada će se pažnja usmeriti na proces konsolidacije klase: na formiranje nove političke elite, zatim na oblikovanje kapitalističke klase u celini (posmatrajući uporedo oba sloja klase – političku i ekonomsku elitu) i, najzad, na relacione elemente – konstituisanje vladajuće klase nasuprot drugim (potčinjenim) društvenim grupacijama. Naravno, reč će biti prevashodno

o „svođenju računa“ na osnovu empirijskog materijala, dobijenog istraživanjima izvođenim tokom poslednje dve i po decenije (i pominjanim u prethodnim tekstovima studije).

2. Oblikovanje političke elite kao sloja nove kapitalističke klase u Srbiji

Sistemska preobražaj dotadašnjih socijalističkih poredaka u Evropi počeo je, kao što je poznato, institucionalizacijom višepartijskog političkog sistema, posle masovne pobune pretežno srednjih slojeva, koja se odigrala skoro simultano u više zemalja (Berend 2001, Longvort 2002). Formirana na tim novim institucionalnim osnovama, pluralistička politička elita je, na temelju spolja nametanih neoliberalnih principa (oblika regulacije kapitalističke reprodukcije, u to vreme – u periodu ubrzanog napredovanja globalizacije – karakterističnog za zemlje centra), sprovela ubrzanu privatizaciju ekonomskih resursa, pa je tako uspostavila institucionalne pretpostavke i za konstituisanje sloja kapitalističke klase koji kontroliše te resurse (ekonomske elite). Tako je „kapitalizam bez kapitalista“ (Eyal, Szelenyi and Townsley 1998) predstavljao u istočnoj Evropi kratku epizodu, tokom koje su postavljene osnove za reprodukciju kako Kapitala tako i mnogih kapitala, ekonomskog, političkog i kulturnog podsistema kao strukturno jedinstvenih, ali istovremeno, pojavno, relativno međusobno autonomnih entiteta, kao i kapitalističke klase u celini, te njenih osnovnih slojeva.³

I u Srbiji je, na prvi pogled, politički preobražaj prethodio ekonomskom: legalizovanje višestranačkog sistema zbilo se 1990. godine, a proces svojinske transformacije (sa odgovarajućim nastankom privatno-vlasničkog sloja kapitalističke klase) odvijao se usporeno tokom narednih decenija.⁴ Razlika u odnosu na glavninu evropskih postsocijalističkih zemalja ovde se, naravno, ne iscrpljuje u tome što se glavnina svojinske transformacije

³ U različite stepene „kontinuiteta“ između nekadašnje nomenklature i nove klase te njenih frakcija, kao ni u zajedničke i istorijski specifične momente sistemskog preobražaja u različitim zemljama, s obzirom na „zavisnost od pređenog puta“, ali i na homogenizujuće globalizacijske pritiske, ovde se neće ulaziti. Među velikim brojem relevantnih studija, neka sada budu pomenute samo sledeće: o kadrovskoj vezi ranije nomenklature i nove klase u različitim zemljama vidi Szelenyi and Szelenyi 1995; o opštim i posebnim karakteristikama političkih preobražaja u različitim istočnoevropskim zemljama vidi Linc i Stepan 1998. i Berend 2001; o uticaju specifično-istorijskih i opštih/spoljašnjih/globalizacijskih (aktuelnih) činilaca vidi Dobry ed. 2000.

⁴ Doduše, reformske zakone u ekonomskoj oblasti, kojima je legalizovana i legitimizovana privatizacija, počela je da donosi socijalistička vlada A. Markovića još krajem osamdesetih (Zec i Živković 1997; slično važi i za Mađarsku itd. – Linc i Stepan 1998),

odvijala nesrazmerno duže (iako ni sama ta dužina nije beznačajna za način oblikovanja i rezultate procesa sistemskih promena). Izvorište svih specifičnosti kapitalističkog preobražaja Srbije jeste činjenica da je promene punu deceniju kontrolisala (i sprovođila u vlastitom interesu) dotadašnja nomenklatura.

Pošto su socio-ekonomske (uključujući institucionalne) karakteristike društvenih promena tokom poslednjih 25 godina bile detaljnije analizirane u prethodnoj studiji (Lazić *prir.* 2014; za institucionalne promene u ekonomiji vidi više u Uvalić 2012), sada će se pažnja obratiti na političke procese. Kao što je u odgovarajućim priložima isticano (vidi Uvod i tekst Jovanović, Radović, Marković), nominalni politički pluralizam nije u Srbiji tokom devedesetih osiguravao realizaciju liberalnih principa političkog takmičenja i, na taj način, reprezentaciju interesa posebnih društvenih grupa (prvenstveno onih u okviru nastajuće buržoazije). Različitim legalnim, polulegalnim i nelegalnim mehanizmima, pripadnici dotadašnje nomenklature, organizovani u SPS, obezbeđivali su sebi kontinuiranu političku dominaciju. „Izborni autoritarizam“, koji je prvenstveno služio kao politički instrument za omogućavanje konverzije organizacionih/političkih resursa u privatne ekonomske resurse, sprečavao je i razdvajanje ekonomskog i političkog podsistema, pa bi se, sasvim uslovno („dosetkarski“), moglo reći da je u Srbiji, za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja u tom periodu, na delu bio proces konstituisanja „kapitalista bez kapitalizma“. Neposredna posledica ovakvog toka promena, u političkom podsistemu, kao što je pokazivano, bila je stvaranje podeljene i fragmentisane elite, a u političko-ekonomskoj sferi podređenost ekonomske elite političkoj.

Masovna društvena akcija u 2000. godini, kao posledica dugotrajne ekonomske krize i rastućeg nezadovoljstva srednjih slojeva, postepenog jačanja sloja kapitalističke klase, koji kontroliše ekonomske resurse (nove ekonomske elite), kao i pasivizacije nižih društvenih slojeva koji su činili oslonac vlasti SPS tokom devedesetih, ukinula je kontrolu jedne uske grupacije nad političkim podsistemom, tako da se tokom naredne decenije tri – za kapitalističko društvo – konstitutivna elementa tog podsistema sve više međusobno usklađuju: višestranačka institucionalna struktura, liberalne vrednosne orijentacije i praktično ponašanje pripadnika političke elite (njihovo delatno prihvatanje pluralističkih „pravila igre“). Učvršćivanje institucionalnih pretpostavki (slobodno formiranje i delovanje političkih stranaka, bazično nesporne izborne procedure, autonomni kontrolni

s tim da taj proces ni do danas nije dovršen, barem prema preovlađujućem ideološkom stanovištu.

mehanizmi, slobodan pristup stranaka javnosti itd.) znači da se formiraju stabilne strukturalne osnove za konstituisanje političke elite kao relativno autonomnog sloja kapitalističke klase.⁵ To učvršćivanje, koje istovremeno podrazumeva i stabilizaciju nezavisnog pravnog poretka – „pravne države“ – znači i da se osiguravaju temelji za autonomiju ekonomski dominantnog sloja klase (buržoazije) od države, odnosno od političke elite.

Učinci stabilizacije te strukturalne osnove praćeni su u ovoj studiji na različitim planovima. Uspostavljanje korektnih takmičarskih pravila izbornog procesa i uverenje da će se ona poštovati u dužem periodu (a to znači verovatnoća da će izborni uspeh u takmičenju osigurati zauzimanje političkih položaja, odnosno mogućnost promene stranke na vlasti), omogućava profesionalizaciju političke elite. Već ovlašni pogled na rukovodeće kadrove naj snažnijih stranaka u Srbiji pokazuje da se radi o grupaciji koju karakteriše višedecenijsko „bavljenje“ politikom, u čiji sastav nije unelo značajne promene (izuzimajući sam vrh SPS-a, kao i delovanje bioloških činilaca) ni rušenje Miloševićevog režima i radikalna promena načina funkcionisanja političkog poretka (postepeni preobražaj „izbornog autoritarizma“ u – barem na prvi pogled sve čvršće ukorenjenu – liberalnu demokratiju). Naravno, uspostavljanje principa periodične promene grupacije na vlasti, kao posledice izbornih uspeha, vodilo je i ubrzanju promene kadrovske sastava na nižim elitnim položajima, što je naročito došlo do izražaja posle izbornog uspeha SNS 2012. godine.

Ono što se, međutim, učvršćuje, bez obzira na fluktuacije na hijerarhijski nižim nivoima političke elite, jeste njeno međugeneracijsko i unutargeneracijsko odvajanje od nižih društvenih klasa/slojeva. Za razliku od socijalističkog poretka, u kojem je legitimacijski uslovljen uspon iz nižih društvenih klasa/slojeva u nomenklaturu bio trajno (u sve manjoj meri, ali sistemski nužno) prisutan, a porodično prenošenje povlašćenog položaja u većim razmerama sistemski onemogućeno, u konsolidovanom kapitalističkom poretku za regrutovanje političke elite iz nižih klasa/slojeva postavljaju se snažne prepreke, a uklanjaju se prepreke za klasnu samoreprodukciju. Kao što su istraživački nalazi pokazali, međugeneracijski uspon iz hijerarhijski

⁵ Da je reč o tekućem procesu formiranja stabilnih struktura, a ne o njihovom definitivnom učvršćivanju, svedoči postizborna kampanja opozicionih stranaka, posle poraza na parlamentarnim izborima 2016. godine. Celokupna izborna procedura dovođena je u pitanje, na osnovu nepravilnosti na petnaestak izbornih mesta, da bi svi prigovori iščezli, kada su ponovljeni izbori na tim mestima omogućili jednoj od stranaka da, na osnovu par stotina glasova, „preskoči“ izborni cenzus (i to zahvaljujući „prelivanju“ glasova drugih opozicionih stranaka). Spremnost „demokratski“ orijentisanih aktera da bez ozbiljne argumentacije delegitimišu formalne procedure radi trenutnog interesa jasno ukazuje na još uvek slabo ukorenjen liberalno-demokratski politički poredak u Srbiji.

nižih društvenih grupacija u političku elitu je, u periodu 1989–2015. godine, opao sa oko dve trećine na jednu četvrtinu pripadnika, a unutargeneracijski uspon se sa jedne desetine sveo na pojedinačne primere. Jačanje društvenog jaza između viših i nižih klasa/slojeva, uz relativnu stabilnost političke karijere (u zavisnosti od unutarstranačkog i međustranačkog takmičarskog uspeha), čini osnovu za kadrovsku stabilnost političke elite kao dela kapitalističke vladajuće grupacije. Ta stabilnost, dalje, omogućava jačanje drugih strukturalnih pretpostavki za konstituisanje ovog sloja kapitalističke klase, a to je u prvom redu uspostavljanje posebnog načina života grupe.

Privilegovani životni uslovi osnova su posebnog načina života pripadnika vladajuće grupacije. Na ovom planu, istraživački su utvrđene značajne promene ekonomskog statusa političke elite. Kontrola nad ukupnim resursima društva, koju je nomenklatura imala u socijalizmu, osiguravala je najviši ekonomski položaj tek manjem broju (jedva trećini) njenih pripadnika. Pri tom su i u njihovom slučaju postojale ozbiljne prepreke za akumulaciju bogatstva, jer je visok ekonomski status počivao uglavnom na privilegijama „u naturi“, kao i za međugeneracijski prenos bogatstva, zbog vezanosti privilegija za aktivno obavljanje uloge (Lazić 1987). Već u prvih nekoliko godina systemske transformacije, tokom devedesetih, međutim, ekonomski položaj pripadnika političke elite se popravlja, kako pojedinačno tako i grupe u celini, da bi do danas oba procesa izrazito uznapredovala. Na svakoj dimenziji tog položaja – s obzirom na prihode, imovinu i potrošnju, kao i na ukupan ekonomski položaj – pripadnici političke elite grupisani su u najvišim kategorijama (ili se toj kategoriji ubrzano približavaju, kada je o imovini reč). To ne samo da znači da je uznapredovao proces formiranja posebnog – privilegovanog – ekonomskog statusa ove grupacije (kojim se ona približava pripadnicima ekonomske elite, i značajno diferencira u odnosu na druge društvene klase/slojeve – o čemu će biti kasnije reči) nego i da ona sama postaje znatno homogenija u tom pogledu. Rastuća diferencijacija u odnosu na druge, hijerarhijski niže društvene grupacije i unutrašnja homogenizacija ekonomskog položaja pripadnika političke elite, povezane sa mogućnošću permanentne akumulacije privatnog bogatstva⁶ i njegovog

⁶ Ovde se ne može ulaziti u pitanje načina sticanja bogatstva – u to da li je ono posledica legalnih, paralegalnih, ili nelegalnih aktivnosti – jer o tome ne postoje istraživački, a ni neki drugi, pouzdani, sistematski prikupljeni podaci. U jednoj rečenici: stabilizacija kapitalističkog poretka znači, između ostalog, i to da sticanje ekonomskih dobara koje pripadnike elite čini značajno bogatijim u odnosu na pripadnike nižih društvenih klasa/slojeva, sve više počiva na legalnim mehanizmima (odnosno, implicira da se, u meri u kojoj jača pravni poredak, smanjuje mogućnost njihovog nelegalnog bogaćenja; naravno, svakodnevni primeri iz zemalja razvijenog zapada svedoče da je to smanjivanje mogućnosti tendencijsko, ali bez konačnog „pozitivnog“ ishoda).

međugeneracijskog transfera, predstavljaju sistemske razlike između socijalističke nomenklature i političke elite u okvirima kapitalističkog poretka, kada je reč o ovoj dimenziji klasnog konstituisanja.

Nažalost, o ostalim elementima načina života ove grupacije podaci nisu prikupljeni i to ostaje praznina koju će u budućnosti biti neophodno popuniti, ako se želi celovita slika o konstituisanju političke elite kao dela nove kapitalističke klase. Stoga će se preći na sumiranje nalaza o vrednosnim orijentacijama pripadnika grupe, jer je prihvatanje pogleda na svet kojim se dominantni društveni odnosi tumače kao „prirodni“ – jedino mogući i ujedno najpoželjniji – takođe neophodna pretpostavka konstituisanja i nesmetanog reprodukovanja vladajuće grupacije (i poretka u celini). Raniji istraživački podaci pokazali su da je tokom poslednjih godina socijalističkog poretka sistemska normativno-vrednosna disonanca (podržavanje vrednosnih obrazaca suprotstavljenih preovlađujućem normativnom poretku) bila izrazito prisutna upravo među pripadnicima nomenklature (kao i srednjeg stručnjačkog sloja): uz socijalističke vrednosne orijentacije, oni su u značajnoj meri zastupali i liberalne orijentacije, karakteristične za kapitalistički poredak, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi (prodemokratske i protržišne vrednosti). To je značilo, kao što je ranije objašnjeno (vidi tekst Pešić, Svilanović), da je nomenklatura u to vreme na subjektivnom planu već bila „pripremljena“ da započne zamenu krizom uzdrmanog socijalističkog poretka novim, kapitalističkim. Naravno, uz disonancu se logično pojavljivala i vrednosna nekonzistentnost, pošto su neke vrednosti – kao što su davanje prednosti kolektivnim interesima nad individualnim, ili kolektivnom vlasništvu nad privatnim – bile konstitutivne ne samo za tada vladajući sistem odnosa nego su bile ukorenjene u tradicionalističkim oblicima društvenosti, karakterističnim za zakasnelu modernizaciju na ovim prostorima.

Moglo bi se očekivati da je uvođenje novih – kapitalističkih – oblika društvene regulacije (novog normativnog poretka) od strane dotadašnje nomenklature, koja je prethodno u značajnoj meri već bila usvojila i novi vrednosni sistem, dovelo do radikalnog smanjivanja kako normativno-vrednosne disonance tako i vrednosne nekonzistentnosti političke elite. Međutim, iako su vrednosne promene u ovom smeru zabeležene, one nisu bile ni očekivano snažne ni jednoznačne.

Pre svega, u „drugoj fazi“ sistemskih promena – nakon deblokiranja transformacije uklaňanjem Miloševićevog režima – većina pokazatelja vrednosnih orijentacija u političkom i ekonomskom podsistemu upućivala je na rast liberalizma među pripadnicima političke elite, i to u meri koja ga je činila nesumnjivo većinskom orijentacijom. Radi boljeg razumevanja

dobijenih istraživačkih rezultata, ovde treba imati u vidu nekoliko istorijskih činilaca. Vrednosni okviri koje su podržavali pripadnici političke elite koji su došli na vlast posle 2000. godine (i koji su činili većinu u ovoj grupaciji) konstituisali su se nasuprot poretku i oblicima njegove legitimacije iz prethodnog perioda blokirane transformacije, koji je u mnogim političko-ekonomskim elementima bio neliberalan. Tako se Srbija u ovom razdoblju našla u onim istorijskim okvirima u kojima je istočna Evropa bila, približno, desetak godina ranije, kada su kapitalističku reorganizaciju društva potpuno nekritički prihvatili kako elita tako i velika većina stanovništva. Uz to, početkom dvehiljaditih izgledalo je da neoliberalni obrasci regulacije kapitalizma omogućavaju ubrzani ekonomski rast, a da će široko uključivanje zemlje u svetski političko-ekonomski poredak osigurati spoljašnju pomoć neophodnu za takav rast (kao što se devedesetih dogodilo u većini evropskih postsocijalističkih zemalja).

Desetak godina kasnije, mnoge od navedenih pretpostavki značajno su se izmenile. Novi političko-ekonomski poredak u Srbiji („deblokirana sistemska transformacija“ – Lazić 2011) nije doneo očekivano ubrzanje ekonomskog oporavka, ali jeste podstakao procese socijalne diferencijacije, karakteristične za postsocijalističku transformaciju, koji su – raščaravajući iluzije o dostizanju zapadnog životnog standarda – bitno umanjili podršku stanovništva sistemskim promenama. Pri tom, otvaranje prema svetu nije bilo uzvraćeno priželjkivanim obimom pomoći spolja, i to zbog smanjenja interesa za regiju, ali i resursa za ove namene. I, verovatno najvažnije, globalna ekonomska kriza 2008. duboko je potkopala neoliberalnu ideologiju, kako na svetskom tako i, doduše u manjoj meri, na lokalnom planu, a s njom i podršku do tada preferiranim oblicima regulacije, i to ne samo u ekonomiji već, posledično, i u politici, o čemu svedoči snažan uspon stranaka radikalne desnice i populističkih pokreta u Evropi (Kriesi, Papas eds. 2015). U tim okolnostima, a posle izbornog uspeha SNS 2012. godine i odgovarajućih promena u sastavu političke elite, istraživački nalazi o promenama vrednosnih orijentacija njenih pripadnika u smeru opadanja podrške liberalnim vrednostima postaju samorazumljive. Doduše, ni te promene, iako ukazuju na rast (unutarsistemske) normativno-vrednosne disonance i vrednosne nekonzistencije ove grupe, nisu jednoznačne.

Kada je reč o političkom liberalizmu, promene su najizraženije u slučaju (ponovnog) davanja primata kolektivnim interesima u odnosu na individualne (što je u skladu s već pominjanom, duboko ukorenjenom, tradicionalističkom orijentacijom na ovim prostorima, a nije nužno u suprotnosti s polu/periferijskim oblicima kapitalističke političke regulacije). Istraživački nalazi su pokazali, pri tom, da je deo političke elite koji je na

položaj dospelo posle pobe SNS na izborima glavni nosilac ove orijentacije (vidi tekst Petrović, Radoman). Drugi pokazatelji ne svedoče o izraženijem opadanju liberalizma, a jedan od njih, veoma važan – o neophodnosti nezavisnog sudskog sistema – ukazuje na rast ove orijentacije. U slučaju ekonomskog liberalizma, rast normativno-vrednosne disonance i vrednosne nekonzistencije tokom poslednje decenije je takođe uočljiv, a zahvata čak i odnos prema osnovnoj kategoriji kapitalističkog poretka – privatnom vlasništvu – iako je ono i dalje poželjniji oblik od kolektivnog. Prema ulozi države kao ekonomskog regulatora primetan je ambivalentan odnos. S jedne strane, podržava se klasičan neo/liberalni iskaz o nužnoj nezavisnosti privatnog kapitala od države, ali se, s druge strane, prihvata i intervencionistička uloga države u ekonomiji, koja se tokom višegodišnje i duboke svetске ekonomske krize, nasuprot neoliberalnoj ideologiji, ponovo nametnula kao neizbežna.

Rečju, politička elita u Srbiji, koja je – kao sloj kapitalističke klase (čiji kadrovski sastav fluktuiru u zavisnosti od ishoda pluralističkog takmičenja, u okviru nestabilizovanog višestranačkog sistema i izražene fragmentacije elite) – još uvek u formativnoj fazi, a suočena je s aktuelnom opštom, svetskom, krizom kapitalističkih regulacionih mehanizama – ekonomskih i političkih – nije uspela da trajnije učvrsti vrednosne obrasce koji su u skladu s dominantnim oblikom društvenih odnosa, iako ih u osnovi prihvata. Stoga se može zaključiti da je vrednosna konsolidacija ovog sloja kapitalističke klase i dalje u toku, a da će na njene ishode i u ovom slučaju u najvećoj meri uticati procesi promene oblika kapitalističke regulacije u centralnim kapitalističkim područjima.

Prethodni zaključak, o još uvek tekućem procesu oblikovanja vrednosnih obrazaca pripadnika političke elite, koji nisu u celini dovedeni u sklad s novim normativnim poretkom, potvrđuju uvidi u njihovu klasnu samopercepciju (vidi prilog Poleti, Vukelić, Lazić). Većina pripadnika ovog sloja odredila je vlastiti položaj kao srednje-klasni, kao i pripadnici srednjih i prelaznih slojeva, a za razliku od ekonomske elite, koja sebe pretežno situira unutar više srednje klase. Ipak, značajan broj pripadnika političke elite – nešto više od trećine njih – takođe je sebe smestio unutar više srednje klase, pa se po tome ovaj sloj razlikuje od svih klasa/slojeva nižih na hijerarhijskoj lestvici, i približava se ekonomskoj eliti. Ambivalentnost u klasnoj samopercepciji potiče, s jedne strane, od toga što je znatan broj pripadnika grupe, koji su se u elitu uzdigli iz srednjih slojeva, svoj sadašnji status tek odskora stekao. S tim je povezana i „mimikrijska“ ideološka orijentacija, koja se nameće u društvenom okruženju još uvek prožetom tradicionalnim egalitarizmom, prema kojem se za svaki oblik materijalnog

bogatstva – stečenog ne samo unutar političke sfere nego čak i ekonomske – smatra da je nelegalnog porekla i nelegitiman. Ipak, s druge strane, jasno izdvajanje percepcije vlastitog klasnog položaja znatnog dela grupe od samopercepcije pripadnika srednjih i nižih klasa/slojeva, kao i njihova bliskost s ekonomskom elitom, pokazuju da se uverenje o legitimnosti ekonomski povlašćenog položaja političke elite postepeno širi. A približavanje stvarnih odnosa i njihovog ideološkog predstavljanja svedoči o jačanju ukupnog dominantnog položaja ovog sloja, odnosno o napretku procesa njegove ukupne društvene konsolidacije kao dela vladajuće grupacije.

Naravno, ne smeju se zanemariti ni činjenice koje upućuju na zaključak da se konsolidacija političke elite u Srbiji susreće sa značajnim preprekama. Očigledan je raskorak između institucionalizovane liberalne strukture političkog sistema i faktičkog ponašanja političkih stranaka. To se, kao što je pomenuto, najjasnije videlo prilikom poslednjih parlamentarnih izbora, 2016, kada su opozicione stranke – nezadovoljne ishodom – optužile SNS za masovnu izbornu krađu (iako su njihovi predstavnici bili zastupljeni u celokupnim kontrolnim izbornim mehanizmima). Posle marginalne korekcije rezultata na ponovljenom glasanju, međutim, mnoge od njih izrazile su spremnost da uđu u koalicionu vlast sa SNS (iako bi ta vlast, na osnovu prethodne kritike, morala da bude smatrana nelegitimnom). Rečju, politička elita u Srbiji je u značajnoj meri još uvek fragmentisana, a kada se tome doda kontinuirano prisustvo izrazito snažnih elemenata lične vlasti, koji se održavaju bez obzira na promene stranaka, odnosno njihovih vođa koji zaposedaju aparate vlasti (Milošević, Koštunica, Đinđić, Vučić), jasno je da su dezintegracioni procesi unutar grupe i dalje snažni (o čemu svedoče i izražene promene sastava nižih nivoa elite nakon izbora u kojima se menjaju stranke koje zaposedaju republičku vlast).

Dezintegracione tendencije unutar političke elite, koje su rezultat njezne fragmentacije, pojačava to što snažni i ideološki radikalni unutarelitni sukobi generišu populističku mobilizaciju stanovništva. To znači da delovi ove elite ne nastoje da primarno zastupaju međusobno konkurentske – ali u osnovi komplementarne – interese različitih grupacija unutar drugog sloja kapitalističke klase, ekonomske elite (čiji su interesi, na širem planu, komplementarni i interesima političke elite), već su, kako bi dobili podršku osiromašenog stanovništva radi očuvanja vlasti, spremni da potkopavaju osnovne principe samog kapitalističkog načina proizvodnje (vođeći, na primer, medijske kampanje, ali i pokrećući problematične sudske procese, protiv istaknutih članova ekonomske elite, koje posprdno nazivaju „tajkunima“ i tako ih delegitimišu kao pripadnike buržoaske klase). Dominacija populističkog tipa masovne političke mobilizacije, kojoj u osnovi stoji

„princip vođe“, u međunarodnom okruženju opterećenom ekonomskom i političkom krizom (sa sličnim političkim tendencijama), suočava konsolidaciju liberalnog političkog poretka, pa tako i oblikovanje konsenzualne političke elite, u okvirima još uvek nestabilizovanog kapitalističkog poretka u Srbiji, sa izazovima koji su često snažniji od činilaca (objektivnih i subjektivnih) koji bi mogli da ih prevaziđu.

3. Politička i ekonomska elita u Srbiji: oblikovanje nove kapitalističke klase

Prethodni nas pasus vodi do drugog pitanja na koje u ovom završnom tekstu treba odgovoriti, a koje se odnosi na međusobne relacije dva sloja nastajuće kapitalističke klase u Srbiji: političke i ekonomske elite (pri tom, neka još jednom bude naglašeno: analiziraju se samo oni odnosi koji su bili predmet empirijskih istraživanja, odnosno o kojima postoji sistematska pouzdana informacija). Uopšteno gledano, ono što ova dva sloja „ujedinjuje“ u zajedničku grupaciju jeste činjenica da oni kontrolišu dva ključna resursa, neophodna za reprodukciju kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života, organizacijske/političke i ekonomske resurse. To zajedništvo, kojem je u osnovi održavanje uslova za proizvodnju Kapitala, u svakodnevnom funkcionisanju mnogih kapitala – za koje je, kao što je navođeno, neophodno principijelno razdvajanje političkog od ekonomskog podsistema – u empirijskoj realnosti ispoljava se u obliku podele na dve grupacije (sloja), podvrgnute različitim mehanizmima reprodukcije, razvijenim unutar dva različita institucionalna sistema: liberalno-demokratskog takmičarskog političkog poretka i univerzalno-tržišnog privatno-vlasničkog ekonomskog poretka. Ovde nema prostora za razradu elemenata kojima se ova dva podsistema međusobno podržavaju, preklapaju ili razlikuju već će se samo rekapitulirati istraživački nalazi koji upućuju na to po čemu su dva sloja klase međusobno bliska, a po čemu se razlikuju, te da li tokom konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji dolazi, i u kojoj meri, do njihovog strukturalnog približavanja (o njihovoj diferencijaciji u odnosu na druge društvene klase/slojeve biće kasnije više reči).

Kontrola nad ključnim resursima društvene reprodukcije čini izvor posebnog položaja koji zauzima celina kapitalističke klase, a taj položaj se najjednostavnije može opisati kao povlašćen u odnosu na sve druge grupacije. S druge strane, dostizanje posebnog/povlašćenog položaja ove klase u celini – kojim se nadilaze nužne unutrašnje razlike – u odnosu na druge klase/slojeve, pokazatelj je njene klasne konsolidacije. U ranijim odeljcima ovog teksta samo su fragmentarno bili predstavljani uporedni podaci o

regrutaciji, ekonomskom položaju i vrednosnim orijentacijama pripadnika političke i ekonomske elite, koji svedoče o tome u kojoj meri ova dva sloja dele zajednička obeležja jedinstvenog klasnog položaja. Sada ćemo se tim podacima posvetiti na sistematičniji način.

U ranijim studijama (Lazić 1987; Lazić 2011) pokazano je da je nomenklatura u prvim decenijama socijalističkog poretka bila regrutovana iz svih društvenih slojeva, a da je, tokom vremena, njena regrutacijska osnova postepeno sužavana – snažnije unutargeneracijski nego međugeneracijski – na pripadnike posredne klase (slojeve stručnjaka i nižih rukovodilaca). Ovo sužavanje je, pri tom, više zahvatalo ekonomsku elitu nego političku, koja je nastavila da apsorbuje izvestan broj pripadnika/potomaka nižih klasa/slojeva iz legitimacijskih razloga. Pa ipak, uprkos tim razlikama, osnovna tendencija u pogledu regrutacijskih obrazaca za oba sloja nomenklature ostala je jedinstvena: principijelna međugeneracijska i unutargeneracijska otvorenost, ograničena primarno na srednje slojeve, što je osiguravalo rastuću homogenost vladajuće klase s obzirom na društveno poreklo (iako je ta homogenost nužno ostala trajno nepotpuna).

Potpuna kontrola systemske transformacije u Srbiji od strane ranije nomenklature tokom devedesetih osiguravala je visok stepen homogenosti nastajuće vladajuće klase u tom periodu, jednostavno tako što je glavnina njenih pripadnika zadržala elitne političke položaje, ili konvertovala organizacijske/političke resurse u privatno vlasništvo. Uz to, deo nove ekonomske elite, koji se na položaje uspinjao drugim sredstvima (preduzetničkim uspehom, ili korišćenjem paralegalnih i nelegalnih metoda u uslovima rata, međunarodne izolacije i raspada pravnog poretka – vidi Lazić *prir.* 2000), poticao je, takođe, prvenstveno iz srednjih slojeva, pa se nije strukturalno razlikovao od nekadašnjih pripadnika nomenklature. Tokom vremena, međutim, došlo je do značajnih promena u mehanizmima regrutacije kako pripadnika dva sloja tako – posledično – i kapitalističke klase u celini. Slom Miloševićevog režima doveo je do početnog jačanja liberalnih principa političkog takmičenja za elitne položaje, što je uslovalo i dve masovnije promene u sastavu političke elite: prvo, neposredno posle izbora 2000, a zatim i posle uspona na vlast SNS 2012. godine (ali i 2016, na pokrajinskom i lokalnom nivou). S druge strane, ubrzani proces tržišne transformacije ekonomije jačao je privatno-svojinski karakter društvenih odnosa u ovom podsistemu, s nasleđivanjem vlasništva kao najvažnijim oblikom međugeneracijskog transfera resursa. Očigledno je da ta dva regrutacijska principa, u dva podsistema, vode do drugačijih uslova za uspon, odnosno položajnu reprodukciju pripadnika političke i ekonomske elite: nasleđivanje privatnog vlasništva osigurava međugeneracijsko prenošenje položaja pravnim

mehanizmima, dok takva „zaštita“ položaja za pripadnike političke elite ne postoji.

Međutim, faktičke razlike u regrutaciji pripadnika dva sloja kapitalističke klase manje su nego što bi se moglo pretpostaviti na temelju teorijskih izvođenja! Pođe li se od „lakšeg“ primera, unutargeneracijskog kretanja, empirijski se pokazuje da je za pripadnike obe elite karakteristična slična putanja: početni položaj u njihovoj „karijeri“ je unutar srednjih slojeva, a zatim sledi postepen uspon do elitnih položaja. Osnovni razlog te sličnosti leži u potrebi da se naslednik privatne firme prethodno obuči za upravljanje, što se postiže prvo formalnim školovanjem, a zatim sukcesivnim obavljanjem stručnih, pa sve viših rukovodećih poslova u firmi (vidi o tome za ekonomsku elitu u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama u Lazić, Lazić *prir.* 2014). Naravno, takvo postepeno napredovanje praktično je neizbežno za pripadnike političke elite. Po tome, izgleda kao da bi se razlika u obrascima unutargeneracijske pokretljivosti sastojala u tome što bi konačan uspeh privatnih naslednika bio skoro zagaranтован (poseduju li barem prosečne sposobnosti, i ako firma opstane na tržištu), dok je uspon u političku elitu po definiciji neizvestan. No, uzmu li se u obzir samo aktuelni pripadnici dve elite, pokazuje se da su njihovi regrutacijski obrasci jedinstveni pre svega na osnovu toga što su obe grupacije u najvećoj meri „zaštićene“ od prodora pojedinaca koji bi karijeru započeli na nižim društvenim položajima (za političku elitu je taj broj smanjen od vremena socijalizma sa četvrtine na desetinu, dok je kod ekonomske elite 2012. njihovo učešće bilo čak nešto veće: 15% – vidi Lazić, u Lazić *prir.* 2014: 78).

Kod međugeneracijske pokretljivosti, empirijski nalazi se – nasuprot očekivanjima – takođe ne razlikuju značajno. Opadanje (s tri četvrtine na trećinu) učešća uspona potomaka nižih društvenih klasa/slojeva među pripadnike političke elite od socijalističkog do najnovijeg perioda je vidno, ali još uvek nije dovelo do neprelaznog jaza. No, s obzirom na vremenski (generacijski) pomak, jasno je da se i ovde radi prvenstveno o učincima socijalističkog poretka, koji je omogućavao velikom broju pojedinaca iz nižih klasa/slojeva da steknu visoko obrazovanje, a onda se usmere na političku karijeru. Kod mlađih pripadnika ove elite može se očekivati dalji značajan pad mogućnosti za međugeneracijsko prevaljivanje većih distanci unutar socijalne hijerarhije. Uz to, može se uočiti i osetno povećanje (u odnosu na socijalizam) učešća potomaka viših slojeva u političkoj eliti, što njihove obrasce pokretljivosti ponovo sasvim približava obrascima regrutacije ekonomske elite. Rečju, u odnosu na socijalistički poredak, kao i na početne godine systemske transformacije, pokazuje se da obrasci regrutovanja ekonomske i političke elite dobijaju nova – zajednička – obeležja, od kojih je

najznačajnije radikalno opadanje šansi za uspon iz nižih klasa/slojeva na elitne položaje, odnosno snažan rast uticaja porodičnog porekla na klasnu reprodukciju.

Promene ekonomskog položaja pripadnika političke i ekonomske elite još snažnije ukazuju na proces konsolidacije kapitalističke klase u Srbiji. U socijalizmu su pripadnici oba sloja nomenklature povlašćeni status osiguravali prvenstveno na osnovu privilegija, vezanih za zauzimanje komandnih položaja. Dok su im privilegije donosile jasnu ekonomsku prednost u odnosu na druge društvene klase/slojeve, ta prednost nije bila izrazito velika, pošto je većina pripadnika oba sloja zauzimala srednji položaj na indeksu materijalnog položaja (dok je glavnina preostalih bila na višem-srednjem položaju). Pri tom su pripadnici političke elite imali nešto viši ekonomski status od pripadnika ekonomske elite, u skladu s hijerarhijom komandnih uloga unutar nomenklature (vidi Lazić 1994: 73). Slom socijalizma i potiskivanje egalitarne ideologije, na kojoj je počivalo ograničavanje ekonomskih nejednakosti, doneli su radikalne promene u distribuciji ekonomskih dobara: privatno vlasništvo podrazumeva neograničenu mogućnost akumulacije bogatstva, a ekonomske nejednakosti proglašavaju se glavnim instrumentom privrednog rasta. Kao i u drugim postsocijalističkim zemljama, sistemska transformacija je u Srbiji dovela do dramatičnog rasta nejednakosti, tako što je ekonomska elita prigrabila veliki deo društvenog bogatstva i nesmetano ga dalje uvećavala, dok je većina pripadnika nižih društvenih klasa/slojeva – naročito tokom devedesetih – dospela do granice siromaštva, ili ispod nje (Lazić *prir.* 1994; Lazić *prir.* 2000).

I dok se bogaćenje ekonomske elite u okviru kapitalističkog poretka u principu predstavlja kao legitimno, ekonomski status pripadnika političke elite trebalo bi da je podložan javnoj kontroli i ograničenjima (jer se zasniva na javnim fondovima, odnosno na državnom budžetu). Iz toga bi sledilo i da se ekonomski položaj dva sloja kapitalističke klase u principu mora razlikovati, s nesumnjivom prednošću ekonomske elite. Nalazi naših istraživanja samo delimično potvrđuju takva očekivanja. Pre svega, kada je reč o ekonomskoj eliti, ekonomski status njenih pripadnika u Srbiji veoma je brzo prevalio put od povlašćenog do ekskluzivnog: već 2003. njih skoro 3/4 dospelo je u kategoriju visokog položaja, da bi se do 2012. u njoj našli praktično svi (Manić, Mirkov 2014: 63). Kod pripadnika političke elite, kao što je pokazano (vidi prilog Manić, Mirkov u ovoj studiji), proces je tekao nešto usporenije, ali je imao identičan karakter: u kategoriji visokog položaja nalazila se krajem socijalizma trećina njih, 2003. godine polovina, a sada ih je u toj kategoriji više od 4/5. Naravno, ovaj nalaz ne treba tumačiti tako da implicira jednakost bogatstva kojima raspolažu pripadnici dva sloja, već se

ovde radi o tome da se oni po svom ekonomskom statusu bitno razlikuju od pripadnika ostalih društvenih klasa/slojeva. Drugim rečima, raspodela materijalnog bogatstva u Srbiji postala je takva da su pripadnici dva sloja kapitalističke klase međusobno dovoljno bliski prema ekonomskom položaju, da bi se kao celina razlikovali od svih ostalih grupacija. U tom smislu, konsolidacija kapitalističke klase u sferi raspolaganja materijalnim dobrima odmakla je u značajnoj meri tokom poslednjih dvadesetak godina.

Razmatranje konsolidacije kapitalističke klase na planu vrednosnih orijentacija (koje omogućavaju legitimisanje osnovnih principa reprodukcije vladajućih odnosa u ekonomskom i političkom podsistemu) mora imati u vidu jednostavne polazne osnove. Ovde konsolidacija znači to da raste prihvaćenost onih vrednosnih orijentacija koje podržavaju osnove kapitalističkog sistema (privatno-vlasnički zasnovanu proizvodnju kapitala, relativnu autonomiju države kao regulatora reprodukcije mnogih kapitala, uz liberalni princip pluralističkog takmičenja za političke položaje itd.). Istovremeno, upravo zbog relativne međusobne autonomije političkog i ekonomskog podsistema, i specifične uloge koju u regulaciji ima država – tako što zastupa interese Kapitala mimo, a nekada i nasuprot interesima mnogih kapitala (pojedinih njegovih frakcija, a izuzetno čak i svake od njih) – nužno se pojavljuju i razlike u vrednosnim orijentacijama delova kapitalističke klase, vezanim za posebne oblike regulacije (misli se, naravno, na unutarsistemske razlike: između podržavanja veće ili manje regulacione uloge države, snažnijih ili slabijih elemenata socijalne države itd.).

Ranije je pokazivano da proces vrednosne konsolidacije političke elite u Srbiji tokom sistemske transformacije, kao, uostalom, ni drugih društvenih grupacija, ne teče linearno. Normativno-vrednosna disonanca (u vidu rasprostranjenih liberalnih vrednosti) utvrđena je u periodu koji je prethodio slomu socijalizma, i to kod oba sloja nomenklature, a slično je bilo, neizbežno, i s vrednosnom nekonzistencijom, jer su neke kolektivističke vrednosti i dalje bile neophodne za reprodukciju postojećeg poretka. Petnaestak godina kasnije, pogotovo posle deblokiranja sistemske transformacije nakon 2000. i prodora novih grupacija u ekonomsku i, naročito, političku elitu, istraživački je utvrđeno da liberalne vrednosne orijentacije postaju preovlađujuće među pripadnicima oba sloja kapitalističke klase, iako su na iskazima o regulacionoj ulozi vlade one nešto slabije podržavane nego pred kraj socijalističkog poretka, i to među pripadnicima obe elite. I dok se opšte, kao i pojedinačne, vrednosne promene mogu smatrati logičnim – jer su prve u skladu s neophodnim uklanjanjem normativno-vrednosne disonance u okvirima novog poretka, a druge upozoravaju na nesklad između idealno-tipskog principa potpune slobode tržišta i neizbežne, barem

minimalne, regulacione uloge države u okvirima ekonomskog podsistema – poslednji nalazi o rastućoj disonanci ukazuju na krizu dosadašnjeg (neoliberalnog) oblika kapitalističke regulacije društva, koja proizvodi i krizu unutar vrednosnog sistema. Pripadnici političke elite su, kod svih iskaza koji mere politički liberalizam, i kod većine iskaza kojima se meri ekonomski liberalizam, manje podržavali ovu orijentaciju nego 2003, a slično važi i za ekonomsku elitu (pri tom se najveći otkloni, kod pripadnika obe grupacije, javljaju u vezi sa prednošću kolektivističke nad individualističkom orijentacijom, što se može povezati sa prevlašću tradicionalističkih vrednosti na ovim prostorima, koja je dugog – trans-sistemskog – trajanja).

Neka ovde bude napomenuto i da uvidi u neke druge vrednosne orijentacije pripadnika nastajuće kapitalističke klase – kao što su patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam – takođe upućuju na snaženje vrednosne konzistencije klase u celini (pripadnici političke i ekonomske elite su međusobno sve bliži u ne/podržavanju tih vrednosnih orijentacija), ali i na nelinearni tok njihovog oblikovanja. Naime, ako su se, u početnim godinama konsolidacije kapitalizma u Srbiji, u odnosu na kraj socijalističkog perioda, pomenute vrednosne orijentacije približavale modernističkim obrascima (bliskim liberalnim vrednostima: reč je, dakle, o utvrđenom opadanju patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma), u poslednjem periodu došlo je do izvesnog kretanja u suprotnom smeru. Iako bi se ova promena mogla pripisati delimičnoj promeni sastava političke elite, ne bi trebalo ispustiti iz vida ni činjenicu da je do rasta sličnih tendencija došlo i u okruženju, pa i u davno modernizovanim evropskim društvima.

Posmatrajući istraživačke nalaze u celini, pokazuje se, dakle, da se u odnosu na kraj socijalističkog perioda, vrednosna konzistencija vladajuće klase povećala (kao posledica šireg prihvatanja novog vladajućeg – liberalnog – vrednosnog sistema), što je nedvosmislen znak njene postepene ukupne klasne konsolidacije. Takav zaključak podržava i ranije pomenut nalaz, prema kome se ova dva sloja međusobno približavaju po tome što vlastiti stratifikacijski položaj predstavljaju kao hijerarhijski viši u odnosu na druge klase/slojeve, iako pri tom radije sebe vide u višoj-srednjoj nego u višoj klasi (a političari, čak, pre u srednjoj nego u višoj-srednjoj). Mora se, međutim, dodati i da aktuelna svetska kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije onemogućava dalje linearno napredovanje ovog procesa. Izvestan rast vrednosne konfuzije, koji je neizbežna posledica produbljivanja krize postojećeg oblika regulacije, pojavljuje se, zatim, kao generator zaoštavanja krize dominantnih društvenih odnosa, koju pratimo poslednjih godina na svetskom političkom i ekonomskom planu, i čije udaljene, ali istovremeno pojačane, efekte registrujemo i na našim prostorima.

4. Konstituisanje kapitalističkih klasnih odnosa u Srbiji

Preostaje još da se ukratko i sabrano, na jednom mestu, prikažu istraživački nalazi koji konstituisanje nove kapitalističke klase smeštaju u okvir izgradnje novog tipa klasnih odnosa u Srbiji, odnosno da se uporede uvidi u oblike reprodukcije osnovnih društvenih klasa, u njihov ekonomski položaj, kao i u vrednosne orijentacije. Naime, s obzirom na relacioni karakter klasa (a one se određuju isključivo u okvirima međusobnih odnosa osnovnih društvenih grupa – Lazić 2011), stepen njihovog konstituisanja/konsolidacije moguće je utvrditi tek ako se sagleda u uporednom okviru (što je bilo vidljivo iz prethodnih odeljaka ovog teksta, u kojima su se ta poređenja, ponekad malo i nasilno, držala po strani, u meri u kojoj je to bilo moguće).

Raniji istraživački nalazi nedvosmisleno su potvrđivali klasni karakter socijalističkog društva (Lazić 1987; Lazić 1994). On se ogledao u bitno različitom društvenom položaju osnovnih grupa (kolektivno-vlasničke klase, posredne klase i radništva), po svim njegovim dimenzijama: ekonomskom položaju, mogućnostima uspona u društvenoj hijerarhiji, karakteru rada i sl. (Lazić 1994: 55–84). Pa ipak, iako su društvene odnose karakterisale značajne nejednakosti, one su bile manje izražene nego u okvirima savremenog kapitalističkog društva, bivajući kako institucionalno tako i legitimacijski obuzdane (ekonomske privilegije su bile u „naturalnom“, a ne novčanom obliku, pa već samim tim oblikom limitirane, i uz to vezane za obavljanje funkcija, pa stoga ograničeno prenosive; verovatnoća međugeneracijskog zadržavanja položaja u nomenklaturi bila je mala itd.). Naglo bujanje društvenih nejednakosti, od samih početaka postsocijalističke transformacije, u svim zemljama srednje i istočne Evrope, najočigledniji je argument u prilog prethodne teze.

Za Srbiju su, uz niz specifičnih izuzetaka, vezanih za prvih desetak godina blokirane transformacije, bili karakteristični slični procesi.⁷ Kao što pokazuje uporedni pregled istraživačkih nalaza, objektivni indikatori ukazuju na značajan i kontinuiran rast društvenih nejednakosti. Pripadnici kapitalističke klase koncentrisani su u najvišoj kategoriji materijalnog položaja, i samo se izuzetno pojavljuju u sledećoj nižoj kategoriji (višeg-srednjeg

⁷ Možda je najuočljiviji izuzetak predstavljalo apsolutno pogoršavanje ekonomskog položaja srednjih slojeva, kao posledica opšteg ekonomskog sunovrata zemlje, prvenstveno usled ratova i međunarodnih sankcija. Iako su njihovi pripadnici zadržali relativno povoljniji položaj u odnosu na prelazne i radničke slojeve, samo male podgrupe su iskusile ono što je bilo karakteristično za značajan deo srednjih slojeva u drugim postsocijalističkim zemljama, a to je rast materijalnog standarda (vidi više u Lazić prir. 2000 i Lazić 2011).

položaja), dok se uopšte ne pojavljuju u najniže tri kategorije (osim, marginalno, pripadnika političke elite u kategoriji srednjeg položaja – vidi prilog Manić, Mirkov, tabela 11). Nasuprot tome, poljoprivrednici, NKV i KV radnici samo su izuzetno prisutni u dve najviše kategorije, koncentrisani su u dve najniže, i tek se marginalno pojavljuju u srednjoj. U tom, materijalnom aspektu, društveni odnosi se u Srbiji danas pokazuju kao odnosi suprotstavljenih grupa, u meri koja jasno govori o uznapredovaloј klasnoj konsolidaciji.

U okvirima te bazične klasne suprotnosti, „moderirajuću“ ulogu imaju prelazni i srednji slojevi. Pri tom, pripadnici prelaznog sloja (tehničari i službenici sa srednjom stručnom spremom) pojavljuju se kao „povlašćeni-ji“ pripadnici radničke klase, ekonomski koncentrisani u dve najniže kategorije materijalnog položaja, ali ipak nešto prisutniji na srednjim položajima od manuelnih radnika. A pripadnici, pak, srednjih slojeva (stručnjaci, sitni preduzetnici itd.) rasprostrli su se unutar celokupne hijerarhije materijalnih položaja, od najvišeg do najnižeg, pokazujući da je opšta društvena diferencijacija specifično pogodila upravo ovu grupaciju, rastačući je na podgrupe koje u ekonomskom pogledu ne mogu naći zajednički imenitelj, pa tako ni na interesu zasnovanu delatnu osnovu. Treba, pri tom, zapaziti da je, ukupno uzev, ekonomski položaj sitnih privatnih preduzetnika ipak nešto povoljniji od položaja stručnjaka (trećina njih je u dve najviše kategorije, za razliku od stručnjaka kojih je tamo nešto manje od petine), potvrđujući time središnju ulogu privatnog vlasništva u procesu reprodukcije kapitalističkog društva.

Stepen u kojem su u Srbiji odmakli procesi ekonomske diferencijacije, kao pretpostavke konsolidovanja novih klasnih odnosa (pa tako i osnovnih, suprotstavljenih, klasa), može se delimično utvrditi poređenjem sa distribucijom osnovnih društvenih klasa/slojeva prema ekonomskim položajima u kasnom socijalizmu.⁸ Polovinom osamdesetih, pripadnici svih društvenih klasa/slojeva (uz mali broj izuzetaka) mogli su se naći u okviru svih pet kategorija ekonomskog položaja (osim političkih i privrednih rukovodilaca na najnižem, i manuelnih radnika i poljoprivrednika na najvišem), a modalna kategorija za sve vladajuće i srednje slojeve, pa čak i posredni sloj, bila je srednji ekonomski položaj (Lazić 1994: 73). Prateći, dakle, samo procese ekonomske diferencijacije, postaje jasno zašto su pripadnici nomenklature u velikoj meri „saučestvovali“ u rušenju socijalističkog poretka (ili barem nisu pružali značajniji otpor tom rušenju), pretpostavljajući – s pravom,

⁸ Empirijski nalazi su dobijeni za Hrvatsku, na osnovu indikatora koji nisu bili identični (ali su u najvećem delu bili isti, ili su adaptirani radi poređenja), što ograničava pouzdanost komparacija, ali ne utiče bitno na osnovne zaključke (vidi Lazić 1994: 73).

pogotovo u Srbiji – da će u novom, kapitalističkom poretku, zadržavajući svoje ekonomski i politički dominantne društvene položaje, izgraditi mnogo povoljnije uslove za privilegovani materijalni status.

Kao što je pomenuto (vidi šire u tekstu o regrutaciji), osim ekonomskog statusa, problem s kojim se nomenklatura u socijalizmu suočavala predstavljala je mala mogućnost međugeneracijskog prenošenja položaja (ne samo individualnog nego i povlašćeno-klasnog u celini). Skoro potpuna međugeneracijska i unutargeneracijska otvorenost nomenklature – iako se tokom vremena sve više ograničavala na uspon potomaka/pripadnika srednjih slojeva – uz nemogućnost reprodukcije ekonomskog položaja, činila je snažnu prepreku trajnijoj konsolidaciji vladajuće klase u socijalizmu i još jedan važan činilac njenog ambivalentnog odnosa prema rušenju dotadašnjeg društvenog poretka. Kao i u slučaju ekonomskog položaja, proces postsocijalističke transformacije vodio je brzom iznicanju izrazito viših barijera koje razdvajaju niže društvene klase/slojeve od vladajućih. Uklanjanje egalitarnosti legitimacijske osnove dovelo je do praktične eliminacije unutargeneracijskog uspona iz slojeva manuelnih radnika u političku elitu, kao i u ekonomsku elitu.⁹ A dramatičan pad mogućnosti prelaska iz nižih društvenih klasa/slojeva u vladajuće slojeve karakteriše i međugeneracijsku pokretljivost (broj potomaka manuelnih radnika koji su dospeli do političke elite opao je s dve trećine na manje od četvrtine, a učešće potomaka poljoprivrednika i manuelnih radnika među pripadnicima ekonomske elite smanjilo se sa oko 60% na oko 23%). Naravno, uz porast šansi za unutargeneracijski i međugeneracijski uspon iz srednjih slojeva u elitne, srazmerno raste i mogućnost samoreprodukcije položaja, i to posebno za ekonomsku elitu (sa 3% potomaka koji su nasledili položaj na 30%), ali u neočekivano velikoj meri i za političku elitu (sa 2% potomaka na skoro 20%). Dodaju li se prethodnim uvidima i činjenice o kadrovskoj povezanosti („umreženosti“) ekonomske i političke elite (unutargeneracijski i međugeneracijski prelaz iz jedne u drugu), kao i o značajnom rastu konzistencije porodičnih položaja (položajna bliskost supružnika, potomaka itd.), postaje jasno da je kadrovska konsolidacija ove dve elite pojedinačno, kao i kapitalističke klase u celini, odmakla u velikoj meri već u drugoj generaciji.

Naravno, u vrednosnoj sferi procesi su znatno složeniji i neravnomerniji. U periodu koji je prethodio slomu socijalizma, vrednosne orijentacije nomenklature (kao i srednjeg stručnjačkog sloja) razlikovale su se od vrednosti pripadnika nižih društvenih klasa/slojeva utoliko što su prvi u znatnoj meri

⁹ Svi naredni podaci odnose se na poređenje rezultata istraživanja iz 1989. i 2012, odnosno 2015. godine.

već prihvatili liberalne vrednosti – koje su poslužile kao oslonac za rušenje postojećeg i izgradnju novog, kapitalističkog poretka – dok su drugi još uvek pretežno podržavali do tada dominantne autoritarne (u političkoj sferi) i redistributivne (u ekonomskoj sferi) vrednosne orijentacije, omogućavajući na taj način reprodukciju socijalističkog poretka. Tokom prvog perioda uspostavljanja kapitalističkog normativnog poretka, u svim društvenim klasama, u principu, dolazi do prilagođavanja vrednosnog sistema tom novom normativnom okviru (rast liberalnih orijentacija). Kako se, međutim, zaoštava kriza postojećeg neoliberalnog oblika regulacije i dovodi u pitanje održivost njemu odgovarajućeg normativnog poretka, vrednosne orijentacije počinju da se menjaju, i to na različite načine kod pripadnika različitih društvenih grupacija. Dok osnovne (sistemske) pro-kapitalističke vrednosti (privatno vlasništvo, pluralistički politički poredak i sl.) zadržavaju svagde središnji položaj, vrednosni koje podržavaju postojeće oblike unutarstemske regulacije dovode se u pitanje, često prvenstveno u okviru vladajućih slojeva, od kojih se očekuje da unesu u sistem nove oblike regulacije – novi normativni poredak i odgovarajuće vrednosti. U tom smislu, rast vrednosne nekonzistentnosti unutar političke i ekonomske elite nije (nužno) pokazatelj zaustavljanja (ili nazadovanja) njihove klasne konsolidacije nego (može biti) znak potrage za novom institucionalnom i vrednosnom osnovom reprodukovanja kapitalističkog poretka. To, naravno, ne znači da je ta potraga osuđena na uspeh i da mora dovesti do novog oblika regulacije. Ishod ovde može biti i negativan: produženi neuspeh u izgradnji novog institucionalnog okvira, koji bi osigurao nastavak kapitalističke akumulacije, izvesno bi doveo do rasta postojeće vrednosne konfuzije i tako je sve više pretvarao u prepreku za traženje novog uspešnog institucionalnog modela. Opšti porast političkog populizma u evropskim državama mogao bi signalizirati kretanje u tom pravcu, a samo se po sebi razume i da eventualna pozitivna – kao i negativna – razrešenja krize u Srbiju kao polu/perifernu zemlju nužno dolaze spolja.

Sumarno, istraživački nalazi nedvosmisleno potvrđuju da se u Srbiji, tokom poslednjih četvrt veka, odvijaju procesi kojima se oblikuje novi, kapitalistički tip klasnih odnosa, koji počiva na konsolidaciji – prvenstveno – osnovnih obeležja tog načina proizvodnje društva i njegovih nosilaca: grupa koje kontrolišu ekonomske, organizacijske/političke i kulturne resurse. Neka bude ponovljeno: konsolidacija ovog načina proizvodnje znači, pre svega, to da je univerzalna tržišna proizvodnja postala dominantan oblik ekonomskih društvenih odnosa, a političko takmičenje središnji oblik odnosa hijerarhijske društvene regulacije. Oba ova oblika podrazumevaju njihovu relativnu autonomiju, na kojoj počiva i relativna međusobna nezavisnost društvenih grupacija koje kontrolišu njihovu reprodukciju (sa

specifičnim pravilima njihove regrutacije, razlikama u utemeljenju njihovog ekonomskog položaja, kao i drugim obeležjima). Konkretno-istorijski oblici kapitalističkog društva menjaju se istorijski, kao i „horizontalno“ – s obzirom na hijerarhijsku strukturu svetskog kapitalističkog poretka (centar-poluperiferija-periferija) – ali i od države do države.

U tom smislu, odnosi između bazičnih društvenih grupacija, kao i karakteristike samih tih grupacija, u Srbiji su određeni složenim spletom svih pomenutih činilaca: opšteg okvira kapitalističkog načina proizvodnje društva, položajem zemlje u međunarodnoj hijerarhijskoj strukturi, specifičnim istorijskim okolnostima (blokiranom postsocijalističkom transformacijom tokom devedesetih, karakteristikama promenljivih političkih elita itd.). Taj složeni splet objašnjava neravnomernu liniju razvoja kako kapitalističkih društvenih odnosa u celini tako i političke (kao i ekonomske) elite. No, bez obzira na uspone i padove u tom razvoju, najveći broj indikatora koji su istraživački proveravani ukazuje na to da se politička elita u Srbiji postepeno preobrazila iz podeljene u fragmentisanu, kao i da se – uz snažne pritiske spolja – postepeno pojavljuju elementi konsenzualnih odnosa između njenih podgrupa. Iako se u opštem društvenom okviru – uzimajući u obzir materijalne i vrednosne karakteristike potčinjenih društvenih grupacija (a u prvom redu visok stepen heterogenosti ekonomskog položaja i vrednosnih orijentacija pripadnika srednjih slojeva, kao i njihov ukupan nizak delatni potencijal – vidi prilog Poleti, Vukelić, Lazić) – u Srbiji još uvek ne pojavljuju akteri koji bi jednoznačno vršili pritisak u pravcu daljeg jačanja konsenzualnog karaktera političke elite, može se pretpostaviti da bi takav pritisak dominantnih spoljašnjih činilaca (direktan i indirektan – npr. u procesu približavanja Evropskoj uniji i sl.) bio znatno efektivniji. A to znači i da bi se, uz tržišnu ekonomiju, u Srbiji polako uspostavljala i liberalno-demokratska politička zajednica. Takav, „optimistički“ scenario (gledano sa stanovišta prema kojem se ljudsko materijalno i duhovno oslobađanje redukuje na kapitalističke obrasce rasta potrošnje i prosvetnog egoizma), međutim, u najvećoj meri je u Srbiji, kao što je rečeno, uslovljen spoljašnjim zbivanjima, a njihov savremeni tok – raspad neoliberalnog oblika ekonomske regulacije, uz degeneraciju liberalno-demokratskog političkog procesa u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama – kod racionalnog analitičara pre izaziva strepnju nego što uliva nadu.

Literatura

- Berend, I. 2001. *Centralna i Istočna Evropa, 1944–1993*. Podgorica: CID.
- Eyal, G., I. Szelenyi and E. Townsley. 1998. *Making Capitalism Without Capitalists*. London: Verso.
- Dobry, M., ed. 2000. *Democratic and Capitalist Transitions in Eastern Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Kriesi, H. and T. Pappas, eds. 2015. *European Populism in the Shadow of the Great Recession*. Colchester: ECPR Studies.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. prir. 1994. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994. „Preobražaj ekonomske elite“, u M. Lazić, prir. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. prir. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Lazić, M. 2014. „Regrutacija ekonomske elite: kontinuitet i promene“, u M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Linc, H. i A. Stepan. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
- Longvort, F. 2002. *Stvaranje istočne Evrope: od preistorije do postkomunizma*. Beograd: Klio.
- Manić, Ž. i A. Mirkov. 2014. „Materijalni položaj ekonomske elite“, u M. Lazić prir., *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI, Čigoja štampa.
- Szelenyi, I. and S. Szelenyi. 1995. “Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe”, *Theory and Society*, Vol. 24, No. 5.
- Uvalić, M. 2012. *Tranzicija u Srbiji – ka boljoj budućnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Zec, M. i B. Živković. 1997. *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.344.42(497.11)(082)
323(497.11)"1989/2015"(082)

POLITIČKA elita u Srbiji u periodu konsolidacije
kapitalističkog poretka / priredio Mladen Lazić. - Beograd :
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta :
Čigoja štampa, 2016 (Beograd : Čigoja štampa). -
243 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

„Istraživanja na kojima su zasnovani tekstovi u ovoj studiji
rađena su u okviru projekta 'Izazovi nove društvene integracije u Srbiji:
koncepti i akteri' ... koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije" --> Predgovor. -
Tiraž 500. - Str. 7-8: Predgovor / Mladen Lazić. - Str. 9-25:
Uvod : Konsolidacija liberalno-demokratskog poretka i formiranje
nove političke elite u Srbiji / Mladen Lazić. - Str. 27-31: Dodatak :
karakteristike poduzorka političke elite / Anđelka Mirkov.
- Napomene i bibliografske reference uz radove. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-531-0260-9 (ČŠ)

a) Политичка елита - Социолошка истраживања -
Србија - Зборници b) Србија - Политичке прилике -
1989-2015 - Зборници
COBISS.SR-ID 226526476